

ПРАВНИЧА КЛІНІЧНА ОСВІТА В УКРАЇНІ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

ПРАВНИЧА КЛІНІЧНА ОСВІТА В УКРАЇНІ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Київ,
2020

П68

УДК 347.919.2(477)(075.8)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Ашот Агаян – юридичний радник Програми USAID «Нове Правосуддя».

Олександр Сидельников – к.ю.н., національний менеджер проектів у сфері верховенства права і прав людини Координатора проектів ОБСЄ в Україні.

Правнича клінічна освіта в Україні: Навчальний посібник / за заг. ред. В. М. Суценка. – К.: Ваїте, 2020 – 274 с.

ISBN 978—617-7627-34-9

Навчальний посібник узагальнює історію створення та розбудови у світі та в Україні клінічної освіти студентів-правників як ефективної форми і методу їх практичної підготовки до майбутньої професійної діяльності. Посібник допоможе майбутнім правникам опанувати та покращити необхідні для правничої професії навички, зокрема: розуміння особливої ролі правників у суспільстві та цінностей правничої професії, застосування на практиці етичних стандартів у діяльності правника, розуміння психологічних аспектів роботи з різними видами клієнтів, інтерв'ювання та консультування клієнтів, представництво в органах державної влади та місцевого самоврядування, складання процесуальних документів тощо. Також, посібник містить методичні рекомендації щодо організації діяльності університетських правничих клінік у сферах надання безоплатної правничої допомоги та просвітництва з підвищення рівня правової культури населення. Навчальний посібник розрахований на організаторів клінічної правничої освіти, викладачів, студентів, і керівників правничих закладів вищої освіти та юридичних компаній і об'єднань.

Організація з безпеки та
співробітництва в Європі
Координатор проектів в Україні

Це видання здійснене за сприяння Координатора проектів ОБСЄ в Україні. Координатор проектів ОБСЄ в Україні не несе відповідальності за зміст та погляди, висловлені у цій публікації.

USAID
ВІД АМЕРИКАНСЬКОГО НАРОДУ

Це видання здійснено за підтримки американського народу, наданої через Агентство США з міжнародного розвитку (USAID). Погляди авторів, викладені у цьому виданні, не обов'язково відображають думку Агентства США з міжнародного розвитку або уряду Сполучених Штатів Америки.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ:

- ГАЛАЙ Андрій Олександрович** розділи 1.1.3.; 1.2.1.; 1.2.3.; 3.3.1.; 3.3.2.; 3.3.4.; 3.3.5.; 3.4.1.; 3.4.2.
- ГАЛАЙ Вікторія Олександрівна** розділи 3.4.2.
- ЄЛОВ Віталій Андрійович** розділи 3.1.1.; 3.1.2.
- КОЛІНЧУК Христина Гарольдівна** розділи 1.1.4.
- ЛОГУШ Любов Володимирівна** розділи 3.2.3.
- ЛОДЖУК Максим Тарасович** розділи 1.1.1.; 1.1.2.; 1.2.2.
- МАТВЄЄВА Юлія Іванівна** розділи 1.1.4.; 2.1.2.; 2.1.3.
- МЕНДЖУЛ Марія Василівна** розділи 3.3.3.
- МУРАНОВА Віра Володимирівна** розділи 3.3.1.; 3.3.2.
- САВЧИН Михайло Васильович** розділи 3.3.3.
- СОЛОМ'ЯНИЙ Віктор Ростиславович** розділи 3.1.3.
- СУЩЕНКО Володимир Миколайович** Вступ; розділи 2.1.1.; 2.1.2.
- ТОКАРЬ Яна Олександрівна** розділи 3.2.1.; 3.2.2.
- УДОД Микола Васильович** розділи 1.2.4.
- ЦИП'ЯЩУК Марія Богданівна** розділи 2.2.1. – 2.2.3.
- ЧУМАК Ксенія Олександрівна** розділи 3.3.4.
- ЯНИШЕН Віктор Петрович** розділи 3.2.1.; 3.2.2.

За загальною редакцією **В. М. Сущенка**

ЗМІСТ

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ:	3
--------------------------------	---

ВСТУП.	6
----------------	---

РОЗДІЛ І. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРАВНИЧОЇ КЛІНІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ	9
--	---

1.1. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК.	9
1.1.1. Правнича клінічна освіта: поняття, мета, завдання і соціальна роль.	9
1.1.2. Історія виникнення юридичних клінік	17
1.1.3. Види і форми правничої клінічної освіти.	25
1.1.4. Право «суспільних інтересів» в діяльності Юридичної Клініки .	30
1.2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНОЇ КЛІНІКИ.	40
1.2.1. Юридична Клініка та забезпечення якісної підготовки правників.	40
1.2.2. Нормативно-правові та корпоративні стандарти правничої клінічної освіти	45
1.2.3. Менеджмент діяльності Юридичної Клініки	53
1.2.4. Діловодство Юридичної Клініки.	70

РОЗДІЛ ІІ. ЕТИЧНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИ- ДИЧНОЇ КЛІНІКИ	92
--	----

2.1. ПРОФЕСІЙНА КУЛЬТУРА ПРАВНИКА	92
2.1.1. Поняття та складові професійної культури правника	92
2.1.2. Реалізація міжнародних та національних стандартів професійної етики в діяльності Юридичної Клініки	100
2.1.3. Етичні стандарти корпоративної культури Юридичної Клініки .	108
2.2. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАДАННЯ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ	118
2.2.1. Професійно-психологічні якості правника	118
2.2.2. Психологія взаємодії персоналу Юридичної Клініки з клієнтами.	125
2.2.3. Психологія індивідуальної та командної роботи в Правничій клініці	133

РОЗДІЛ III. МЕТОДИКА ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ І ПРАВНИЧОЇ ПРОСВІТИ 143

3.1. МЕТОДИ ТА ІНСТРУМЕНТИ НАДАННЯ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ . 143	
3.1.1. Інтерв'ювання клієнта	143
3.1.2. Консультування клієнта.	155
3.1.3. Складання правових висновків і проектів процесуальних документів.	168
3.2. ПРЕДСТАВНИЦТВО ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ КЛІЄНТА. 182	
3.2.1. Теоретичні засади представництва клієнта	182
3.2.2. Особливості представництва інтересів клієнта в органах державної влади, місцевого самоврядування, перед фізичними і юридичними особами	197
3.2.3. Альтернативні способи вирішення спорів. Медіація.	205
3.3. МЕТОДИКА ОКРЕМИХ НАПРЯМКІВ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНОЇ КЛІНІКИ. 215	
3.3.1. Правнича допомога у протидії домашньому насильству	215
3.3.2. Правнича допомога у системі пенітенціарних установ.	218
3.3.3. Правнича допомога у захисті прав біженців і внутрішньо переміщених осіб	222
3.3.4. Правнича допомога у захисті прав військовослужбовців та членів їх сімей	229
3.3.5. Перспективи професійної спеціалізації діяльності Юридичних Клінік	234
3.4. МЕТОДИ, ФОРМИ ТА ІНСТРУМЕНТИ ПРАВОВОЇ ПРОСВІТИ 241	
3.4.1. Загальні засади правової просвіти	241
3.4.2. Програма «ПРАКТИЧНЕ/ВУЛИЧНЕ ПРАВО» (STREET LAW)	253

ВСТУП

Правнича клінічна освіта в Україні як форма/метод практичної підготовки студентів правничих закладів вищої освіти до майбутньої професійної діяльності має свою майже чвертьвікову історію.

Зміст цієї форми/методу підготовки майбутніх правників-практиків полягає у створенні у самій структурі («при») правничого закладу вищої освіти/правничого факультету університету штатного чи позаштатного навчально-практичного підрозділу (лабораторії, громадського об'єднання тощо), основною метою діяльності якого є набуття студентами практичних умінь і навичок з надання реальної правничої допомоги особам з числа незаможних верств населення, які не мають фінансових можливостей сплатити адвокату гонорар за надання їм такої допомоги. Таким чином організація і діяльність таких інституцій має подвійну мету: з одного боку – надання реальної правничої допомоги людині, яка її потребує, а з іншого – набуття студентами, які виявили бажання працювати в такій структурі на волонтерських/добровільних засадах, реального первинного досвіду: у спілкуванні з людиною, яка звернулась по допомогу; в аналізі конкретних життєвих ситуацій і правових відносин, в які щоденно вступає людина, на підставі законодавчих та нормативно-правових актів; консультування клієнтів; підготовки правових висновків, процесуальних документів та рекомендацій; в окремих випадках – навіть, представництво інтересів особи перед іншими особами, органами державної влади, та місцевого самоврядування.

Основною організаційною формою правничої клінічної освіти є функціонування правничих/юридичних клінік.¹ Перші такі клініки в Україні по-

1 Не зважаючи на той факт, що останніми роками в законодавстві та науковій літературі України закономірно набувають значного поширення україномовні терміни «правник, правничий, правнича» (що походять від основного, базового для правників терміну «право») замість «юрист, юридичний, юридична», автори в тексті посібника зберегли традиційно звичну назву розглянутої нами інституції/структури- «Юридична клініка», віддаючи належну повагу багаторічній історії її створення.

чали працювати наприкінці 90-х років минулого століття у (при) закладах вищої освіти міст Донецька і Києва. Необхідно зауважити, що створення і діяльність перших юридичних клінік в Україні почасти викликали певний скептицизм в студентському і викладацькому середовищах та далеко не завжди знаходили підтримку керівництва юридичних закладів вищої освіти. Прихильники традиційної академічної освіти довгий час чинили певний «опір» такому інноваційному методу практичної підготовки майбутніх правників, віддаючи перевагу навчальним і виробничим практикам.

З огляду на зазначене, більшість існуючих сьогодні юридичних клінік створювались, як правило, за виняткової ініціативи окремих викладачів і студентів та за кошти іноземних партнерів на базі неурядових правозахисних організацій. Переважною метою діяльності цих клінік була не стільки їх освітня спрямованість, скільки – задоволення активно зростаючих потреб суспільства у сфері правничої допомоги та правого просвітництва.

Винятком із такого «правила» було створення у 1999 році юридичної клініки як Експериментальної навчальної лабораторії факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія». Ця клініка вперше в Україні була створена з самого початку як самостійний структурний підрозділ факультету зі своїм штатним розписом і бюджетним фінансовим забезпеченням навчально-педагогічного навантаження керівника, методиста і викладачів-тренерів. В такому статусі ця юридична/правничка клініка продовжує свою діяльність дотепер.

Становлення та розвиток правничої клінічної освіти за минулі роки пройшли декілька етапів: від певного скепсису і не визнання її доцільності до майже всеохоплюючого запровадження у всіх правничих закладах вищої освіти за підтримки міністерств: освіти і науки та юстиції України. У 2003 – 2004 навчальному році національну мережу юридичних клінік (на той час 18 клінік у чотирнадцяти областях України) було об'єднано в Асоціацію юридичних клінік України як всеукраїнську громадську організацію, мета діяльності якої спрямована на надання організаційної та методичної підтримки діяльності юридичних клінік та сприянню розвитку правничої клінічної освіти. Тепер до Асоціації юридичних клінік України увійшло 54 клініки, що беруть активну участь у забезпеченні доступу незаможних верств населення до безоплатної правничої допомоги і пра-

вового просвітництва. Слід відзначити вагомий внесок у розвиток правничої клінічної освіти в Україні протягом всього періоду її запровадження з боку постійних партнерів-донорів: Міжнародного Фонду «Відродження», Агентства США з міжнародного розвитку (USAID), Координатора проектів ОБСЄ в Україні (OSCE Project Co-ordinator in Ukraine).

Розвиток правничої клінічної освіти в Україні та інших країнах світу спонукав розвиток науково-практичних досліджень у цій сфері, що дозволило створити в останнє десятиліття неабиякий бібліографічний фонд різних публікацій навчально-методичної літератури.

Набутий досвід розвитку правничої клінічної освіти завдяки діяльності юридичних клінік та його узагальнення дозволили колективу авторів підготувати цей навчальний посібник. Структура і зміст посібника, на думку його авторів, віддзеркалюють сучасні тенденції у сфері практичної підготовки майбутніх правників в стінах вищих навчальних закладів.

Посібник складається з трьох розділів, з яких: перший – присвячений загальним положенням правничої клінічної освіти, включаючи історію її становлення, поняття, мету, завдання і соціальну роль, види і форми такої освіти, а також – організаційно-правові засади діяльності юридичної клініки; другий – розкриває базові етичні та психологічні засади правничої клінічної освіти; третій – висвітлює основні положення методики правничої допомоги і правової просвіти в юридичній клініці. До кожного розділу наведені списки використаної та рекомендованої літератури для поглибленого опанування відповідними темами посібника.

Авторський колектив висловлює впевненість, що запропонований навчальний посібник допоможе студентам-правникам, організаторам і керівникам правничої клінічної освіти та керівникам правничих закладів вищої освіти глибше усвідомити роль та опанувати інструментарій цього методу практичної підготовки майбутніх правників.

РОЗДІЛ I. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРАВНИЧОЇ КЛІНІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

1.1. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК

1.1.1. Правнича клінічна освіта: поняття, мета, завдання і соціальна роль

Ратифікація Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод покладає на нашу державу обов'язок неухильного додержання зобов'язань за цим міжнародно-правовим документом. Важливим завданням у цьому контексті є належна організація роботи правової системи, що має забезпечити реальне гарантування стандартів правосуддя, передбачених цією Конвенцією.

Під доступом до правосуддя згідно зі стандартами Європейського Суду з прав людини розуміється здатність особи безперешкодно отримати захист порушених прав та інтересів шляхом отримання незалежного і безстороннього судового рішення за встановленою процедурою на засадах верховенства права. Відсутність у особи, яка звернулась за таким судовим захистом, правничої допомоги або її недостатність розглядається як практична перешкода у доступі до правосуддя².

Окрім зазначеної Конвенції та рішень Європейського Суду з прав людини, міжнародно-правові стандарти забезпечення права особи на правничу

2 Матат Ю. І. (2016), «Право на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини і реалізація в Україні», Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право, Вип. 41, С. 33.

допомогу закріплені у Загальній декларації прав людини, прийнятій 10 грудня 1948 року Генеральною Асамблеєю ООН, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, прийнятому 6 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН, та інших міжнародно-правових актах.

Зокрема, у статті 11 Загальної декларації прав людини йдеться про те, що кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинуватою доти, поки її винуватість не буде встановлена в законному порядку шляхом публічного судового розгляду, за якого їй забезпечують усі можливості для захисту. Стаття 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права визначає зобов'язання держав та вимоги до надання безоплатної правничої допомоги як до одного з основних компонентів справедливого судочинства. Відповідно з вищевказаною нормою, до змісту поняття «правнича допомога» входить право «мати призначеного їй захисника безоплатно в разі, коли інтереси правосуддя (характер справи, наслідки для обвинуваченого та його можливість захищати себе самостійно) того вимагають або коли у особи немає достатньо коштів для оплати цього захисника»³.

Як результат імплементації міжнародно-правових норм, які проголошені в загальних та спеціальних міжнародних актах, гарантування кожному права на правничу допомогу стало конституційно-правовим обов'язком держави Україна. Відповідно до ст. 59 Конституції України, кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав та інтересів.⁴ Крім Основного Закону, національні стандарти щодо забезпечення конституційного права особи на правничу допомогу закріплені також у процесуальних кодексах та Законах України «Про безоплатну правову допомогу» і «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», інших нормативно-правових актах.

Конституційний Суд України зазначає, що право на правничу допомогу – це гарантована державою можливість кожної особи отримати таку допомогу в обсязі та формах, визначених нею, незалежно від характеру

3 Генеральна Асамблея ООН (1966), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, доступно на: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (станом на 02.10.2019 р.).

4 Верховна Рада України (1996), Конституція України, Відомості Верховної Ради України, № 30, доступно на: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (станом на 02.10.2019 р.).

правовідносин особи з іншими суб'єктами права. Правнича допомога є багатоаспектною, різною за змістом, обсягом та формами і може включати консультації, роз'яснення, складення позовів і звернень, довідок, заяв, скарг, здійснення представництва, зокрема в судах та інших державних органах, захист від обвинувачення тощо⁵.

Правнича допомога є одним із найважливіших засобів та необхідним елементом механізму забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Перед людиною, яка не має достатнього рівня правничих знань та навичок захисту своїх прав, постає багато труднощів у сфері правовідносин. Це породжує необхідність надання їй професійної допомоги правника. Відсутність реального права на отримання такої допомоги особами, які не мають можливості звернутись по неї через різні причини та обставини (відсутність коштів, немічність, малолітство тощо) розглядається як суттєва перешкода у доступі до правосуддя, реалізації принципу рівності сторін у судовому процесі, що передбачено конституційним принципом верховенства права⁶.

Подальше становлення громадянського суспільства та правової держави в Україні є неможливим без дієвої участі у цих процесах вітчизняної правничої спільноти. Слугуючи належним чином людині та суспільству, правник водночас заслуговує авторитет і довіру до правничої професії серед населення, зміцнює повагу громадян до права, закону та держави.

Багато років поспіль українські правники присвячують багато часу та енергії розбудові нашої країни. Саме з їхньої ініціативи щорічно проводяться різноманітні соціальні заходи, що підкреслюють соціальну відповідальність правничої професії. З-поміж них можна виділити відомі широкому загалу Проекти окремих неурядових громадських організацій, акції провідних правничих фірм та «флеш-моби» практикуючих правників із безоплатного консультування громадян, сприяння правовій просвіті населення тощо.

5 Конституційний Суд України (2009), Рішення від 30.09.2009 р. № 23-рп/2009 у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про правничу допомогу), доступно на: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-09> (станом на 02.10.2019 р.).

6 Гончаренко С. В., Бова Є. Ю. (2009), «Безоплатна правнича допомога стає реальністю? (Дослідження думки адвокатів щодо системи безоплатної правничої допомоги в Україні)», Адвокат, № 7 (106), с. 10.

Слід підкреслити, що надання правником професійних послуг клієнту на безоплатній основі є найбільш поширеною формою його соціальної відповідальності та професійної місії. Безоплатна правнича допомога тим, хто не в змозі її оплатити, займає важливе місце в історії української правничої професії.

Наприклад, практика безоплатної правничої допомоги, що надавалась «по праву бідності», набула поширення з судовою реформою 1864 року та розвитком присяжної адвокатури⁷. При цьому, на європейському континенті згадку про необхідність надання професійної правничої допомоги малозабезпеченим особам можна знайти ще в документах XIII–XIV ст. ст., коли французькі установи стали надавати подібну допомогу, а гільдія французьких адвокатів визнала обов'язком її членів надавати таку допомогу навіть тоді, коли була відсутня державна підтримка або інше фінансове відшкодування за надані правничі послуги.

У США подібна практика була започаткована наприкінці XIX ст., коли приватні правничі фірми у великих містах почали надавати безоплатну правничу допомогу особам з низькими доходами. Усвідомлюючи дефіцит в області безоплатної правничої допомоги, професійні організації адвокатів США почали підтримувати таку ідею, а в 1969 році практика «pro bono» правника (походить з лат. pro bono publico – заради суспільного блага) вперше була згадана в Кодексі професійної відповідальності Американської асоціації адвокатів.

Зокрема, відповідно до чинної редакції Модельних правил професійної поведінки цієї організації, практикуючим правникам рекомендується присвячувати 50 годин на рік для надання безоплатної правничої допомоги⁸.

Сьогодні надання правничих послуг «pro bono» є традицією майже у кожній правовій системі світу. Судова система, яка базується на принципі змагальності, передбачає можливість «з'ясування правди» лише шляхом рівного представлення позицій всіх сторін правового спору. Саме з цього випливає й професійний обов'язок надавати правничі послуги тим, хто

7 Гончаренко С. В. (2011), «Проблеми надання безоплатної правничої допомоги. Короткий огляд новітніх тенденцій», Адвокат, № 11 (134), с. 12.

8 American Bar Association, Center for Professional Responsibility (2013), «Rule 6.1: Voluntary Pro Bono Publico Service», Model Rules of Professional Conduct: доступно на: http://www.americanbar.org/groups/probono_public_service/policy/aba_model_rule_6_1.html (станом на 02.10.2019 р.).

їх потребує, оскільки позбавлення однієї зі сторін переваги отримати допомогу правника переважає шальки терезів та підриває засадничі підвалини справедливої судової системи.

Характер робіт, які можуть розглядатися як «pro bono», може відрізнятися в залежності від місцевих правових традицій, контексту або соціального середовища, але взагалі така діяльність має відповідати таким характеристикам:

- *це робота, яка виконується лише правником;*
- *виконується для суспільного блага, а не задля комерційних інтересів;*
- *добровільна робота, що не підлягає будь-якій компенсації;*
- *послуги, що є безоплатними для клієнта;*
- *виконується відповідно до таких же професійних стандартів, як і оплачувана правнича робота⁹.*

Серед основних критеріїв, відповідно до яких особі надається безоплатна правнича допомога, виділяють фінансовий критерій (відсутність коштів у особи) та правовий критерій (критерій «інтереси правосуддя»), що передбачає потенційну загрозу тривалого або довічного тюремного ув'язнення; правову або фактичну складність справи; нездатність особи з об'єктивних причин захищати свої права та інтереси самостійно.

Слід підкреслити, що прийняття Верховною Радою України Закону України «Про безоплатну правову допомогу» створило нормативно-правову базу та інституціоналізувало механізм реалізації права кожного на таку допомогу. Окрім всього іншого, прийняття цього закону дозволило Україні виконати зобов'язання за низкою міжнародних договорів, які містять положення щодо поліпшення надання правової допомоги людині і громадянину. У відповідності до положень вказаного закону: безоплатна правова допомога – це така допомога, яка гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету, місцевих бюджетів та інших передбачених законом джерел фінансування.

Слід зауважити, що станом на середину 2018 року, передбачена Законом України «Про безоплатну правову допомогу» система надання

9 PILnet: Всесвітня мережа захисту права суспільних інтересів, Адвокати за міжнародний розвиток (2011), Посібник з організації роботи координаційного центру послуг pro bono: Матеріали для розробки та надання юридичних послуг pro bono, Будапешт, с. 13.

безоплатної правової допомоги – це потужна мережа, що нараховує 551 точку доступу до правових послуг: 23 регіональних, 96 місцевих центрів з надання безоплатної вторинної правничої допомоги та 432 бюро правничої допомоги у всіх регіонах України, а також – всеукраїнський Координаційний центр з надання правничої допомоги¹⁰.

Незважаючи на очевидні успіхи в створенні та розвитку державної системи безоплатної правничої допомоги протягом останніх років, проблема надання якісних правничих послуг на безоплатній основі усім, хто їх потребує, залишається бути особливо актуальною для України, адже значна частина населення нашої держави перебуває в скрутному фінансовому стані, а державне фінансування суб'єктів надання безоплатної вторинної правничої допомоги не є стабільним, повним та своєчасним¹¹. При цьому, незважаючи на велику кількість фахівців з базовою чи повною вищою правничою освітою та зростаючою кількістю сертифікованих адвокатів та юрисконсультів, багато людей в Україні все ще мають обмежений доступ до правової допомоги через відсутність коштів на оплату відповідних послуг.

За відсутності достатнього державного фінансування діяльності системи безоплатної правничої допомоги, юридичні клініки, що функціонують при правничих ЗВО, мережа яких охоплює практично всі регіони України, є однією з небагатьох реально діючих форм надання правничої допомоги малозабезпеченим верствам населення, що продовжують відігравати важливу роль в механізмі захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні.

До запровадження мережі установ з надання безоплатної первинної та вторинної правничої допомоги, юридичні клініки докладали значних зусиль для надання достатньо якісної та, водночас, безоплатної правничої допомоги¹².

10 Координаційний центр з надання правничої допомоги (2018), Що таке безоплатна правничка допомога та як її отримати?, доступно на: <https://legaid.gov.ua/ua/holovna/189-lypen-2018/2336-shcho-take-bezoplatna-pravova-dopomoha-ta-ia-k-ii-otrymaty> (станом на 02.10.2019 р.).

11 Національна асоціація адвокатів України (2018), Дефіцит фінансування у системі БПД стане предметом дослідження окремої робочої групи, доступно на: <https://unba.org.ua/news/print/3303-deficit-finansuvannya-u-sistemi-bpd-stane-predmetom-doslidzhennya-okremo-robochoi-grupi.html> (станом на 02.10.2019 р.).

12 Дубчак Л. С., Дубчак Н. С. (2012), «Співпраця юридичних клінік і громадських організацій – потреба сьогодення», Бюлетень Асоціації адвокатів України, № 2 (3), с. 6.

Не маючи на меті повністю замінити собою державну систему безоплатної правничої допомоги, юридичні клініки надають широкий спектр правничих послуг, заповнюючи певний вакуум правової допомоги, створений як чинним законодавством у цій сфері, так і практикою його застосування¹³. Таким чином, такі клініки слід розглядати як додаткове (факультативне), а не винятково альтернативне, джерело безоплатної правничої допомоги для осіб, які її потребують¹⁴.

Інформація про діяльність юридичних клінік в різних країнах¹⁵ не є широкопоширеною серед правників в Україні. Почасти можна зустріти неоднозначне тлумачення цього поняття та різне розуміння того, якою є оптимальна організаційна модель клініки, з ким і як вона має взаємодіяти. Ці фактори викликають необхідність узагальнення напрацьованого світового досвіду організації правничої клінічної освіти та більш чіткого визначення самого поняття «юридична клініка».

Відомо, що «юридичними клініками» у різні часи називали: громадські приймальні політичних інституцій¹⁶ та окремі громадські організації¹⁷, соціально-орієнтовані проекти адвокатських фірм¹⁸, а також самі такі фірми. Що стосується українського досвіду, то деякий час юридичні клініки в нас пов'язували із закладами вищої освіти через сполучник **«при»** у назві клінік. У таких умовах, коли сформувався образ наявності непрямого зв'язку юридичної клініки із закладом вищої освіти, почали

13 Лоджук М. Т. (2013), «Про форми правничої допомоги в юридичних клініках України», Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки», № 2-1, Ч. 1, С. 82.

14 Янишен В. П. (2012), «Діяльність юридичних клінік у контексті законодавства України про безоплатну правничу допомогу», Матеріали всеукраїнського науково-практичного круглого столу «Діяльність юридичних клінік України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про безоплатну правничу допомогу», проведеного на базі експериментальної навчальної лабораторії «Правничі клініки» факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» в рамках щорічної міжнародної науково-практичної конференції «Дні науки в НАУКМА» (м. Київ, 27 січня 2012 р.), Київ, с. 21.

15 На відродження юридичного клінічного руху в Україні найбільше впливали організаційно стала, проте маловідома українцям система юридичних клінік США, а також старші на рік-два мережі юридичних клінік Польщі та Росії, які одночасно самі перебували у періоді стрімкого, проте несистемного становлення.

16 У Харківському офісі «САМОПОМОЧІ» працюватиме юридична клініка і кол-центр для демобілізованих. <https://samopomich.ua/uk/>

17 <https://clinic.law.sumdu.edu.ua/uk/golovna/>

18 <https://lp.ua/centralna-yuridichna-klinika-novij-socialnij-proekt-lavrinovich-i-partneri/>

виникати різноманітні моделі та підходи до розуміння сутності цього явища, а подекуди словосполучення «юридична клініка» почалося вживатися як щось ефемерне, нереальне¹⁹.

З огляду на історію створення та розвитку юридичних клінік, їх призначення полягає у досягненні двох основних цілей: 1) **освітньої**, тобто набуття студентами практичних професійних навичок у процесі надання правничої допомоги, та 2) **соціальної** – надання такої допомоги на безоплатній основі тим, хто не в змозі звернутись за отриманням платних правничих послуг.

При цьому, освітня мета діяльності таких клінік є основною, що зумовлено причинами (передумовами) зародження самої ідеї їх виникнення і застосування клінічної практики у процесі навчання майбутніх правників. Юридичні клініки утворюються з метою закріплення студентами теоретичних знань та набуття ними практичних умінь і навичок професії правника, формування у них поваги до принципів права, підвищення рівня правової культури населення, а також надання безоплатної правничої допомоги особам, які її потребують.

Сучасні стандарти діяльності юридичних клінік України передбачають, що їх основними завданнями є:

- *набуття студентами практичних навичок професії правника;*
- *створення місць для проходження студентами навчальної та інших видів практики;*
- *надання представникам малозабезпечених верств населення безоплатної правничої допомоги;*
- *проведення заходів з правової просвіти населення;*
- *інші завдання, які відповідають її меті*²⁰.

Саме тому, «юридичну клініку» сьогодні розуміють як *структурний підрозділ закладу вищої освіти України, що здійснює підготовку фахівців у галузі знань за напрямом «Право» та функціонує як матеріально-технічна і методична база для практичного навчання та виробничої практики студентів шляхом надання ними безоплатної правничої допомоги та здійснення правопросвітньої діяльності в суспільстві.*

19 Дулеба М. В. (2004), Діяльність «юридичних клінік» в Україні: шляхи розвитку та вдосконалення, Атіка, Київ.

20 Всеукраїнська громадська організація «Асоціація юридичних клінік України» (2014), Стандарти діяльності юридичних клінік України, доступно на: <https://legalclinics.in.ua/standarty-diyalnosti-yurydychnyh-klirik-ukrayiny/> (станом на 02.10.2019 р.).

1.1.2. Історія виникнення юридичних клінік

В університетах світу

Традиційно вважають, що ідею створення і функціонування юридичних клінік з метою набуття студентами практичних професійних навичок було обговорено та втілено в життя на рубежі XIX–XX століть.

У 1900 році в журналі «Німецька правнича газета» була опублікована стаття професора Георга Фроммгольда, що мала назву «Juristische Kliniken» («Правнича клініка»)²¹. Саме у цій статті німецький учений запропонував створювати клініки при правничих факультетах де, за аналогією з клініками, які функціонують при медичних факультетах, студенти під керівництвом викладачів вирішували б не вигадані чи застарілі правничі казуси, а «живі» справи.

Слід підкреслити, що ідею використання таких клінік у практичній підготовці правників було блискуче втілено в реальність у країнах англо-американської правової сім'ї (правової сім'ї «загального права»).

Одними з перших американських вчених цьому питанню присвятили свою увагу Вільям Роуві, який в 1917 році у журналі «Огляд судової практики» опублікував статтю «Юридичні клініки та краще підготовлені юристи», а також юрист Джером Франк, який у 1933 році опублікував статтю під риторичною назвою «Чому б не створити клініку для юристів?» у періодичному виданні Пенсільванського університету «Огляд правових питань»²².

Бурхливий поштовх до розвитку правничої клінічної освіти у США у подальшому припадає лише на середину XX ст., коли незадоволення якістю практичного навчання правників збіглося у часі з масовим «соціальним замовленням» – рухом за цивільні (громадянські) права.

Так, у 50–60-х роках минулого століття США зіштовхнулися з проблемою масової економічної імміграції, яка стала основним соціальним чин-

21 Гончаренко В. О. (2004), «Юридична клініка: історія і визначення», Практика діяльності «юридичних клінік» України, № 1, с. 3.

22 Палійчук Г. (2009), «Клінічний випадок: про інститут юридичних клінік та клінічну юридичну освіту», Український адвокат, № 6 (34), с. 10.

ником розширення обсягу адвокатської допомоги. Права осіб, які були соціально та економічно менш захищеними, порушувалися державною адміністрацією, великими компаніями, житловими корпораціями, а отримати професійну допомогу правника такі люди не мали можливості через відсутність у адвокатів фінансової зацікавленості в її наданні²³.

У відповідь на ці обставини почав розвиватись так званий «реалістичний правничий рух», члени якого вважали за необхідне внести соціальні аспекти у вивчення права. Прогресивні практикуючі правники та викладачі університетських правничих шкіл були у перших рядах соціальних реформаторів, а тому в школах права почали масово відкриватись юридичні клініки – як навчальні програми, в рамках яких студенти безоплатно надавали правничу допомогу тим, хто не міг заплатити за послуги адвокатів.

Наприклад, з 1959 року Фонд Форда розпочав фінансово підтримувати та стимулювати розвиток юридичних клінік з метою надання такої допомоги малозабезпеченим особам та розвитку необхідних практичних навичок у студентів²⁴.

Впродовж 60–70 років XX ст. правничі клінічні програми набувають значного поширення та популярності в США, а Американська асоціація адвокатів – орган відповідальний за здійснення акредитації правничих навчальних закладів, запропонувала школам права розглядати правничу клінічну освіту як один із методів отримання студентами додаткових знань та закріплення їх на практиці. У 1969 році цією асоціацією були опубліковані «Типові правила студентської практики», які застосовуються нині в усіх штатах та Федеральному окрузі Колумбія²⁵.

Спершу соціально важлива діяльність юридичних клінік у США підтримувалась за рахунок благодійників. Саме гранти та урядова допомога з профільного міністерства освіти США протягом тривалого часу робили значний внесок у розвиток правничої клінічної освіти до того часу, поки викладачі, студенти та адміністратори самі зрозуміли цінність таких клі-

23 Фігель Ю. О. (2011), Роль юридичних клінік у формуванні вмінь реалізації права студентами юридичних спеціальностей: дисертація кандидата юридичних наук, Львів, с. 66.

24 Єлов В. (2004), Коли вуз готуватиме юристів, а не «випускників?», Право України, № 1, с. 134.

25 David F. Chavkin (1998), Am I My Client's Lawyer: Role Definition and the Clinical Supervisor, SMU Law Review, Volume 51, Issue 5, Article 5, pp. 1515.

нік, а фінансування їх діяльності не перейшло винятково до сфери відповідальності навчальних закладів.

У 1965 році було створено інститут грантодавців в особі Ради з правової освіти для розвитку професійної відповідальності (CLEPR), а з 1978 року, коли цей інститут припинив свою діяльність, аж до 1997 року уряд США знову вирішив фінансувати юридичні клініки через Міністерство освіти²⁶.

Орієнтовно з 70-х років XX століття правнича клінічна освіта набуває значного поширення й в інших країнах світу, де приймаються спеціальні нормативно-правові акти для забезпечення належного функціонування таких клінік. Юридичні клініки з'являються у країнах Центральної та Західної Європи, Середньої, Південної та Східної Азії, Латинської Америки та в Африці. Зокрема, завдяки підтримці розвитку правничої клінічної освіти з боку Фонду Форда та Фонду братів Рокфеллерів у Південно-Африканській республіці у 1978 року було формально визнано університетом першу юридичну клініку, а з 1989 року в цій клініці практичну підготовку в обов'язковому порядку мали пройти усі випускники правничого факультету Університету Вітватерсранда²⁷.

У 80-х роках XX ст. все більше уваги приділяється розробці нових методів викладання, максимально адаптованих до умов правничої клінічної освіти. Інтерактивні методи навчання дали поштовх ще більшому поширенню юридичних клінік у світі та виникненню їх асоціацій (наприклад, Клінічна правнича освіта (CLE), Асоціація клінічної правничої освіти (CLEA), Організація клінічної правничої освіти (CLEO), Спільнота американських викладачів права (SALT), Асоціація університетських інституцій правничої допомоги (AULAI).

Наприкінці XX століття одним із проявів інтеграційних процесів було створення Всесвітнього альянсу за реформу правничої освіти в дусі справедливості (GAJE). Ця міжнародна організація об'єднала представників правничого клінічного руху практично всіх держав світу, оскільки вона стала ключовим компонентом навчання «справедливості» як ідеї, яку

26 Леві М., Джордаш Р., Ротмен Г. (2009), «Клінічна юридична освіта: підготовка майбутнього покоління правників», На захисті суспільних інтересів: посібник для правників та правозахисників, переклад Гордієвич Я., Ситник О., Євгенєва А., Матвієнко С., Атіка, Київ, с. 312.

27 Савелова Ю. М. (2013), «Історико-правовий аспект виникнення та розвитку юридичної клінічної освіти», Малий і середній бізнес (право, держава економіка), № 1, с. 40.

намагаються впровадити члени GAJE в освіту та практичну діяльність правників.

Протягом останніх двох десятиліть юридичні клініки працюють й на території Латинської Америки, де вони певний час були позбавлені повноцінного контролю за діяльністю студентів-консультантів з боку професорів та практикуючих правників. Однак, при підтримці Фонду Форда останніми роками було удосконалено їхню діяльність та забезпечено професійний нагляд за роботою студентів-консультантів²⁸.

У Великій Британії розвиток правничої клінічної освіти відбувався значно повільніше, ніж у США. До 1994 році лише 13% університетів мали у своїй структурі юридичні клініки. Однак керівна структура англійських правників – «Правове суспільство», яка взяла під свій контроль четвертий рік навчання праву – здобуття практичних навичок фаху – сприяла їх подальшому поширенню в англійській системі вищої правничої освіти²⁹.

Що ж до пострадянського простору, то повернення до питання організації правничої клінічної освіти на цих теренах відбувалось протягом 1993–1997 років за ініціативи правників, які отримали можливість ґрунтовно дослідити досвід підготовки правників в зарубіжних країнах, а також на міжнародних конференціях і семінарах, де вони ознайомились з роботою юридичних клінік та мали можливість усвідомити їх значення у підготовці правників та вирішенні соціальних проблем громадян³⁰.

У той період правнича освіта на теренах країн колишнього Радянського Союзу також мала суто академічний характер, оскільки роль вищого навчального закладу зводилась, як правило, лише до передачі студентам теоретичних знань, а не до їх професійної підготовки в буквальному розумінні цього слова (тобто навчання професії). Втілення в життя ідеї правничої клінічної освіти як особливої програми застосування студентами теоретичних знань на практиці ще у період їх навчання у стінах вищого навчального закладу стало можливим завдяки методичній

28 Фігель Ю. О. (2011), Роль юридичних клінік у формуванні вмінь реалізації права студентами юридичних спеціальностей: дисертація кандидата юридичних наук, Львів, с. 68.

29 Дубчак Н. (2012), «Досвід організації та діяльності юридичних клінік за кордоном», Юридичний журнал: Аналіт. матеріали. Коментарі. Судова практика, № 12, с. 130–135.

30 Єлов, В. А. (2004), Формування окремих професійних навичок роботи з клієнтом у студентів юридичних факультетів: навчальний посібник для студентів та викладачів юридичних вузів, практикуючих юристів. – Луцьк, РВВ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки- с. 52

та фінансовій підтримці таких міжнародних благодійних організацій, як Американська асоціація адвокатів, Благодійний Фонд Форда, Міжнародний Фонд «Інститут «Відкрите суспільство»(OSI) та інші.

В Україні

Юридичні клініки в незалежній Україні починають з'являтися уже протягом 1996–1999 років за безпосередньої участі молодіжних, студентських та інших громадських організацій у вищих навчальних закладах міст Києва, Донецька, Львова, Одеси, Луцька та ін.

В окремих інформаційних джерелах наводяться дані про те, що перша юридична клініка в Україні запрацювала у 1996 році у Донецькому національному університеті³¹. За іншою інформацією, першою була правнича клініка Київського національного університету імені Тараса Шевченка³².

Діяльність юридичних клінік в Україні тих років не завжди знаходила підтримку керівництва вищих навчальних закладів, оскільки прихильники традиційної академічної освіти довгий час чинили певний «опір» такій новачці, остаточно не розуміючи їх роль в навчальному процесі та практичній підготовці майбутніх правників. З огляду на це, більшість існуючих на сьогодні юридичних клінік створювались за виняткової ініціативи студентів, за кошти грантодавців та на базі неурядових правозахисних організацій з акцентом не на освітні аспекти, а на соціальні потреби – тобто з метою задоволення потреб суспільства у сфері правничої допомоги та правопросвітницької діяльності³³.

Винятком із такого «правила» було створення у 1999 році правничої клініки на базі Факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія». Ця клініка вперше в Україні була створена з самого початку як самостійний структурний підрозділ правничого факультету в статусі Експериментальної навчальної лабораторії зі своїм штатним розписом і фінансовим забезпеченням навчально-педагогічно-

31 Фігель Ю. О. (2011), Роль юридичних клінік у формуванні вмінь реалізації права студентами юридичних спеціальностей: дисертація кандидата юридичних наук, Львів, с. 69.

32 Чернега А. (2008), «Фенікс» – високий стандарт клінічної освіти», Юридичний вісник України, № 46 (698), с. 10.

33 Молібог С. (2006), «Клініки часто народжувались у жорстких сутичках із керівництвом ВНЗ», Юридична газета, № 19 (79), С. 5.

го навантаження керівника, методиста і викладачів-тренерів клініки за рахунок бюджетних коштів університету. У такому статусі ця правнича клініка продовжує свою діяльність дотепер.

Ефективна діяльність перших юридичних клінік в Україні та їх здатність якісно працювати у відповідальній сфері послуг для суспільства спровокували інтерес до маловідомої на той час «правничої клінічної підготовки» студентів-правників зі сторони органів державної влади й освітніх установ. Щоправда, у 2002 році Міністерство освіти і науки України надіслало деканам правничих факультетів лист про результати роботи конференції із розвитку програм, що допомагають вдосконалювати навчально-виховний процес на правничих факультетах, серед яких йшла мова про правничу клінічну освіту, а Міністерство юстиції України оприлюднило рекомендації Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення щодо ролі юридичних клінік у наданні правничої допомоги населенню³⁴.

У зв'язку із цим, а також для збереження та подальшого примноження здобутків правничого клінічного руху у 2003–2004 роках національну мережу юридичних клінік (18 клінік з чотирнадцяти областей України) було об'єднано в Асоціацію юридичних клінік України – всеукраїнську громадську організацію, мета діяльності якої була спрямована на надання підтримки діяльності юридичним клінікам, сприяння розвитку правничої клінічної освіти та реалізації відповідних освітніх, просвітніх і правозахисних програм. У 2018 році, до Асоціації юридичних клінік України входило 54 юридичні клініки, які беруть активну участь у забезпеченні доступу вразливих верств населення до безоплатної правничої допомоги.³⁵

Для систематизації їх діяльності та надання допомоги у створенні нових юридичних клінік на I-му з'їзді Асоціації юридичних клінік України було розроблено та прийнято першу редакцію «Стандартів юридичних клінік України», а предметом обговорень II-го та III-го з'їздів цієї асоціації стали організаційно-методичні аспекти діяльності таких клінік в Україні

34 Лоджук М. Т. (2013), Юридичний клінічний рух в Україні: особливості становлення та перспективи розвитку», Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право», Вип. 22, Ч. 2, Т. 1, с. 70.

35 Малик Я., Цип'ячук М., Ломжець Ю. (2018), Звіт про діяльність Асоціації юридичних клінік України за 2017–2018 роки, Асоціація юридичних клінік України, Київ, 6 с., доступно на: <https://legalclinics.in.ua/wp-content/uploads/Zvit-pro-diyalnist-AYUKU-za-2017-2018.pdf> (станом на 02.10.2019 р.).

(прийнято «Типове положення про юридичну клініку», «Етичний кодекс юридичних клінік України», визначено та окреслено типовий тематичний план навчального спецкурсу «Основи юридичної клінічної практики»)³⁶.

Саме результатом спільної діяльності Асоціації юридичних клінік України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства юстиції України, а також Міжнародного фонду «Відродження» став Наказ Міністерства освіти і науки України від 03.08.2006 р. № 592 «Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України», завдяки чому вперше відбулось закріплення на нормативному рівні правового статусу юридичних клінік.

Після 2006 року представники правничого клінічного руху успішно реалізували багато проектів, серед яких, наприклад, систематичне проведення Всеукраїнської олімпіади юридичних клінік з інтерв'ювання та консультування клієнтів³⁷. Не менш важливим для розвитку правничого клінічного руху стало проведення Шкіл правничої клінічної освіти, які набули неабиякої популярності у 2000-х роках. На базі правничої клініки Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки було проведено близько десяти таких шкіл³⁸. Аналогічне навчання та підготовка керівників та викладачів-кураторів юридичних клінік відбувались також на базі правничої клініки Факультету правничих наук Національного університету «Кієво-Могилянська академія».

На початку 2013 року Асоціацією юридичних клінік України було прийнято рішення сконцентрувати діяльність асоціації на щорічному проведенні літньої та зимової тренінгових шкіл для викладачів-кураторів цих клінік, розробці та прийнятті Стандартів правничої клінічної освіти (навчальний та соціальний аспект), продовженні діяльності робочої групи з приведення нормативних актів у відповідність до Типового положення

36 Дулеба М. В. (2006), Мережа юридичних клінік України: ретроспективи та перспективи, Київ, с. 107.

37 Гаращук М. (2006), «Юридична клініка – місце, де вчать лікувати суспільство», Юридична газета. – 2006. – № 4 (64). – С. 1.

38 Міжнародний Фонд «Відродження» (2007). Сьома Школа юридичної клінічної освіти для викладачів й організаторів юридичних клінік України, доступно на: https://www.irf.ua/anonsy/soma_shkola_yuridichnoi_klinichnoi_osviti_dlya_vikladachiv_y_organizatoriv_yuridichnikh_klinik_ukraini/

«Про юридичну клініку вищого навчального закладу України», підготовці посібника з правничої клінічної практики тощо.³⁹

Як результат, уже через рік на черговому Всеукраїнському з'їзді Асоціації юридичних клінік України було схвалено нову редакцію Стандартів діяльності юридичних клінік України, а також прийнято рішення про набуття Асоціацією статусу юридичної особи з метою безпосередньої участі представників національного правничого клінічного руху в грантових проектах.

Одним із таких сучасних проектів є моніторинг діяльності юридичних клінік, проведення якого здійснюється за підтримки Української фундації правничої допомоги, Міжнародного фонду «Відродження», програми «Нове правосуддя» USAID та координатора проектів ОБСЄ в Україні. У рамках цього проекту успішно проведено серію моніторингових візитів до декількох юридичних клінік провідних закладів вищої освіти України з метою надання практичної допомоги у їхній діяльності та комунікації. За результатами моніторингу кожна правнича клініка отримує об'єктивну оцінку власного потенціалу та управлінських практик, а також конкретні поради щодо удосконалення своєї діяльності. До числа моніторингової команди входять члени правління Асоціації юридичних клінік України, керівники окремих клінік, а також представники партнерських громадських організацій та державних установ⁴⁰.

Таким чином, формування національної мережі юридичних клінік здійснювалось протягом таких етапів:

Перший. Створення перших юридичних клінік в Україні за ініціативи студентів, за кошти грантодавців та окремих університетів на базі, як правило, неурядових правозахисних організацій (протягом 1996–1999 років).

Другий. Не сприйняття діяльності юридичних клінік на рівні профільних міністерств та за мінімальної підтримки з боку керівництва вищих навчальних закладів (протягом 1999–2002 років).

39 Лоджук М. Т. (2013), Юридичний клінічний рух в Україні: особливості становлення та перспективи розвитку», Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право», Вип. 22, Ч. 2, Т. 1, с. 72.

40 Галай А. (ред.), Ломжець Ю., Матвеева Ю., Цип'яшук М. (2018), Перші моніторинги юридичних клінік в Україні: практики, тренди, розвиток, Асоціація юридичних клінік України, Київ, 26 с.

Третій. Визнання органами державної влади та вищими навчальними закладами ролі юридичних клінік у сфері підготовки висококваліфікованих правників (з 2002 року – по серпень 2006 року).

Четвертий. Масовий рух за створення юридичних клінік у структурі вищих правничих навчальних закладів України (серпень 2006 року – червень 2011 року).

П'ятий. Відстоювання правничим клінічним рухом статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної правничої допомоги на законодавчому рівні (протягом 2011–2016 років).

Шостий. Лобіювання представниками правничого клінічного руху необхідності оновлення нормативно-правового регулювання правничої клінічної освіти в Україні та здійснення внутрішнього моніторингу діяльності юридичних клінік при вищих навчальних закладах (липень 2016 року – дотепер).

Враховуючи історію становлення та розвитку юридичних клінік на території України, заслуговує на позитивне сприйняття та широке використання й сам термін «правничий клінічний рух» як синтезоване поняття, що включає в себе усі правові центри та сегменти правничої спільноти України, що більше десяти років тому доклали значних зусиль для відродження діяльності юридичних клінік. Якщо намагатись віднайти уособлення вищевказаної категорії, то певною мірою національний правничий клінічний рух у його вузькому розумінні можна ототожнювати із Громадською організацією «Асоціація юридичних клінік України» як мережею юридичних клінік України.

1.1.3. Види і форми правничої клінічної освіти

Юридичні клініки є структурними підрозділами чи громадськими формуваннями вищих юридичних навчальних закладів або юридичних факультетів університетів, що створюються для практичного навчання студентів-юристів навичкам майбутньої професії. Це навчання здійснюється шляхом залучення студентів до соціально-орієнтованої правозахисної діяльності та правової просвіти під керівництвом викладацького складу навчальних закладів.

У розгалуженій мережі учасників правозахисної та правопросвітньої діяльності традиційно виокремлюють юридичні клініки як особливий механізм сприяння підвищенню якості юридичної освіти, що проявляється у створенні для студентів можливості практикуватись в правничій професії під час навчання, виконуючи аналітичну, правозахисну і представницьку функції.

Доволі часто поряд із поняттям «юридична клініка» використовується доповнення «pro bono», що має на меті підкреслити одне із завдань існування таких клінік. Відповідним призначенням клінік як інститутів громадянського суспільства є надання реальної безоплатної правничої допомоги найменш забезпеченим верствам населення. Саме соціальна спрямованість юридичних клінік є конкретним внеском юридичної спільноти у справу формування справжнього громадянського суспільства та правової держави.

Юридична клініка структурно, як правило, нагадує невелику юридичну фірму/бюро, в якій працює група студентів-консультантів під контролем та за координації викладачів-кураторів (тренерів) і юристів-практиків. Беручи участь у діяльності клініки, студенти-клініцисти здійснюють прийом відвідувачів/клієнтів та надають їм правову інформацію, консультації та роз'яснення з правничих питань, складають проекти процесуальних та інших документів правового характеру, здійснюють представництво інтересів осіб у судах, органах державної влади та місцевого самоврядування, перед іншими особами.

Аналіз та узагальнення особливостей й досвіду діяльності більшості юридичних клінік України надає можливість виокремити такі види і форми правничої допомоги громадянам: 1) правове інформування; 2) правове консультування; 3) складання проектів документів; 4) правове представництво прав та інтересів; 5) правова просвіта.

У вітчизняній та зарубіжній науковій літературі пропонуються різновекторні підходи до визначення окремих форм (видів) класифікації юридичних клінік. За національними особливостями, виокремлюють такі їх види:

1. Класична юридична клініка – програма або заклад, створений на базі вищого навчального закладу для практичного навчання студентів-правників і надання правничої допомоги малозабезпеченим особам (США, Канада, Німеччина, Україна та ін.).
2. Бюро правничої допомоги – юридичні клініки державного фінансування, що надають безоплатну правничу допомогу громадянам із низьким рівнем доходів (Нідерланди).

3. Громадські консультативні бюро – заклади, утримувані урядом за рахунок державного бюджету, що надають кожній зацікавленій особі інформацію юридичного характеру (Велика Британія).
4. Юридичні приймальні – аналог класичної юридичної клініки, в якій акцент робиться на наданні правничої допомоги (Російська Федерація).
5. Юридична клініка на базі окремої судової установи та кафедри закладу вищої освіти – заклад, в якому прийом громадян здійснюють студенти старших курсів вищого навчального закладу, одночасно переймаючи досвід як викладачів університету, так і професійних суддів (Російська Федерація).

Крім наведеної класифікації юридичні клініки можна розподілити за певними формами діяльності, залежно:

- a) від методів роботи з клієнтами – на такі, що безпосередньо працюють з клієнтами, та такі, що не працюють з клієнтами;
- b) від порядку створення та діяльності – такі, що створені при закладі вищої освіти чи на його базі та такі, що працюють відокремлено від навчального закладу);
- c) від спеціалізації – на спеціалізовані та неспеціалізовані. При цьому, за відсутності будь-якої спеціалізації діяльність клініки здійснюється в усіх напрямках правничої допомоги, а спеціалізовані займаються певними категоріями справ/заяв. Наприклад, виділяють такі види спеціалізації юридичних клінік:
 1. за кількістю клінік, залучених до розв'язання певної проблеми – внутрішня спеціалізація, тобто розподіл на секції у межах однієї клініки та зовнішня спеціалізація – співпраця кількох клінік, в яких наявна така спеціалізація;
 2. за галузями правового/законодавчого регулювання правничих відносин – трудові, цивільні, сімейні, кримінальні тощо;
 3. за категоріями клієнтів клініки – засуджені, біженці, малозабезпечені тощо;
 4. за видами правничої допомоги – консультації, роз'яснення законодавства, складання документів, представництво в суді та інших державних органах.

Міжнародний досвід знає також інші види спеціалізації юридичних клінік, наприклад, юридичні клініки із захисту прав тварин, допомоги

ув'язненим, захисту екології (у США), що має сенс за умови, коли в межах населеного пункту існує кілька юридичних клінік, між якими розподілено розгляд усіх категорій справ юридичного характеру.

Деякі вітчизняні науковці розглядають можливість класифікації юридичних клінік за характером орієнтації їх діяльності на:

1. зовнішньо орієнтовані – такі, що спрямовані на все суспільство, надаючи безоплатну правничу допомогу малозабезпеченим верствам населення, а також організовують правопросвітницькі заходи тощо;
2. внутрішньо орієнтовані – такі, що приділяють увагу лише навчальному компоненту формування студента як висококваліфікованого фахівця.

Найбільш актуальною сьогодні є класифікація юридичних клінік України за: організаційно-правовою формою, напрямками діяльності та за місцем у системі надання безоплатної правничої допомоги.

За організаційно-правовою формою виокремлюють такі клініки:

1. структурний підрозділ закладу вищої освіти;
2. громадський підрозділ закладу вищої освіти;
3. організація студентської ініціативи та самоврядування;
4. форма співпраці недержавної правозахисної організації з закладом вищої освіти;
5. тимчасова реалізація конкретного правозахисного проекту.

За напрямками діяльності пропонується здійснювати класифікацію юридичних клінік на такі, що:

1. надають правничу допомогу;
2. займаються правовою просвітою;
3. імітують (моделюють) форми практичної роботи правника за відсутності реальних клієнтів/відвідувачів клініки;
4. мають змішані форми своєї діяльності.

За методами роботи з відвідувачами/клієнтами клініки на такі, що безпосередньо:

1. працюють з відвідувачами;
2. не працюють з відвідувачами.

За способом (місцем) організації надання правничої допомоги – на юридичні клініки:

1. виїзні, що організовують лекторії та правову просвіту через друковану продукцію, а також працюють за програмою «Street Law»);

2. невиїзні або стаціонарні, що мають окреме приміщення, де й надають безоплатну правничу допомогу.

Окремі автори додатково пропонують здійснювати поділ юридичних клінік за: а) формами надання правничої допомоги, б) видами правничих послуг, в) робочим часом клініки та г) за видом засновництва клініки.

За основу диференціації юридичних клінік в Україні можна також узяти такі ознаки:

1. наявність інтегрованого в навчальний процес вищого навчального закладу спецкурсу з основ правничої клінічної практики – на юридичні клініки, які розробили та включили до навчального плану закладу вищої освіти відповідний спецкурс і такі, що не мають навчальної програми/спецкурсу або не спромоглися офіційно включити такий спецкурс до навчального процесу;
2. проходження студентами навчальної чи інших видів практики – на юридичні клініки, які використовуються як база для проходження студентами закладів вищої освіти України навчальної, виробничої й переддипломної чи інших видів практики та такі, в яких навчальну чи інші види практики студенти не проходять;
3. за участю студентів старших курсів юридичних ЗВО/факультетів університетів України в діяльності юридичної Клініки на: а) обов'язкову участь для всіх студентів старших курсів у діяльності клініки та б) таку участь, що відбувається лише за особистою згодою студента – опанування вибіркової навчальної дисципліни «Клінічна практика».

Крім того, чим більше суспільство потребує правничої допомоги через недостатню якість державних або адвокатських правничих послуг у певній сфері правових відносин, тим більше у корпоративній культурі представників правничого клінічного руху набуває поширення потреба надавати широке коло послуг, тобто діяти як юридична клініка загальної практики.

Автори: В. А. Єлов, С. І. Молібог, Д. Г. Павленко - у своїх публікаціях⁴¹ наводять ще одне твердження, а саме: спеціалізація клінік може проводитись як у межах однієї юридичної клініки, так і на рівні кількох клінік, що об'єднують свої зусилля. Слід відзначити, що подібні випадки системної взаємодії юридичних клінік на основі спеціалізації їх діяльності в Україні поки що не є загальноприйнятими, навіть у столиці, де діють близько

41 Єлов В. А., Молібог С. І., Павленко Д. Г. (2004), Юридична клініка, Школяр, Київ.

тридцяти юридичних клінік. Дослідження дозволяють навести лише поодинокі випадки, наприклад, перенаправлення клієнтів між юридичними клініками з міркувань їх спеціалізації, а на рівні організаційних форм така взаємодія документально не визначена. Наприклад, правнича клініка Національного університету «Києво-Могилянська академія» декілька разів направляла клієнтів у кримінальних справах до юридичної клініки Національної академії внутрішніх справ України.

Сьогодні Асоціація юридичних клінік України працює щодо інтеграції юридичних клінік до загальнодержавної системи правничої допомоги, що дозволить більш ефективно та клієнтоорієнтовано захищати права людини через інструмент їх переадресації та спеціалізації діяльності клінік.

Проте, у деяких інших країнах світу така практика досить поширена і розгалужена. Так, у канадському місті Торонто функціонує мережа із близько 20 центрів безоплатної правничої допомоги і деякі представництва цієї мережі мають назву «юридична клініка». Між цими інституціями існує координація, їх спеціалізація стосується, як правило, особливих категорій малозабезпечених верств населення.

Отже, у перспективі, подібна практика сталих партнерств юридичних клінік та подібних їм інституцій правового захисту незаможних верств населення, хоча би на рівні великих міст України, повинна сприяти підвищенню якості їх діяльності.

1.1.4. Право «суспільних інтересів» в діяльності Юридичної Клініки

Поняття «право суспільних інтересів» вперше з'явилося у США. Вважається, що його сформулював відомий суддя Верховного Суду США першої половини 20-ого століття – Луї Брандейс, якого називають соціальним реформатором США. Ще у 1905 році, виступаючи зі своєю відомою промовою на засіданні Гарвардського етичного співтовариства, він зазначив: «Замість того, щоб зайняти незалежне становище між багатими і народом, бути готовими обмежувати надмірності тих і інших, здібні правники значною мірою дозволили собі перетворитись на придатки великих корпорацій і забули про обов'язок використовувати свої можливо-

сті для захисту народу». ⁴² Таким чином, відомий американський правник виступив з публічним осудом ролі правників, інтереси яких направлені значною мірою на отримання великих гонорарів від успішно проведених ними справ. У той же час, він підкреслив важливість високого обов'язку правників виступати захисниками публічних інтересів незахищених груп населення, особливо – бідних.

У США в 50–60-их роках минулого століття розгортається активна боротьба за захист громадянських прав різних прошарків населення, зокрема рух афро-американського населення проти расової дискримінації та сегрегації. А наприкінці 70-их років минулого століття багато випускників американських правничих шкіл почали називати себе правниками, які захищають суспільні інтереси (public interest lawyers), з метою відокремлення себе від «придатків корпорацій», про яких говорив Л. Брандейс. ⁴³ Вони бачили свою роль в тому, щоби представляти бідних та інші прошарки населення, чиї інтереси були захищені недостатньо, в тому числі для того, щоб знизити непропорційно значний вплив потужних економічних інтересів.

Соціальна концепція руху права «суспільних або громадських інтересів» безпосередньо пов'язана із світовим правозахисним рухом. Так, Загальна декларація прав людини, прийнята ООН в 1948 р., стала першим документом міжнародного права, який закріпив і визнав важливість основних прав людини, а також принципу «rule of law» (верховенства права). З метою смислового наповнення цього поняття, створення науково обґрунтованої концепції, яка враховувала б особливості різних правових систем, була створена Міжнародна комісія юристів (МКЮ), до складу якої увійшли судді, адвокати, професори права з багатьох країн світу. За результатами роботи МКЮ були створені чотири комітети. Рекомендації четвертого комітету стосувались правничої професії в цілому та ролі правничої освіти в суспільстві, що змінюється: «Правники не повинні обмежувати себе вирішенням суто правових проблем. Для того, щоб внести свій вклад в розвиток суспільства, правники повинні знати і розуміти проблеми цього суспільства». ⁴⁴

42 Цит. по: Эдвин Рекош. (2005) Кто определяет общественные интересы. Стратегии правовой защиты общественных интересов в Центральной и восточной Европе. // Выпуск 1., с. 4

43 Там само, с. 5

44 Цит. по: На захисті суспільних інтересів: Посібник для правників та правозахисників (2009) – К.: Атика., – 416 с.; <http://www.icj.org/rule-of-law-in-a-free-society-a-report-on-the-international-congress-of-jurists-new-delhi-india-january-5-10-1959/>; <http://www.icj.org/history/part-one-1952-1970/>

МКЮ були сформульовані рекомендації для країн, що розвиваються, зокрема:

1. Високий моральний обов'язок правника, в якій би сфері він не був зайнятий або не мав би вплив – сприяти утвердженню та розвитку принципів верховенства права. Правник повинен виконувати цей обов'язок, навіть якщо при цьому він потрапляє в конфліктні ситуації з владою і відчуває політичний тиск, обов'язок правника як громадянина – застосовувати всі правові принципи на благо суспільства і співвітчизників. У своїй повсякденній роботі йому потрібно надавати перевагу принципам верховенства права.
2. Необхідною умовою утвердження верховенства права є обов'язок правників захищати громадянські, особисті та соціальні права всіх осіб та готовність мужньо та рішуче діяти з цією метою. Така готовність передбачає обов'язок приймати активну участь в наданні правової допомоги бідним і малозабезпеченим.
3. Правник повинен:
 1. відстоювати скасування або зміну законів, які застаріли і перестали відповідати потребам і очікуванням людей;
 2. проводити експертизу проектів законодавчих і урядових рішень з метою їх відповідності принципам верховенства права;
 3. сприяти тому, щоб закон був зрозумілий та легкодоступний;
 4. сприяти формуванню правової системи, яка дозволить суспільству, що розвивається, рухатись вперед, а громадянам – відстоювати повагу до їхньої гідності.⁴⁵

Таким чином, у рекомендаціях МКЮ містяться конкретні вказівки для переорієнтації ролі правника в сучасному світі, зокрема, у процесі захисту прав людини та становленні правника як громадського діяча у відстоюванні суспільних інтересів.

Право суспільних інтересів виникає як рух, спрямований на захист прав соціально незахищених прошарків населення. І саме в період 60–70 років минулого століття в університетах США та деяких інших країн світу активно починають утворюватись юридичні клініки. Крім того, в університетських Школах права створюються Центри права суспільних інтересів.

⁴⁵ Див.: В защиту общественных интересов: Руководство для юристов и правозащитников. (2005)/ Под редакцией Эдвина Рекоша, Киры Бучко, Веселы Терзиевой, Дмитрия Шабельникова, с. 30-31

У 80–90 роках XX століття термін «право суспільних інтересів» став широко використовуватись і в багатьох інших країнах. Наприклад, в Південній Африці існує досить сильна спільнота правників, яка була складовою частиною руху в боротьбі з апартеїдом та здійснює захист суспільних інтересів. Центри, спільноти, мережі і рухи із захисту суспільних інтересів існують у багатьох інших країнах, наприклад, у Великобританії, Індії, Бангладеш, Філіппінах, Австралії, Чилі та Аргентині.

Незалежно від різноманітних конотацій та широкого спектру видів діяльності, пов'язаних з концепцією «права суспільних інтересів», цей термін зазвичай передбачає певну сукупність принципів, цінностей і завдань схожих до тих, що надихали Луїса Брандейса. Це право базується на понятті соціальної справедливості та прагненні бачити право як інструмент соціальних перетворень. У 1991 році в Колумбійському університеті США був проведений міжнародний симпозіум з проблем права суспільних інтересів.⁴⁶ У звіті цього симпозіуму було оприлюднено розподіл захисту суспільних інтересів на три основні напрямки:

- **Право суспільних інтересів як необхідна умова доступу до правосуддя.** У цій сфері правники намагаються вирішити проблеми доступу всього населення чи якоїсь його частини до правосуддя.
- **Право суспільних інтересів як правова реформа** – напрямок діяльності правників, які, захищаючи суспільні інтереси, намагаються змінити правові норми або інститути правової системи за допомогою справ-прецедентів або справ, які мають вплив на велику кількість людей.
- **Право суспільних інтересів як політичний вплив** – від сприяння доступу до судової системи чи її зміни за допомогою правової реформи – до прямого уповноваження груп людей, які взаємодіють з державою.

Рух правників «за суспільні інтереси», хоча й частково, але був обумовлений його економічною проблематикою, оскільки сама поява такого руху і навіть його назва були відповіддю на неспроможність приватної юридичної практики задовольняти необхідний попит суспільства на правову допомогу.

Найважливіша мета діяльності правників, які захищають суспільний інтерес є представництво «непредставлених груп населення» та, оче-

46 Див.: На захисті суспільних інтересів: Посібник для правників та правозахисників. (2009), К.: Атіка, с. 25

видно, повинна розглядатись в широкому економічному вимірі, оскільки відмінності між приватними правниками та правниками, які займаються справами суспільних інтересів, полягає здебільшого в тому, що вони мають різні джерела доходів.⁴⁷

Рух правників, які захищають суспільні інтереси, вплинув, зокрема, й на кардинальні зміни у сфері правничої освіти, що почала набувати соціальної направленості. В університетах з'являються нові курси «Право суспільних інтересів», «Право справедливості». Фактично можна говорити про виникнення нової філософії правничої освіти. Це стало можливим саме завдяки впливу юридичної клінічної освіти. Університетські юридичні клініки можуть стати інкубаторами правників, відомих також під назвою «соціальних інженерів».⁴⁸

Важливим етапом у процесі реформування правничої освіти на світовому рівні стало створення всесвітньої організації GAJE – Global Alliance for Justice Education (Всесвітній альянс за освіту в дусі справедливості). Ідея GAJE народилась у вересні 1996 р. в Сіднеї (Австралія), де зібрались представники різних країн (Аргентини, Австралії, Бангладеш, Канади, США, Китаю, Фіджі, Індії, Нігерії, ПАР, Великобританії та ін.) – всього 21 країни – для обговорення питання про поширення ідеї «соціально орієнтованої правничої освіти».⁴⁹

Таким чином, рух «право суспільних інтересів» набуває загальносвітового визнання і стає рушійною силою для змін і переорієнтації процесу підготовки правників. Важливу роль у цьому процесі відіграють юридичні клініки, оскільки саме тут студент має можливість проявити себе як правозахисник соціально незахищених груп населення.

47 Yale Law Journal. November (1974) Book review. IN PURSUIT OF THE PUBLIC INTEREST. The Genteel Populists. By Isimon Lazarus. New York: Holt, Rinehart and Winston, Pp. vxi, 303.

48 Див.: Профессиональные навыки правника: Опыт практического обучения. (2001) – М.: Дело, с. 34

49 Дубчак Н. С. Окремі питання становлення юридичних клінік в Україні (2010), <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/17275/1/Dubchak.pdf>

Поняття справи, яка має суспільний інтерес (Public Interest Law Case).

Що ж можуть робити юридичні клініки, займаючись «правом суспільних інтересів»? Які категорії проблем суспільства, чи його окремої громади підпадають під це поняття?

Вирішення проблем Public Interest Law, як правило, відбувається такими способами:

- **судовим** – забезпечення доступу до судового захисту осіб, які з різних причин не можуть самостійно звернутись до суду;
- **нормотворчим** – розробка пропозицій по внесенню змін в нормативно-правові акти та ініціювання цих змін;
- **адміністративним** – різні способи впливу на діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, в тому числі: за допомогою реалізації конституційного права особи чи громадського об'єднання на звернення (пропозиції, заяви, скарги) до органів влади; реалізації права на мітинги та демонстрації, місцеві референдуми; місцеві народні ініціативи; громадські слухання; діяльність громадських дорадчих органів, що здійснюють експертизу рішень місцевих органів тощо.

Ці та інші способи реалізації «права суспільних інтересів» можуть використовуватись у комплексі.

Концепція «права суспільних інтересів» і справ такого напрямку не закріплена в жодному законі чи іншому нормативно-правовому акті. Більшістю правників ця концепція тлумачиться з точки зору того, чи стоїть така справа суспільства в цілому, чи певної суспільної групи.

Тому, в більшості випадків, до справ суспільних інтересів відносяться такі, які направлені на розв'язання наступних питань:

- **порушення прав вразливих груп населення;**
- **зміст політики уряду;**
- **виконання владою своїх обов'язків та порушення фундаментальних прав людини і основоположних свобод.**

Завдання розв'язання «справ суспільних інтересів» полягає у захисті прав людини шляхом:

- створення нового режиму щодо реалізації прав людини, через поширення значення фундаментального права на рівність, життя та особисту свободу;
- удосконалення роцедур доступу до правосуддя;
- судового контролю діяльності таких державних установ, як слідчі ізолятори, виправні колонії, місця позбавлення волі, психіатричні лікарні та інші.

Метою реалізації «права суспільних інтересів» є:

- Звернення уваги суспільства на певну проблему, яка стосується соціальної групи осіб чи є системною.
- Звернення уваги суб'єктів законодавчої ініціативи на необхідність зміни законодавства або проведення правових реформ.
- Покращення діяльності судів в частині оптимального застосування принципу верховенства права в процесі ухвалення своїх рішень.
- Зміна правової свідомості людей та відродження їхньої віри у справедливість правосуддя.

Етапами роботи правника зі справами, що стосуються «права суспільних інтересів», є такі:

Перший етап – визначення проблеми:

- вивчення звітів громадських організацій (правозахисних, профільних недержавних громадських організацій, як національних, так і міжнародних);
- аналіз офіційних статистичних даних;
- проведення власного моніторингу – збору та аналізу інформації про порушення прав певної категорії осіб;
- моніторинг повідомлень у ЗМІ.

Предметом захисту можуть бути порушення таких соціально значущих прав:

- права вразливих груп (національних, етнічних і релігійних меншин, біженців, мігрантів, безпритульних, людей з інвалідністю, ВІЛ-інфікованих, наркозалежних, психічно хворих тощо);
- права людей, що перебувають в певних відкритих та закритих закладах (медичних закладах, військових частинах, пенітенціарних установах, тощо);

- права людей при їх контактi з державними органами влади (право на отримання інформації, дотримання прав людини при затриманні, проведенні кримінально-процесуальних дій тощо);
- окреме право, порушення якого має неодноразовий характер, притаманне для певної місцевості.

Другий етап – робота з обраною проблемою:

- визначити постраждалих (зацікавлених) осіб;
- визначити порушника права;
- встановити причинно-наслідковий зв'язок між діями особи/органу публічної влади-правопорушника та результатом таких дій;
- вивчити законодавство, що регулює обрану проблему та судову практику;
- провести моніторинг публікацій ЗМІ;
- дослідити досвід вирішення аналогічної проблеми у зарубіжних країнах;
- здійснити пошук потенційних партнерів – «профільних» громадських організацій.

Питання, які мають бути вирішені при виборі проблеми:

- наявність у студентів-консультантів достатнього рівня знань з правового регулювання проблеми;
- наявність викладачів-кураторів, що є спеціалістами у відповідній галузі права;
- оцінка різноманітних ризиків (фізичних, моральних, тощо) для студентів;
- часовий фактор;
- необхідність матеріальних затрат;
- перспективність вирішення справи (можливість досягнення позитивного результату).

Основні напрямки роботи у справі:

1. Робота з безпосереднім порушником прав:
 - підготовка різноманітних заяв, скарг, пропозицій;
 - проведення переговорів щодо можливого добровільного усунення правопорушення.
2. Робота з постраждалими особами:
 - виявлення максимальної кількості зацікавлених осіб;
 - детальне з'ясування обставин порушення права;

- отримання всіх документів та інших доказів, що стосуються справи;
- з'ясування очікувань цих осіб та готовність брати участь у справі (адміністративних та судових процедурах).
- 3. Робота з недержавними громадськими організаціями:
 - отримання додаткової інформації по проблемі, з'ясування додаткових обставин;
 - вивчення досвіду роботи;
 - визначення напрямків співпраці.
- 4. Робота із державними органами влади та органами місцевого самоврядування:
 - повідомлення про виявлені порушення прав людини;
 - отримання додаткової інформації у справі (направлення запитів);
 - співпраця.
- 5. Діяльність з розробки пропозицій щодо удосконалення законодавства:
 - виявлення недоліків законодавчого регулювання суспільних відносин, що призвело чи може призвести до порушення прав певної категорії осіб;
 - вивчення зарубіжного досвіду регулювання;
 - налагодження співпраці із суб'єктами, які мають право змінити законодавство чи внести до компетентних органів пропозиції щодо його зміни.
- 6. Стратегічний судовий захист:
 - вибір «прецедентної» справи;
 - підготовка справи до судового засідання та участь в судовому процесі.

Висновки:

- справи щодо «права суспільних інтересів» можна розглядати як важливий інструмент соціальних змін;
- роль, яку вони відіграють неможливо применшити;
- реалізація «права суспільних інтересів» ще перебуває на експериментальній стадії та, на жаль, не має широкого розповсюдження в умовах сучасного українського суспільства;

- досвід діяльності громадських організацій, що також опікуються проблемами суспільного значення, може бути використаний у співпраці з юридичними клініками з метою віднаходження оптимальних правових шляхів їхнього вирішення.

Викладене дозволяє зробити висновок про те, що глибинне розуміння студентами-консультантами сутності «права суспільних інтересів» робить більш усвідомленим їхнє бажання та спроможність надавати безоплатну правничу допомогу незаможним верствам населення України, допомагаючи людям реалізовувати та захищати власні права і свободи.

1.2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНОЇ КЛІНІКИ

1.2.1. Юридична Клініка та забезпечення якісної підготовки правників

Поняття «юридична клініка» все частіше вживається як стале словосполучення/категорія, з яким пов'язують соціально-орієнтовану навчальну діяльність у галузі правознавства.

Сьогодні чимало нормативних положень щодо правового статусу, організації та повсякденного управління діяльністю юридичної клініки залишаються не завжди однозначними. За організаційно-правовою формою такі клініки функціонують як:

- Структурний навчально-практичний підрозділ закладу вищої освіти. Така форма її функціонування вважається найдоречнішою та такою, що відповідає змісту «Типового Положення про юридичну клініку».⁵⁰ Затвердження саме такої вимоги на рівні Закону України «Про вищу освіту»,⁵¹ Типового Положення «Про юридичну клініку вищого навчального закладу України» та «Стандартів діяльності юридичних клінік України»⁵² покладає на базовий (для юридичної клініки) заклад вищої освіти зобов'язання: передбачати такий підрозділ в установчих документах та організаційно-штатному розписі, якісно укомплектувати посади в юридичній клініці, внести завдання організації юридичної

50 Аналіз діяльності юридичних клінік за цим критерієм свідчить, що чимало подібних інституцій свідомо чи підсвідомо викривлено розуміють статус структурного підрозділу ВНЗ. Так при опитуваннях їх керівники зазначають про такий статус, а реально діють у менш організаційно спроможних формах.

51 <https://zakon.rada.gov.ua/go/1556-18>

52 Типове положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України: затверджене наказом Міністерства освіти і науки України № 592 від 3 серпня 2006 року, available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws>

клініки до посадових обов'язків залучених осіб (проректорів, деканів, зав. кафедрами). Наприклад, так діють юридичні клініки у Національному університеті «Києво-Могилянська академія», Хмельницькому університеті управління та права та деяких інших закладах. Усі інші організаційні форми визнаються як перехідні та поступово мають трансформуватись у структурні підрозділи закладів вищої освіти, зокрема у:

- Юридичну клініку як «громадський підрозділ» закладу вищої освіти, що може бути перехідною формою до вищезазначеної, оскільки без додаткової підтримки та мотивації з боку навчального закладу такі юридичні клініки, як правило, припиняють своє існування протягом незначного часу з моменту їх створення. При оцінці того чи обґрунтовано вважати «юридичною клінікою» організацію/інституцію, що діє у ЗВО на громадських засадах, доречно враховувати чи забезпечує заклад вищої освіти її діяльність організаційно, тобто: передбачає наявність навчального плану, закріплює та мотивує представників викладацького складу та наукових співробітників до роботи в такій клініці, а також сприяє її матеріально-технічному облаштуванню, зокрема надає окреме функціонально пристосоване приміщення для роботи, забезпечує офісними технічними засобами та сучасним засобами зв'язку.
- Юридична клініка як форма організації студентської ініціативи та самоврядування. Як і попередня форма, вона також є перехідною та ще менш тривалою, адже для якісної діяльності юридична клініка повинна мати стале керівництво/управління, що забезпечує стабільність та системність її діяльності. Слід підкреслити, що нетривалий час такі форми юридичної клінічної освіти і практики існували у різних навчальних закладах, проте історія їх функціонування свідчить, що вони або припиняли своє існування із закінченням навчання чи втратою інтересу своїх ініціаторів, або перетворювались із часом на більш розвинені форми юридичних клінік, як, наприклад, у Донецькому національному університеті чи Національному університеті державної податкової служби України.
- Юридична клініка як форма співпраці недержавної/громадської правозахисної організації з закладом вищої освіти. Така форма може бути досить успішною, як, наприклад, у Благодійному фонді «Правничі іні-

ціативи» (м. Острог) та Національному університеті «Острозька академія»,⁵³ або ж – тимчасовим утворенням громадської організації на час реалізації конкретного проекту (наприклад, у благодійній організації «Всеукраїнська рада захисту прав і безпеки пацієнтів»). Функціонування юридичної клініки винятково на базі громадської організації, на наш погляд, є хибною у зв'язку з відсутністю в її діяльності компоненти «навчання студентів-правників», у чому може бути зацікавлений лише заклад вищої освіти.

Існують й інші форми правничої клінічної освіти і практики. Так, зокрема, деякі автори звертають увагу на діяльність юридичних клінік при судах, правоохоронних органах тощо. Зазначимо, що такі інституції можуть існувати лише під егідою закладу вищої освіти, оскільки, на наш погляд, методологічно хибною практикою є існування «юридичних клінік» без зв'язку з вищою освітою, а лише як громадської приймальної. Проте, особливі організаційні форми правничої клінічної освіти можуть відповідати її змістові та не суперечити концепції такої освіти. У такому разі конкретну специфічну форму «юридичної клініки» слід оцінювати з позицій наявності та співвідношення навчальної та соціальної функцій/компонент, а також можливості їх забезпечення з позицій якості їх діяльності.

У контексті основної мети і завдань діяльності юридичної клініки слід підкреслити, що право на освіту належить до прав людини «другого покоління» (соціально-економічних і культурних прав). Як і право на правничу допомогу, право на освіту закріплене Конституцією України, а також задекларовано в положеннях Загальної декларації прав людини 1948 року, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 року та низки інших міжнародно-правових актів.

Основним із завдань правничої освіти як складової системи спеціалізованої освіти, що забезпечує підготовку правників для роботи у: державному апараті, судах, адвокатурі, органах забезпечення правопорядку та сфері економічних відносин – є надання закладами вищої освіти належної професійної кваліфікації у поєднанні із вихованням професійних стандартів, поваги і виконання добровільного покладеного на себе

53 Галай А. О. (2013), «Юридична клініка як суб'єкт адміністративних правовідносин», Бюлетень Міністерства юстиції України, № 4 (138), С. 66–73.; Галай А. О. (2015), Недержавні організації юридичного спрямування як учасники публічного управління, КНТ, Київ.

морального обов'язку надавати правничу допомогу у реалізації прав і свобод людини.

Подальший розвиток правничої освіти в Україні має бути спрямований на підготовку правника відповідно до його фундаментальної ролі/функції – утверджувати верховенство права через належний захист прав і свобод людини. Практична підготовка є важливою складовою програми вищої правничої освіти і спрямована на формування первинних умінь та практичних навичок правозастосування. Відсутність або неналежне здійснення практичної підготовки майбутніх правників в рамках навчального процесу є однією із основних причин порушення права студентів на якісну освіту. Саме тому, правничі школи повинні сьогодні розробити та застосовувати внутрішні процедури для забезпечення якості освітніх послуг, у тому числі й у сфері набуття практичних умінь та навичок.

Як зазначалось, юридичні клініки при закладах вищої освіти є особливими базами практики здобувачів правничої освіти і професії, де набуття професійних умінь та навичок організовується викладачами спільно з практикуючими правниками та може здійснюватися без відриву від навчального процесу.

З метою характеристики унікального способу підготовки правників з обов'язковим використанням юридичних клінік в навчальному процесі оперують таким поняттям як «правнича клінічна освіта».⁵⁴ У широкому розумінні це поняття підлягає застосуванню до будь-якого типу експериментального, практичного інтерактивного навчання правника. Таке навчання включає оволодіння великою кількістю навичок і виховання якостей фахівця, пов'язаних із розвитком професіоналізму: здатності вирішувати правові завдання за допомогою різних методів вирішення спорів, вміння аргументувати свою точку зору та вирішувати етичні дилеми, сприяння правосуддю, утвердженню справедливості та високої моралі.⁵⁵

Правнича клінічна освіта як специфічна програма професійного навчання студентів правничих спеціальностей, що реалізована на базі юридичних клінік, спрямована на заповнення прогалини, що виникає між отриманими теоретичними знаннями та практикою їх застосування,

54 Галай А. О., Іваніщ Я. В. (2005), «Педагогічна характеристика юридичної клінічної освіти», Вісник Асоціації юридичних клінік України, № 2, С. 2–3.

55 Воскобитова Л. А., Михайлова Л. П., Шугрина Е. С. (2001), Профессиональные навыки правника: Опыт практического обучения, Дело, Москва.

сприяючи студентам у формуванні в них умінь і навичок правозастосування.

У порівнянні з іншими методами і способами підготовки правників, правнича клінічна освіта передбачає:

1. поєднання теоретичного навчання з отриманням практичних навичок;
2. проведення спеціальних занять в юридичній клініці для підготовки студентів до практичної діяльності;
3. навчання студентів викладачами, що мають досвід практичної роботи;
4. розвиток професійних якостей та правової культури;
5. можливість постійного контакту з викладачами при виникненні будь-яких спірних питань у практичній діяльності;
6. використання інтерактивних методів навчання;
7. постійний обмін досвідом організації правничої клінічної освіти між юридичними клініками.⁵⁶

Як засіб формування нової методології навчання, правнича клінічна освіта дозволяє впровадити в систему освіти такі складові-принципи:

1. демократичний стиль відносин між викладачем і студентом (на противагу авторитарному стилю, характерному для традиційної системи освіти в цілому);
2. педагогіку співробітництва (студент стає рівноправним учасником освітнього процесу);
3. індивідуальний підхід до студента;
4. захист прав людини як визначальна складова професійної діяльності правника;
5. компоненту опанування практичних навичок, що органічно доповнює отримані у вищому навчальному закладі теоретичні знання.

За допомогою проходження практики в юридичній клініці досягається також більш високий рівень психологічної готовності майбутніх правників до професійної діяльності, що також свідчить про необхідність урахування студентами соціальних і психологічних особливостей різних категорій осіб у процесі інтерв'ювання та консультування відвідувачів

⁵⁶ Фігель Ю. О. (2011), Роль юридичних клінік у формуванні вмінь реалізації права студентами юридичних спеціальностей: дис. кандидата юрид. наук: 12.00.01, Львів.

(соціально-психологічний аспект в технологіях консультативної діяльності).

Підкреслимо, що правнича клінічна освіта володіє системою клінічних методів навчання, що своїм поєднанням дозволяють набути практичних умінь та навичок інтерв'ювання і консультування клієнта, розуміння та аналізу правових ситуацій, напрацювання правових позицій, публічної презентації такої позиції та участі у дебатах, застосовувати поліваріантність вирішення правового спору з позиції етики та врахування очікувань клієнта.

У цьому аспекті широке впровадження правничими школами України елементів правничої клінічної освіти в навчальний процес та належне використання юридичних клінік як унікальних баз проходження практики студентами-правниками неодмінно сприятиме реалізації права студентів на якісну правничу освіту.

1.2.2. Нормативно-правові та корпоративні стандарти правничої клінічної освіти

На початковому етапі (протягом 1995 – 2002 років), становлення юридичних клінік в Україні відбувалося без спеціального нормативно-правового та корпоративного регулювання. Почасти їх діяльність здійснювалась у формі самостійних громадських організацій або їх підрозділів, що відповідало положенням Конституції України та законодавчих актів, які регулювали діяльність молодіжних громадських організацій та інших форм громадських об'єднань. Проте, така модель не була оптимальною, оскільки діяльність юридичної клініки підпорядковувалася статутним цілям громадської організації та була лише засобом досягнення цих цілей (такі клініки не виконували навчальної функції, а функція правового захисту здійснювалася у межах сфери діяльності громадських об'єднань).⁵⁷

Діяльність юридичних клінік в ті роки розцінювалась і як джерело правничої інформації, і як програма правничої освіти населення. Також, певну законодавчу базу для юридичних клінік як складових навчальних

⁵⁷ Гентош Р. Є., Дулеба М. В., Козлова В. О., Котуха О. С. (2003), Діяльність юридичних клінік у сфері громадського правозахисту: посібник, Львів, с. 10.

закладів та освітнього процесу в Україні формувало законодавство про освіту та організацію навчального процесу у закладі вищої освіти, хоча про юридичні клініки там безпосередньо не йшлося.

Лише у 2002 році Міністерство освіти і науки України надіслало деканам юридичних факультетів лист, яким було доведено до їх відома результати роботи конференції з удосконалення навчально-виховного процесу на юридичних факультетах, організованої цим міністерством разом із Міжнародним фондом «Відродження», Інформаційно-методичним центром «Дебати» та Асоціацією американських адвокатів.⁵⁸ У цих рекомендаціях були напрацьовані основні методичні засади поєднання правничої теоретичної та клінічної освіти у закладах вищої освіти з метою усунення розбіжності й різниці між теорією та практикою при підготовці майбутніх правників.⁵⁹

Наприкінці того ж року, Міністерство юстиції України своїм листом оприлюднило рекомендації Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правничої освіти населення⁶⁰, де було визначено необхідність усім управлінням юстиції сприяти створенню на базі закладів вищої освіти юридичних клінік та залучати викладачів правничих дисциплін, студентів юридичних закладів вищої освіти до правоосвітньої діяльності, а також ефективно використовувати можливості таких клінік з надання безоплатної правничої допомоги.

З того часу профільні міністерства освіти і юстиції починають робити перші серйозні кроки щодо визнання ролі юридичних клінік у практичній підготовці студентів-правників, наданні безоплатної правничої допомоги малозабезпеченим верствам населення та проведенні заходів правничої просвіти. Наприклад, керівники та куратори юридичних клінік поступово вводяться до складу регіональних міжвідомчих комісій з правничої освіти населення, а незаможних громадян, які шукають інформацію чи консультацію з правових питань в приміщеннях органів державної влади

58 Науково-методична комісія з права Міністерства освіти і науки України (2002), Вивчення права в «Юридичній клініці»: Рекомендації за результатами роботи конференції на тему «Розвиток програм, що допомагають вдосконалювати навчально-виховний процес на юридичних факультетах» (22 – 23.03.2002 р., м. Київ), Лист Міністерства освіти і науки України, Київ.

59 Єлов В. А., Молібог С. І., Павленко Д. Г. (2004), Юридична клініка: посібник, Школяр, Київ, с. 26.

60 Всеукраїнська міжвідомча координаційно-методична рада з правничої освіти населення Міністерства юстиції України (2002), Роль громадських приймалень та юридичних клінік по наданню правничої допомоги населенню: Рекомендації від 01.11.2002 року, Міністерство юстиції України, Київ.

чи місцевого самоврядування, неофіційно «перенаправляють» за отриманням безоплатної правничої допомоги до студентів-клініцистів при юридичних клініках (якщо такі існують при юридичних закладах вищої освіти міста, району чи області).

Приблизно в той же час, правничі клініки в умовах незначної підтримки зі сторони органів державної влади та керівництва закладів вищої освіти починають самостійно проявляти свою активність та, врешті-решт, організовуються в саморегульовану спільноту (самоврядну організацію) – Асоціацію юридичних клінік України, покликану об'єднувати існуючі правничі клініки для вироблення спільної стратегії розвитку, де розробляють власні внутрішні норми з організації роботи. Так у 2003–2005 роках Асоціацією юридичних клінік України було сформовано повноцінну корпоративну нормативну базу: прийнято «Стандарти діяльності юридичних клінік України»⁶¹ та «Етичний кодекс діяльності юридичної клініки в Україні»⁶², розроблено проект Типового положення «Про юридичну клініку»⁶³, спрямований на забезпечення та уніфікацію діяльності юридичних клінік, також для їх відмежування від інших форм об'єднань студентів та молодих юристів, які надають правничу допомогу населенню.

Дискусії з приводу оптимальної організаційно-правничої форми діяльності юридичної клініки та її правового статусу тривали до 2006 р. і кожна клініка шукала свою відповідь на це запитання. Відповідальність за подальший розвиток правничого клінічного руху в Україні взяла на себе Міжвідомча робоча група, до складу якої увійшли представники Міністерства освіти і науки України, Міжнародного фонду «Відродження» та Асоціації юридичних клінік України. Саме ця група була розробником наказу, яким затверджено Типове положення «Про юридичну клініку вищого навчального закладу України».

Крім того, на початковому етапі формування в Україні системи безоплатної правничої допомоги також передбачалося, що юридична клініка буде включена до цієї системи. Однак, у Законі України «Про безо-

61 <https://legalclinics.in.ua/standarty-diyalnosti-yurydychnyh-klirik-ukrayiny/>

62 Всеукраїнська громадська організація «Асоціація юридичних клінік України» (2005), Етичний кодекс діяльності юридичної клініки в Україні, доступно на: <http://pravo.legalspace.org/?news=380&lang=ukr> (станом на 02.10.2019 р.).

63 Міністерство освіти та науки України (2006), Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України: Наказ від 03.08.2006 р., Офіційний вісник України, № 32, с. 680.

платну правову допомогу»⁶⁴ взагалі не згадується про правничі клініки при закладах вищої освіти України юридичного профілю серед суб'єктів надання такої допомоги. Навіть розвинута мережа юридичних клінік в Україні, які робили вагомий внесок у забезпечення доступу вразливих та незаможних верств населення України до правових послуг на безоплатній основі, не виявилась для Міністерства юстиції України, як розробника цього Закону, тим фактором, який надав би підстави включити їх до системи безоплатної правничої допомоги.⁶⁵

У той же час, серед представників правничого клінічного руху України існувала думка, що закріплення на законодавчому рівні статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної правничої допомоги було б черговим етапом формування в Україні ефективної системи безоплатної правничої допомоги, яка б відповідала сучасним соціально-правовим реаліям в країні.⁶⁶

Щоби ліквідувати законодавчі прогалини у регулюванні функціонування юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної правничої допомоги, наприкінці 2011 року представниками Асоціації юридичних клінік України було підготовлено два законопроекти, спрямовані на надання юридичним клінікам статусу суб'єктів надання безоплатної первинної та вторинної правничої допомоги. Один і цих законопроектів був навіть прийнятий Верховною Радою України у першому читанні за основу.⁶⁷ Згодом цей законопроект було відкликано, оскільки у наукових колах продовжувала тривати дискусія з приводу доцільності включення юридичних клінік до державної системи надання безоплатної правничої допомоги. Щоправда, через декілька років у Верховній Раді України було знову поставлено питання щодо необхідності визначення статусу юри-

64 Верховна Рада України (2011), «Про безоплатну правову допомогу»: Закон України від 2.06.2011 р., Голос України, № 122.

65 Верховна Рада України (2011), Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 2.06.2011 р., Голос України, № 122.

66 Лоджук М. (2009), «Юридичні клініки як суб'єкти надання безоплатної правничої допомоги в контексті положень проекту Закону України «Про безоплатну правову допомогу», Права людини та механізм їх забезпечення в Україні: матеріали міжвуз. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 4 грудня 2009 р.), Київ: нац. ун-т внутр. справ, Київ, с. 62.

67 Верховна Рада України (2012), Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної первинної та вторинної правничої допомоги: Постанова від 05.07.2012 р., доступно на: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5100-17> (станом на 02.10.2019 р.).

дичних клінік хоча б як суб'єктів надання безоплатної первинної правничої допомоги, однак після отримання негативного висновку Головного науково-експертного управління Верховної Ради, відповідний законопроект було в черговий раз відкликано.

У 2014 році, після удосконалення правового регулювання вищої освіти в Україні, згадка про юридичні клініки міститься у переліку можливих структурних підрозділ закладу вищої освіти, передбачених ч. 7 ст. 33 Закону України «Про вищу освіту».⁶⁸ Незважаючи на те, що жодні інші аспекти діяльності юридичних клінік у цьому акті не визначені, саме лише включення клінік до тексту основного нормативно-правового акта, що встановлює засади функціонування системи вищої освіти в Україні, свідчить про їх певне визнання на державному рівні.⁶⁹

Важливо згадати про те, що на черговому Всеукраїнському з'їзді Асоціації юридичних клінік України 19 червня 2014 р. була схвалена нова редакція Стандартів діяльності юридичних клінік України. Ці Стандарти є комплексом основних характеристик, які притаманні правничій клініці, організації її роботи, а також діяльності з надання правничої допомоги та правничої просвіти; визначають мінімальні вимоги до моделі організаційної структури юридичної клініки закладу вищої освіти України; характеризують організацію її діяльності, навчального процесу і проходження практики, надання безоплатної правничої допомоги та здійснення правоосвітньої роботи. Дотримання цих Стандартів є вимогою для юридичних клінік – членів Асоціації юридичних клінік України, однак вони можуть добровільно використовуватись правничими клініками, які й не є членами Асоціації.

Метою розроблення і впровадження Стандартів діяльності юридичних клінік України стало забезпечення:

1. уніфікованої моделі організаційної структури юридичної клініки;
2. єдиних підходів до організації діяльності юридичної клініки та її персоналу;
3. навчального процесу з метою підготовки студентів до практичної діяльності;

68 Верховна Рада України (2014), Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р., Урядовий кур'єр, № 146.

69 Давлатов Ш. Б. (2016), «Роль, завдання та організаційно-правові засади юридичних клінік», Правова позиція, № 1 (16), с. 35.

4. доступу студентів-правників до практики під час навчання;
5. своєчасного надання в необхідному обсязі якісної безоплатної правничої допомоги;
6. організації та проведення правоосвітньої роботи.⁷⁰

На початку 2016 року з метою підвищення ефективності використання правничої клінічної освіти при підготовці сучасних правників, Асоціацією юридичних клінік України спільно із Українською фундацією правничої допомоги було ініційовано необхідність перегляду «Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України», затвердженого наказом Міністра освіти і науки України ще у 2006 р. Уже через рік, проект нового Типового положення «Про юридичну клініку», розроблений на основі нової редакції Стандартів діяльності юридичних клінік України, був оприлюднений на сайті Міністерства освіти і науки України.⁷¹ Цей факт засвідчив значну роль корпоративного рівня регулювання діяльності юридичних клінік в Україні та визнання авторитету Асоціації юридичних клінік України серед громадських інституцій та державних установ.

Більше того, за технічної та експертної підтримки Програми USAID «Нове правосуддя», Української фундації правничої допомоги, Міжнародного фонду «Відродження» та Координатора проектів ОБСЄ в Україні, у 2017 році Асоціацією юридичних клінік України було розроблено унікальний дослідницький інструмент⁷², що дозволяє оцінити відповідність діяльності юридичної клініки тим цілям, на досягнення яких вона спрямована.

Слід також відзначити, що в проекті Концепції розвитку юридичної освіти, напрацьованого Міністерством освіти і науки України спільно із

70 Громадська організація «Асоціація юридичних клінік України» (2014), Стандарти діяльності юридичних клінік України, доступно на: <https://legalclinics.in.ua/standarty-diyalnosti-yurydychnyh-klinik-ukrayiny/> (станом на 02.10.2019 р.).

71 Міністерство освіти і науки України (2017), Типове положення про юридичну клініку вищого навчального закладу: проект наказу, доступно на: <https://mon.gov.ua/ua/news/ministerstvo-osviti-i-nauki-ukrayini-proponuye-do-gromadskogo-obgovorenniya-proekt-tipovogo-polozhennya-pro-yuridichnu-kliniku-vishogo-navchalnogo-zakladu> (станом на 02.10.2019 р.).

72 Асоціація юридичних клінік України (автор. кол.), Галай А., Ломжець Ю. (2017), Інструмент оцінювання стандартної якості діяльності юридичних клінік України, доступно на: <https://legalclinics.in.ua/instrument-otsinyuvannya-standartiv-yakosti-diyalnosti-yurydychnyh-klinik-ukrayiny/> (станом на 02.10.2019 р.).

Міністерством юстиції України,⁷³ передбачається, що необхідність поєднання навчання здобувачів вищої юридичної освіти з діяльністю у юридичних клініках, для чого правничі школи мають сприяти їхньому розвитку у вигляді окремих структурних підрозділів закладів вищої освіти та впровадженню в освітній процес навчальних курсів з правничої клінічної практики.

Незважаючи на зусилля представників національного правничого клінічного руху усунути прогалини у правовому регулюванні діяльності юридичних клінік у структурі закладів вищої освіти України, на сьогодні, на жаль, існує чимало інших перешкод масовому поширенню правничої клінічної освіти в нашій державі. У першу чергу, йдеться про:

1. необхідність безпосереднього упровадження положень про діяльність юридичних клінік до нормативно-правових актів з організації навчального процесу, проведення навчальної практики та обліку часу роботи науково-педагогічних працівників;
2. включення як обов'язкового пункту вимоги про наявність та якісне функціонування юридичної клініки для акредитації юридичного закладу вищої освіти та отримання таким закладом ліцензії на підготовку юристів;
3. запровадження дієвої системи відомчого та громадського контролю якості функціонування юридичних клінік у структурі закладів вищої освіти тощо.⁷⁴

Із самого початку, такі прогалини в нормативному регулюванні діяльності юридичних клінік України розцінювалися представниками національного правничого клінічного руху не як огріхи з боку законотворців та відсутність зацікавленості зі сторони держави у розвитку такого позитивного для правничої та освітньої системи явища як правнича клінічна освіта, а саме – як шанс або можливість для закладу вищої освіти ре-

73 Міністерство освіти і науки України, Міністерство юстиції України (2019), Концепція розвитку юридичної освіти: проект, доступно на: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/konceptsiya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika> (станом на 02.10.2019 р.)

74 Галай А. О. (2012), «Пошук сучасних пріоритетів розвитку юридичних клінік в Україні», Матеріали всеукраїнського науково-практичного круглого столу «Діяльність юридичних клінік України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про безоплатну правову допомогу», проведеного на базі експериментальної навчальної лабораторії «Юридична Клініка» факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» в рамках щорічної міжнародної науково-практичної конференції «Дні науки в НАУКМА» (м. Київ, 27 січня 2012 р.), Київ, с. 6.

алізувати свою автономію з метою їх усунення. За результатами моніторингу дванадцяти юридичних клінік України, проведеного Асоціацією юридичних клінік України протягом 2017-2018 років, правничі клініки доволі успішно розробляють та затверджують на університетському рівні внутрішні правила з організації своєї діяльності, беручи до уваги існуючі напрацювання представників національного правничого руху (в першу чергу, нову редакцію Стандартів діяльності юридичних клінік України та проект нового Типового положення про юридичну клініку.⁷⁵

Таким чином, правове регулювання діяльності юридичних клінік в Україні здійснюється сьогодні на трьох основних рівнях: загальнодержавному, корпоративному та локальному. При цьому, загальнодержавний рівень представлений недосконалим законодавчим регулюванням (самою згадкою про правничі клініки в Законі України «Про вищу освіту») та значно об'ємним нормативним регулюванням з боку Міністерства освіти і науки України, відповідального за затвердження «Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України».

Окремий правовий пласт корпоративного регулювання (або точніше – самоврядування), за який відповідає Асоціація юридичних клінік України як представницький орган значної більшості існуючих сьогодні юридичних клінік, також має значний обсяг нормативного матеріалу, зокрема, нову редакцію Стандартів діяльності юридичних клінік України та Етичний кодекс діяльності юридичної клініки в Україні. Крім того, розроблений «Інструмент оцінювання стандартної якості діяльності юридичних клінік України» та проведені в останні роки моніторинги юридичних клінік також мають істотний вплив на розвиток мережі юридичних клінік в нашій державі. Саме в існуванні такого самостійного корпоративного центру впливу на правове поле діяльності юридичних клінік простежується їх походження як особливих організацій громадського сектору (за аналогією із саморегулюванням адвокатури та нотаріату в Україні).

Локальний рівень правового регулювання діяльності юридичних клінік сконцентрований винятково у правничих школах та представлений внутрішніми актами закладів вищої освіти з організації роботи підпорядкованих їм юридичних клінік.

75 Галай А. (ред.), Ломжець Ю., Матвеева Ю., Цип'яшук М. (2018), Перші моніторинги юридичних клінік в Україні: практики, тренди, розвиток, Асоціація юридичних клінік України, Київ. 26 с.

1.2.3. Менеджмент діяльності Юридичної Клініки

Загальний менеджмент

Успіхи будь-якої діяльності досягаються завдяки її якісній організації і умілому управлінню. При цьому, потрібно додати, що організовують соціальну діяльність і управляють нею люди. Саме від зацікавленої, кваліфікованої і відповідальної повсякденної праці управлінців і виконавців, за умови грамотного ресурсного забезпечення, залежить досягнення поставлених цілей існування організації та розвиток напрямів її діяльності.

Персонал юридичної клініки — це об'єднання осіб, які на штатних чи громадських засадах залучаються до виконання цілей і завдань юридичної клінічної освіти, маючи на меті поєднання особистого розвитку і примноження суспільного блага. Якщо характеризувати структуру персоналу юридичної клініки, то можна назвати такі елементи:

1. Штатні працівники, тобто особи, які призначені на відповідні посади в юридичній клініці закладу вищої освіти. Такими особами як правило є керівник та координатори (адміністратори, лаборанти та ін.) юридичної клініки.

Керівник юридичної клініки — особа, яка за рішенням керівника закладу вищої освіти (ЗВО) згідно із посадовими обов'язками відповідально здійснює організацію та управління юридичною клінікою.⁷⁶ Керівник визначає форми реалізації завдань і напрямів діяльності юридичної клініки, координує діяльність її персоналу. Для цього він здійснює щорічне планування і облік роботи викладачів-кураторів, допоміжного персоналу, студентів-консультантів юридичної клініки та інших залучених осіб. За результатами роботи він інформує керівництво закладу вищої освіти (інституту, факультету) з метою обліку обсягу робочого і навчального навантаження залучених працівників, ініціює заохочення кращих працівників. Для виконання цих завдань керівник юридичної клініки співпрацює з керівництвом закладу вищої освіти (інституту, факультету), представ-

76 Стандарти діяльності юридичних клінік України, available at: <https://legalclinics.in.ua/wp-content/uploads/2017/07/standarti-diyalnosti-yuridichnikh-klinik-ukrajini.pdf>

никами юридичних клінік інших ЗВО, державними органами та громадськими інституціями.

На інших штатних осіб юридичної клініки її керівником може бути покладено функції із організації та управління окремим напрямом чи виконання конкретного завдання.⁷⁷

2. Залучені особи до роботи в юридичній клініці на підставі адміністративного акту керівництва ЗВО. Такими особами в українських закладах вищої освіти, як правило, є викладачі, наукові співробітники чи інші особи, які залучаються до роботи в юридичній клініці як викладачі-куратори на підставі наказу (розпорядження) керівництва.

Викладачі-куратори юридичної клініки орієнтують студентів-консультантів на вирішення конкретних завдань (заяв відвідувачів/клієнтів) та перевіряють підготовлені тексти правових консультацій/висновків, допомагають у розробці правопросвітніх занять, проводять додаткові заняття зі слухачами і студентами юридичної клініки, здійснюють керівництво проходження ними навчальної/виробничої практики. За загальним правилом, визначеним Стандартами діяльності юридичних клінік України, ці особи отримують конкретизацію своїх функцій у юридичній клініці в своїх посадових інструкціях. Залучення до роботи в юридичній клініці як викладачів-кураторів науково-педагогічних та адміністративних працівників закладу вищої освіти є підставою для виділення відповідного часу у їх трудовому розпорядку та педагогічному навантаженні.

3. Особи залучені до роботи в юридичній клініці на громадських засадах. До роботи в юридичній клініці на громадських засадах залучаються студенти, а також можуть залучатися правники-практики та інші фахівці-експерти. Зміст і результати роботи юридичної клініки базуються на роботі саме студентів, яких здебільшого називають студент-консультант.

Студент-консультант — це студент-правник (курсант, слухач, магістрант, аспірант тощо), який пройшов встановлений у клініці відбір та зарахований для виконання поставлених перед нею завдань.⁷⁸

В окремих юридичних клініках ці «традиційні» категорії працівників видозмінюються, як за назвами посад, так і за функціональним наван-

77 Стандарти діяльності юридичних клінік України, available at: <https://legalclinics.in.ua/wp-content/uploads/2017/07/standarti-diyalnosti-yuridichnikh-klinik-ukrajini.pdf>

78 Стандарти діяльності юридичних клінік України, available at: <https://legalclinics.in.ua/wp-content/uploads/2017/07/standarti-diyalnosti-yuridichnikh-klinik-ukrajini.pdf>

таженням. Так, до їх кола можуть додаватись: завідуючий, адміністратор (студентський адміністратор, секретар), студентський координатор з окремого напрямку діяльності, студенти зі спеціальним статусом тощо. Важливою особливістю, при цьому, є те, що керівник юридичної клініки має бути призначеним адміністративним актом (наказом, розпорядженням) керівника закладу вищої освіти та мати відповідні завдання, визначені у його посадовій інструкції.

Першою складовою якісного менеджменту організації є залучення до виконання її завдань якісного персоналу. Якісний персонал юридичної клініки — це студенти та викладачі-куратори, які розуміють та поділяють мету та завдання юридичної клініки, достатньо підготовлені до цієї роботи та якісно працюють у ній протягом кількох років.⁷⁹ Для формулювання основ підбору персоналу юридичної клініки слід пояснити декілька поширених в правничій клінічній освіті «міфів».

Міф перший: «керівник юридичної клініки — це не кадрова служба». Так, він може не мати для добору персоналу часу або спеціальних здібностей, але він хоче, щоб діяльність його організації виконувалась, як мінімум, вчасно і якісно. При цьому, всі бажають працювати з ідейно близькими та відповідальними людьми. Цього не досягти без оволодіння методами добору і розстановки персоналу.

Звідси випливає **Правило 1:** «Визнання доцільності добору персоналу: керівник має сформулювати оптимальну для організації технологію залучення нових працівників і знаходити час для її реалізації як особисто, так і залучаючи інших колег».

Міф другий: «підбір кожного працівника — це творчий індивідуальний процес, що неможливо загнати в рамки, адже кожна людина особлива». Визнаючи завершальну фразу наведеної тези, не можна погоджуватись з її початком, адже управлінці зазначають⁸⁰, що до 75% всієї роботи з добору персоналу може бути у певних межах стандартизовано та унормовано.

Тому формулюємо **Правило 2:** «Затвердження процедур підбору персоналу: процедура підбору має бути уніфікована і викладена у локаль-

79 Галай А. О., Стаднік В. В. (2005), Організаційна та управлінська модель Юридичної Клініки в Україні: забезпечення якісного функціонування, Атіка, Київ.

80 Плішкін В. М. (1999), Теорія управління органами внутрішніх справ, Національна академія внутрішніх справ України, Київ.

ному акті юридичної клініки, що і передбачають Стандарти діяльності юридичних клінік України».

Міф третій: «юридична клініка настільки особлива, що завжди готова до прийому нових членів, цей процес безупинний». Це частково вірно, але бажано все ж планувати добір кадрів. Порядок і поступовість залучення нових членів має бути без втрат для повсякденної якісної діяльності. Це дозволяє сформулювати кілька правил:

Правило 3: «Прогнозування потреб добору: керівники організації повинні розуміти основні алгоритми її діяльності, систему вимог (кваліфікаційну характеристику) до основних працівників, постійно усвідомлювати потрібність і кількість можливих нових працівників для сталої діяльності і її перспективних напрямів».

Правило 4: «Збереження ядра кадрів: організація має турбуватися про стабільне існування підготованого і лояльного персоналу, носіїв корпоративної культури, які мають її передати новим членам».⁸¹

Правило 5: «Командної керованості: організація має мати гнучкі робочі групи, які складаються хоча б на 1/3 із сталого персоналу, нові члени мають бути підпорядковані щодо своєї діяльності досвідченим працівникам організації».

Міф четвертий: «працівники юридичної клініки у будь-якому разі мають бути сформованими як спеціалісти і тому не має принципового значення яких студентів набирати до юридичної клініки». Дійсно, юридична клініка готує фахівців не для себе, а для майбутньої роботи в інших правничих організаціях та установах. Плинність кадрів у ній дуже значна, а періодично відбувається повне оновлення залучених студентів. Але, щоразу «починати спочатку» є невиправданою розкішшю керівника, адже завжди легше і швидше підготувати здібних і схильних до певної діяльності осіб.⁸² Тому, формулюємо:

Правило 6: «Конкурсний відбір: при доборі нових працівників потрібно передбачати переваги, які дозволять визначити кращих кандидатів. Способами відбору можуть бути прості й аналітичні завдання, анкети і співбесіди, дослідження рекомендацій і психологічне тестування. Потрібна майстерність у підтриманні показника постійної якості діяльності

81 У кількості від 1/3 до 3/4

82 Див.: Правило 3

персоналу: середня якість кожного члена юридичної клініки в умовній сумі має бути значною».

Правило 7: «Поступового включення у діяльність нових членів: новачки повинні залучатися до діяльності поступово, відповідальні справи їм доручати одразу недоцільно, їх перші кроки у діяльності мають контролюватись».

В цьому контексті має сенс навести приклади кількох позитивних практик його застосування:

1. статуси слухачів і консультантів вдало застосовується щодо новачків у сфері правничого консультування. Наприклад, у юридичній клініці Національного університету «Острозька академія» нові студенти отримують статус слухачів: спостерігають за роботою більш досвідчених консультантів;
2. поєднання конкурсного відбору з адаптацією. У юридичній клініці «De jure» Національної академії внутрішніх справ кандидати до роботи/навчання в юридичній клініці отримують кілька конкурсних завдань, які не є відповідальними для організації. За кожним кандидатом закріплюється наставник з більш досвідчених колег, а виконання завдань має допомогти новачкам зрозуміти специфіку діяльності юридичної клініки, керівникам — перевірити їх здібності і бажання;
3. поєднання підбору з навчальним курсом юридичної клінічної освіти. Наприклад, у юридичній клініці «Ad Astra» Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки позитивним критерієм для зарахування нових працівників є успішне вивчення предмету «Юридична практика», який спрямований на питання діяльності юридичної клініки, а у правничій клініці Національного університету «Києво-Могилянська академія» елементи роботи юридичної клініки змістовно складають такий спецкурс, який мають засвоїти студенти.

Одним із напрямів менеджменту персоналу є підготовка працівників. Це вирізняє юридичні клініки з-поміж інших інституцій громадянського суспільства: адже юридична клініка створюється у навчальному закладі для вдосконалення навчального процесу з підготовки фахівців-правознавців. Тому, підготовка персоналу юридичної клініки є стратегічним завданням її діяльності.

У юридичній клініці завдання підготовки персоналу орієнтовані, передусім, на формування, а не на вдосконалення професіоналізму, адже її членами є у своїй більшості студенти, які не мають достатньої кваліфікації. Головними завданнями підготовки персоналу юридичної клініки є:

- поглибити рівень теоретичної підготовки студента юридичної клініки, набутий у ЗВО;
- пов'язати академічне навчання студента юридичної клініки з практичним досвідом;
- навчити студента юридичної клініки вирішувати конкретні правові справи/казуси і займатися право просвітньою діяльністю;
- навчити студента юридичної клініки роботі у колективі;
- вдосконалити його технічні знання і навички;
- навчити загальним способам вирішення завдань (розв'язання проблем);
- привчити до роботи в умовах постійного самовдосконалення і самоосвіти.

Основним компонентом підготовки персоналу юридичної клініки повинен бути спецкурс з правничої клінічної освіти, який має на меті комплексно вирішити проблему поєднання навчання у вищій школі і формування професійної майстерності правника. В нашій державі програма такого спецкурсу затверджена у Стандартах діяльності юридичних клінік України.⁸³

Разом з тим, вирішити всі завдання підготовки персоналу юридичної клініки лише із застосуванням спецкурсу правничої клінічної освіти практично неможливо. Тому постає потреба в наявності тренінгів та інших видів і форм занять з підвищення кваліфікації як студентів, так і викладачів — працівників юридичних клінік.

Чимало юридичних клінік сьогодні практикують вдосконалення професійного рівня своїх членів на періодичних зібраннях, нарадах, факультативних заняттях. На зібраннях спільно обговорюються справи, які надійшли до юридичної клініки, визначається їх виконавець, йому надаються поради щодо її вирішення. У кращих юридичних клініках проводяться систематичні заняття, які по чергово присвячуються питанням поглибленого розгляду тем курсу правничої клінічної освіти, практики

83 Стандарти діяльності юридичних клінік України, available at: <https://legalclinics.in.ua/wp-content/uploads/2017/07/standarti-diyalnosti-yuridichnikh-klinik-ukrajini.pdf>

вирішення справ з правничого консультування, апробації і обговорення занять правової просвіти, психологічного забезпечення діяльності юридичної клініки. Такі заходи повинні становити цілісну програму формування персоналу юридичної клініки, бути забезпечені викладачами — кураторами клініки і запрошеними спеціалістами, бути методично обґрунтованими і проводитись з використанням сучасних технологій навчання.

Підготовка персоналу юридичної клініки стосується не лише студентів. Необхідною умовою компетентності штатного персоналу юридичної клініки є періодичне проходження підвищення кваліфікації за тематикою діяльності клініки або за окремими напрямками правозахисної чи правопросвітньої діяльності. Цей сегмент підвищення кваліфікації в Україні поки що недостатньо розвинений, проте щодо його розвитку існують позитивні перспективи.

Основним показником підвищення кваліфікації працівників юридичних клінік в Україні у період 1999-2015 років були навчальні заходи, що проводились для керівників та координаторів юридичних клінік тренінговими центрами Донецького національного університету, Національного університету «Києво-Могилянська академія», Національної академії внутрішніх справ, Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Таких тренінгів, семінарів та конференцій було проведено декілька десятків. Сьогодні подібні заходи проводяться, як правило, під патронатом Асоціації юридичних клінік України.

Якісний добір персоналу не може сам собою забезпечити ефективну роботу організації — для цього потрібно впроваджувати механізми його розвитку. Оптимальним є такий стан розвитку персоналу, коли усі працівники юридичної клініки виконують роботу, яка їм подобається, готові замінити один одного без значної втрати у якості діяльності, знають шляхи свого професійного вдосконалення у тих напрямках діяльності, які виконують щодня та мають орієнтири стратегічного (довготривалого) зростання.⁸⁴

Головним принципом розвитку діяльності персоналу є його саморозвиток: без особистої зацікавленості, одними лише технологіями менеджменту і зусиллями керівника неможливо досягти високих резуль-

84 Галай А. О., Стаднік В. В. (2005), Організаційна та управлінська модель Юридичної Клініки в Україні: забезпечення якісного функціонування, Атіка, Київ.

татів персонального розвитку. Завданням керівництва є врахування усіх проявів розвитку персоналу, розуміння їх сутності, допомога кожному працівнику (кожній категорії), у вдосконаленні і самовдосконаленні. Є окремі особи, які індивідуально не зацікавлені у кар'єрному зростанні, але це не виключає того, що вони прагнуть глибоко розібратися у дорученому їм напрямку діяльності та якісно виконувати свої функції.

Працівник юридичної клініки повинен знати, що керівництво буде контролювати його успіхи та давати оцінку його діяльності та від цих рішень буде залежати його кар'єра як у юридичній клініці, так і, в залежності від набутих знань, умінь та навичок, в подальшій професійній діяльності. Результати роботи студентів-консультантів юридичної клініки, як правило, оцінюються керівництвом клініки і враховуються при оцінюванні результатів проходження практик, передбачених навчальним планом ЗВО. Для отримання відповідної характеристики студент може звернутись до керівника юридичної клініки.

Тайм-менеджмент (менеджмент пріоритетів)

Визначаючи управлінську модель, тобто сукупність правил повсякденної діяльності організації на засадах якості можна розглядати чимало інструментів управління. На особливому місці серед них знаходиться система тайм-менеджменту. Її зміст загалом зводиться до при звичаєння конкретних працівників до ефективного планування своїх завдань та вчасного їх виконання.

Ці інструменти відповідають одразу кільком складовим якості діяльності організацій, що названі вище, проте головним чином стосуються такого показника як вчасність (оперативність).

Загалом система інструментів тайм-менеджменту⁸⁵ базується на декількох простих правилах:

1. планування своїх завдань за пріоритетністю;

85 Абрамовский Иван. (2007), Практический курс по Тайм Менеджменту «Эффективное управление временем», available at: <https://bookmate.com/books/fKDRkatU>;

Трейси, Брайан (2007), Результативный тайм-менеджмент: эффективная методика управления собственным временем, пер. с англ. А. Евтеева, СمارтБук, Москва; Кучер Л. Р. (2013), «Тайм-менеджмент як засіб підвищення ефективності діяльності керівника», Інноваційна економіка, №5 [43], С. 202-205.

2. виділення більшості часу на головні та найважчі завдання;
3. намагання працювати над складними завданнями «зі свіжою головою».

Характеризуючи ці правила щодо діяльності юридичної клініки слід зазначити ряд особливостей, що засновані на її цілях та людях, на праці яких будуються її результати:

По-перше, юридична клініка вирішує правові завдання (тобто творчі, засновані на аналітичній роботі та інших специфічних навичках: спілкування з людьми, робота з великою кількістю інформації, формулювання аналітичних висновків та ін.).

По-друге, більшість результатів роботи юридичної клініки формується її студентами, які ще не набули великого професійного досвіду, але, витрачаючи свій особистий час на участь у діяльності юридичної клініки, отримують додаткове навантаження порівняно з іншими студентами-правниками. Аналогічно, керівники та викладачі-куратори юридичної клініки також змушені взяти на себе більше завдань, порівняно з їх більш «вільними» колегами.

Передусім, удосконаленню роботи персоналу юридичної клініки сприятиме алгоритмування та професіоналізація, тобто перехід від теоретичних знань на рівень навичок. Адже, вперше працюючи над справою, правник витрачає значно більше часу на виконання окремих функцій: збирання інформації, пошук і тлумачення законодавства тощо. Досвідчений правник всі ці етапи проходить швидше, про деякі дії не задумується, оскільки вони закарбувались у його досвіді на рівні навичок (алгоритмів). Алгоритмування праці можна віднести до інструментів тайм-менеджменту, а для його впровадження доречно діяти системно, крок за кроком доводячи ці елементи до1 автоматизму.

Наприклад, одним із традиційних «пожирачів часу» студентів юридичної клініки є інтерв'ю з клієнтами. Звичайно, кожна справа особлива, як і кожний клієнт бажає отримати увагу консультанта. Проте, затягування інтерв'ю до однієї-двох годин, повернення до збору інформації у справі під час повторної зустрічі та навіть під час запланованого часу на роз'яснення змісту консультації, – свідчить як про недостатню підготовку студента, так і про недостатньо якісну організаційну роботу керівника юридичної клініки. Наведений недолік долається кількома інструментами: встановленням орієнтовного часу на

спілкування з клієнтом (як правило півгодини на інтерв'ю; 15 хвилин на просту консультацію, до 30 – на таку, що вимагає тривалого пояснення чи передбачає відповіді на уточнюючі запитання); навчання студента основам ефективного інтерв'ю та консультування під час занять юридичної клінічної освіти; робота студентів під час інтерв'ю парами за можливістю залучити у складних чи проблемних ситуаціях координатора.

Надзвичайно важливим для роботи в юридичній клініці є визначення пріоритетів. Слід відмітити, що робота в клініці вже створює конкуренцію пріоритетів та привчає до застосування цього інструменту управління. Адже, наприклад, студенту-консультанту юридичної клініки потрібно встигнути не лише підготувати юридичну консультацію, але і підготуватися до планового навчального семінару чи екзамену. Для цього, крім вже зазначеного алгоритмування роботи, сприятимуть інструменти пріоритетності завдань у тайм-менеджменті:

1. класифікація власних справ на термінові та важливі та приділення головної уваги найтерміновішим та найважливішим;
2. встановлення достатнього часу для виконання завдання. Наприклад, більшість українських юридичних клінік встановлюють для підготовки юридичної консультації строк два тижні, що дозволяє студенту-консультанту не лише приділити час на вирішення справи, але і отримати методичну допомогу від викладача-куратора, а також погодити з ним її готову версію;
3. індивідуальне планування зручного часу власної продуктивної праці;
4. впровадження механізму взаємозамінності студентів та викладачів, а також зменшення навантаження на юридичну клініку у часи навчальних сесій.

Для творчої роботи, якою безсумнівно є юридична клініка, важливим є правило роботи «на свіжу голову», яке полягає у:

1. класифікації завдань на творчі та рутинні з приділенням головної уваги творчим;
2. індивідуальний підхід до планування творчої роботи залежно від часу доби чи, наприклад, вміння працювати у шумному залюдненому просторі наскільки це взагалі можливо;
3. не перевантаження завданнями, бюрократичними процедурами (типу тривалих нарад чи непотрібних звітів, заповнення бланків тощо) та відведенням належного часу на відпочинок.

Юридичну клініку бажано облаштувати зручними меблями, локалізацією індивідуального простору для роботи, з розмежуванням робочого простору для прийому клієнтів та простору для спокійної роботи, обмірковування, рефлексії. Принаймні, робота юридичної клініки має бути організована так, щоб у ній одночасно не було надто багато людей та вони не заважали працювати одне-одному.

Ці та інші інструменти тайм-менеджменту у юридичній клініці вимагають ще одного правила: «координатор як організатор». Складна і різноспрямована праця вимагає контролю та підтримки. Для цього колектив доцільно об'єднувати у мікрогрупи за напрямками діяльності, функціями, забезпечення роботи і відповідальність за які несуть координатори. У юридичних клініках, як правило, практикується розподіл персоналу за напрямками юридичного консультування та правової просвіти. У першому з них, подекуди, створюються групи за галузями права; у другому – за групами правопросвітніх занять залежно від аудиторії.

Управління якістю діяльності

Відомо, що люди працюють краще, якщо отримують оцінку результатів своєї діяльності. Отримання «зворотного зв'язку» дозволяє якісніше спрямовувати власну поведінку, при цьому одним з найефективніших механізмів регулювання власних дій є самооцінювання. Оцінка буде якісною тоді, коли працівник вважає надану йому оцінку об'єктивною, свого оцінювача — об'єктивно щирим і чесним, а загальну атмосферу проведення оцінювання — прозорою і конструктивною.⁸⁶

Оцінка діяльності організації чи її конкретного працівника, так само як і діяльності юридичної клініки не має сприйматися негативно, вона дає змогу удосконалити діяльність, знайти шляхи оптимізації організаційних процесів, врешті – головним рівнем оцінки має стати внутрішнє оцінювання, яке проводиться юридичною клінікою самостійно.

Характеризуючи діяльність будь-яких організацій, доводиться інтерпретувати різноманітні терміни, що її характеризують. Проведене дослідження з цього приводу дозволило визначити, що ключовим об'єднуючим показником для характеристики діяльності є якість, яка в свою чергу

86 Робинс С. П., Коултер М. (2002), Менеджмент, 6-е издание, Изд. дом "Вильямс", Москва.

охоплює наступні категорії: результативність, продуктивність, вчасність, ефективність.⁸⁷

Показник «результативність» загалом означає оцінку досягнення запланованих та інших, важливих для організації результатів. Результативність буде висока, коли вирішено максимально можливу кількість завдань.

Показник «продуктивність» виявляється зі співставлення отриманих результатів від роботи персоналу, кількості персоналу та залучених представників взаємодіючих організацій, які досягли цих результатів. Продуктивність буде високою, якщо результати досягнуті мінімальною кількістю виконавців.

Показник «вчасність» (оперативність) передбачає отримання відповіді на запитання: Чи усі заплановані заходи відбулися у визначений час, чи не було запізньов, пропуску визначених термінів тощо? Крім того, у межах цього показника можливо оцінити швидкість виконання поставлених завдань, що є важливим у деяких видах діяльності. Вчасність доповнює інші показники якості, вона вважається високою, якщо абсолютна більшість заходів відбувається без запізньов, у відведений час.

Найважливіший показник якості — «ефективність», що визначається як сукупність логічної послідовності виконання заходів за кожним напрямом, співвідношення витрачених зусиль та ресурсів до досягнутих результатів, його загальне суспільне значення.

Постійне збирання даних щодо оперативності, продуктивності, результативності, ефективності діяльності персоналу та періодичне узагальнення таких даних дозволить побачити реальне поліпшення чи погіршення показників праці, виправити помилки і сприяти новій мотивації з тим, щоби підвищити ймовірність досягнення довготривалої мети діяльності організації. Можна запропонувати такі методи⁸⁸, що доцільно застосовувати для оцінки якості діяльності юридичної клініки:

1. **Спостереження на робочому місці за виконанням функцій працівника.** Цей метод може знайти відображення у тому, як, наприклад, сту-

87 Галай А. О. (2015), Недержавні організації юридичного спрямування як учасники публічного управління, КНТ, Київ..

88 Галай А. О., Стаднік В. В. (2005), Організаційна та управлінська модель Юридичної Клініки в Україні: забезпечення якісного функціонування, Атіка, Київ

дент здійснив телефонну розмову з клієнтом, провів заняття з «Практичного права».

2. Встановлення зворотного зв'язку із колегами щодо оцінки дій персоналу. Особливе значення мають відгуки членів команди, до якої входить суб'єкт перевірки.
3. Відгуки кураторів. Прикладом застосування цього методу може бути опитування кураторів щодо вирішення справи конкретним студентом.
4. Опитування клієнтів. Організація працює, передусім, на клієнтів, тому ступінь їх задоволеності від, наприклад, надання консультації, вартий уваги.

При оцінюванні персоналу важливим є опитування клієнтів, адже саме їх оцінка абсолютно незалежна, оцінює саме ступінь їх задоволення від наданої консультації. Разом з тим, в літературі зазначаються випадки, коли клієнт по-різному відноситься до складання таких відгуків. Наприклад, як зазначає В. Д. Мейер⁸⁹, крива вдячності клієнта щодо наданої юридичної допомоги залежить від часу, який пройшов з моменту цієї консультації. Тому відгук від клієнта потрібно одержувати одразу після надання консультації, намагаючись жодним чином не впливати на його позицію. Крім того, особи, які звертаються до юридичних клінік, не завжди достатньо компетентні, щоб адекватно оцінити роботу правника, який з ними працював. Тому, пропонуємо на відгуків клієнта зазначати мінімальну реакцію консультанта: згоден, не згоден (із зазначенням причин). Бланк опитувального листа клієнта варто схвалити у юридичній клініці. Відгук клієнта доцільно застосовувати і при оцінці інших форм діяльності юридичної клініки, адже консультування — не єдиний напрям її діяльності.

1. Обговорення результатів діяльності на зборах працівників. Традиційне періодичне обговорення діяльності груп персоналу також допустиме в юридичній клініці.
2. Перевірка завершених справ. Цей метод є найбільш поширеним у повсякденній діяльності юридичних клінік України і полягає у перевірці юридичних консультацій та документів, які були підготовлені студентами.

89 Мейер В. Д. (1994) Приватна юридична практика, Американська асоціація правників (CEELI), Вашингтон.

3. Опрацювання аналітичних матеріалів (звітів, статей тощо), підготовлених студентами. Це традиційний метод, який рекомендується застосовувати при вирішенні студентом певних особливих і обмежених часом завдань, наприклад, відвідування семінару юридичних клінік. Додатковим позитивним чинником написання звіту про будь-який семінар є оновлення у пам'яті (рефлексія) працівника найважливіших моментів такого заходу, а також можливість інших осіб ознайомитись зі звітом і, відповідно, збагатитись стороннім досвідом.
4. Робота зі скаргами. Аналіз негативних оцінок, як і аналіз позитивних відгуків, є джерелом оцінки якості роботи працівника. Головне, щоб усіма цей метод розумівся правильно і був орієнтований не на критику й покарання, а на усунення допущених недоліків як окремим працівником, так і його колегами. Тому, в юридичній клініці необхідно передбачити умови для отримання відгуків клієнтів: відповідні форми діловодства, можливість дізнатись номер телефону (кабінету) за яким можна висловити свої враження про роботу студента керівникові.
5. Моделювання творчих завдань. Робота в юридичній клініці орієнтована на практичну діяльність шляхом застосування елементів практичного навчання. Тому цей метод має підстави називатися одним з найпопулярніших. При цьому, шляхом вирішення поставлених творчих завдань може аналізуватись не лише суто юридична сторона справи, моделюватись можуть навички роботи в команді, спілкування з клієнтом, робота як лінійного керівника тощо.
6. Надання доручень. Цей метод схожий на попередній. Його відмінністю є те, що доручення вимагають відповідальності, оскільки стосуються реального функціонування організації. Тому застосовувати надання доручень допустимо найбільш підготовленим працівникам, наприклад, кандидатам на керівні посади.
7. Самооцінювання є особливою і, в той же час, принциповою методикою оцінки власної роботи. Сутність самооцінювання полягає у пропонуванні працівнику або студенту особисто оцінити свою діяльність (за певний період або конкретний захід). Користь від цього невідмінна, адже, коли в організації налагоджена система такої оцінки, її персонал працює на умовах самоконтролю і самоорганізації, самостійно рефлексує свою роботу і намагається без вказівки «зверху» виправи-

ти недоліки, розвинути позитивні прояви. Для доступності результатів самооцінювання до інших працівників доцільно розробити можливості їх інформування про результати, наприклад, на зборах, за умови згоди на таке інформування всіх працівників Клініки.

Чи не найголовнішим при оцінці діяльності є розуміння показників того, що складає – якісну діяльність, а що – навпаки, не якісну. Характеризуючи діяльність юридичних клінік, доречно розглядати критерії якості щодо організації загалом, а щодо її напрямів діяльності – окремо.

Єдиним нормативно визначеним джерелом критеріїв оцінювання юридичних клінік в Україні ще донедавна були програми перевірки з боку місцевих органів юстиції.⁹⁰ Не характеризуючи наведені положення органів юстиції з оцінювання юридичних клінік, зазначимо, що вони є досить загальними. Для розширення їх змісту та надання інструментарію як юридичним клінікам, так і організаціям контролю для обґрунтованого розуміння результатів, ці критерії були нами доопрацьовані та розкриті конкретніше.

Сьогодні питання якості діяльності юридичної клініки пов'язується винятково з моніторингами Асоціації юридичних клінік України. Інструмент оцінювання стандартної якості діяльності юридичних клінік України⁹¹ так визначає організаційні засади моніторингу:

- **Відповідність Стандартам:** критерії оцінювання засновуються на Стандартах діяльності юридичних клінік, що в свою чергу характеризує юридичну клініку як таку, що діє якісно.
- **Експертність:** оцінювання здійснюється досвідченими експертами за координації Асоціації.
- **Об'єктивність:** ґрунтується на колегіальності експертного висновку, можливості оцінюваної юридичної клініки продемонструвати власну діяльність та заснованість оцінювання ключових критеріїв на візуально видимих показниках.
- **Самоврядність юридичної клініки:** забезпечується свободою управлінських рішень конкретної юридичної клініки за умови відповідності вимогам стандартів.

90 Примірня програма здійснення перевірки стану правової освіти у вищому навчальному закладі, який здійснює підготовку правників: Наказ Міністерства юстиції України 11.03.2013 № 402/5, available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0402323-13>

91 Галай А., Ломжець Ю. та ін. (2017) Інструмент оцінювання стандартної якості діяльності юридичних клінік України, Асоціація юридичних клінік України, Дніпро.

Зазначений інструмент дозволяє комплексно оцінити усі ключові напрями діяльності юридичних клінік: організація і забезпечення, включення юридичної клінічної освіти у навчальний процес, юридичне консультування та правопросвітня діяльність.

Характеризуючи напрями діяльності юридичних клінік, найважливіше навести показники оцінювання напрямів юридичного консультування та правової просвіти.

Критеріями оцінки персоналу юридичної клініки, який залучений до реалізації напряду діяльності «Юридичне консультування», можуть бути:

1. Кількість завершених справ. Що означає завершена справа, слід визначити на рівні юридичної лінії. Так наприклад, в юридичній клініці «De jure» Національної академії внутрішніх справ завершити справу означає вирішити її, письмово оформити відповідь і надати її (з поясненням змісту) клієнту, оформити відповідні облікові документи.
2. Кількість справ, які оперативно вирішені. Який часовий відрізок вважається «оперативним», необхідно завчасно вирішити на рівні суб'єкта оцінки. На наш погляд, «оперативний» — це часовий відрізок, що значно коротший за «нормальний». Так, у більшості юридичних клінік України періодом для вирішення однієї справи, щодо якої немає додаткових умов тривалості вирішення (не спливають процесуальні терміни) є два тижні, відповідно оперативно вирішена справа це така, де відповідь оформлено за п'ять днів (робочий тиждень) або менше.
3. Кількість складених правових і процесуальних документів.
4. Кількість справ, якісно завершених за дві зустрічі з клієнтом. Цей критерій походить з необхідності розумно планувати і використовувати час роботи в приміщенні юридичної клініки, тобто провести зустрічі для інтерв'ювання і надання відповіді.
5. Кількість справ, вирішених студентом самостійно (без ґрунтовних правок особою, яка відповідальна за перевірку консультації: викладачем чи координатором).
6. Якісне виконання окремих організаційних функцій, що пов'язані з довготривалими зобов'язаннями організації.
7. Розумний підхід до планування роботи з клієнтом. Наприклад, у значній кількості справ доцільно обходитись двома зустрічами з клієн-

том (перша – для з’ясування обставин справи, друга – для надання консультації).

Можна також виокремлювати «негативні» критерії щодо цього напрямку роботи юридичної клініки:

- не завершення справи у відведені терміни; не завершення справи з вини консультанта;
- кількість «програних» справ у юрисдикційних інстанціях (цей критерій дещо спірний, але, вважаємо, що його теж можна враховувати в оцінюванні діяльності юридичних клінік, які практикують представництво інтересів в судах);
- кількість незадоволених консультацією клієнтів.

Критеріями оцінки персоналу юридичної клініки, який залучений до реалізації напрямку діяльності «Правопросвітня діяльність» («Практичне право»), можуть бути:

1. Кількість розроблених сценаріїв правопросвітніх занять, які високо оцінені керівником.
2. Кількість проведених правопросвітніх занять, які схвально оцінені спостерігачами.
3. Кількість ініціатив, які були впроваджені у правопросвітню діяльність юридичної клініки.
4. Аналіз знань учасників занять перед та після правопросвітницьких курсів.
5. Кількість нових інтерактивних методів та прийомів, що розроблені працівником.

На основі таких критеріїв може бути оцінена й інша діяльність юридичної клініки (наукова робота, включення юридичної клінічної освіти у навчальний процес та ін.).

Кожна юридична клініка, а так само Асоціація юридичних клінік України, заклад вищої освіти, органи управління якістю освіти та органи юстиції можуть конкретизувати інструменти оцінки юридичної клініки.

Наприклад, у юридичній клініці «De jure» Національної академії внутрішніх справ у 2012-2013 роках відпрацьовано лаконічну форму оцінювання діяльності персоналу організації. Ця схема мала назву «Рейтинг якості персоналу». Перевагами цієї моделі оцінки є її простота: абсолютна більшість критеріїв, що відображаються у схемі, можуть бути визначе-

ні координатором з числа студентів. Критерії індивідуальних результатів членів юридичної клініки об'єднуються у такі групи:

- напрям «Юридичне консультування» — вчасно вирішена справа (3 бали), вчасно вирішена справа особливої важливості за рішенням керівника (7 балів), невчасно вирішена справа (1 бал);
- напрям «Правова просвіта» — проведене правопросвітнє заняття (2 бали), присутність на правопросвітньому занятті (1 бал), творчі результати напрямку «Правопросвітня діяльність» за рішенням керівника (розроблене правопросвітнє заняття, апробований новий інтерактивний метод) — 7 балів;
- показники інших напрямів (наукова робота, керування юридичною клінікою) — виступ на науковому заході (5 балів), участь на науковому заході (2 бали), перемога на науковому заході за рішенням керівника (7 балів), підготовка управлінської аналітичної інформації (звітів, узагальнень внутрішнього і зовнішнього рівня) — 2 бали.

Ефективний менеджмент діяльності юридичної клініки дозволяє оптимізувати її діяльність та підвищити рівень правничої клінічної освіти з метою якісної підготовки майбутніх правників до практичної діяльності у сфері надання правничої допомоги фізичним і юридичним особам.

1.2.4. Діловодство Юридичної Клініки

Загальні положення

Слід враховувати, що система діловодства в юридичній клініці повинна підпорядковуватись загальним вимогам, які висуваються до будь-якої системи діловодства, а саме бути:

- оперативною щодо обігу інформації та документів всередині юридичної клініки та за її межами;
- простою за змістом і формою, щоби кожен працівник юридичної клініки міг самостійно забезпечити дієвість такої системи;

- функціональною щодо наявності необхідних елементів, які сприяють повній фіксації необхідної інформації та скороченню зайвих елементів, що ускладнюють її опрацювання.

Таким чином, щоб зберегти і використати максимально корисно весь обсяг отриманої інформації, слід організувати ефективну її фіксацію. Для зручності користування інформацією та уникнення складнощів в її пошуку рекомендуємо складати Реєстр справ і документів, а також розробити і затвердити Положення «Про діловодство юридичної клініки».

Слід підкреслити, що робота з документами не може виконуватись епізодично та не систематизовано. Від її якісного виконання залежить успіх програмної діяльності юридичної клініки. Саме тому, від визначення кожного документа як окремого носія певної потрібної інформації необхідно розглянути поняття «діловодство» як вид систематизованої діяльності.

У галузях знань, присвячених внутрішній практиці реєстрації та обігу нормативних актів і документів можна знайти різне визначення такого поняття. Дослідниками у сфері менеджменту переважно вживається визначення поняття діловодства – як систематизованої фіксації, обробки, обігу та зберігання у вигляді документів інформації, пов'язаної з програмною діяльністю установи, організації, підприємства.

Напевно, можна погодитись з таким визначенням, оскільки йдеться про зберігання наявної та систематизованої інформації на відповідних носіях: паперових, електронних, фото-відео-аудіо.

За визначенням, що міститься в юридичній енциклопедії, діловодство – це ведення канцелярських справ, сукупність робіт з документування діяльності організацій і здійснення документообігу.⁹² Таке визначення можна застосовувати і до характеристики діловодства в юридичній клініці.

Належна організація діловодства в будь-якій установі є необхідною складовою її ефективної діяльності. Документування ключових етапів роботи юридичної клініки та подальша його систематизація зробить ефективнішим пошук необхідних матеріалів, спростить процес узагальнення та статистичну обробку отриманої інформації, що значно полег-

92 Юридична енциклопедія: В 6 т. (1998)/ Редкол.: С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.. – К.: «Укр. енцикл», Т. 2: Д-Й (1999) с. 211-213

шує повсякденну роботу з управління клінікою та забезпечує її сталість та ефективність.

Як зазначалось вище, діловодству в юридичній клініці приділяється вагоме значення, оскільки від правильної побудови документообігу та фіксації отриманої інформації (документування) здебільшого залежить ритмічна і злагоджена робота офісу клініки.

Якщо розглядати діловодство в юридичній клініці як систему, то слід визначити її три взаємопов'язані складові частини:

1. **підготовка документів;**
2. **систематизація документів;**
3. **організація їх архівного зберігання.**

При вирішенні кожного з названих елементів клініцисти повинні керуватись чинними законами, підзаконними нормативно-правовими актами та локальними нормативними актами (накази, статuti, положення, стандарти, інструкції тощо) що регламентують процедури діловодства взагалі та в юридичних клініках, зокрема.

При підготовці/розробці документів слід враховувати, що створювані в юридичній клініці документи повинні відповідати її організаційно-правовому статусу. В той же час, право на створення, підписання, погодження та затвердження документів визначається відповідним Положенням про юридичну клініку, Положенням про діловодство в клініці та посадовими інструкціями її працівників.

Для систематизації справ опрацьовується логічна блок-схема, яка безпосередньо закріплюється в номенклатурі та використовується при розробці картотеки виконання документів. Необхідність впровадження в діяльність юридичної клініки «номенклатури справ» покликана для встановлення єдиного порядку формування справ, забезпечення їх обліку, оперативного пошуку документів за їх змістом і видом та визначення строків зберігання.

З моменту створення чи надходження документів і до їх направлення на архівне зберігання вони знаходяться за місцем формування справ у осіб, які за посадовою інструкцією несуть відповідальність за цей етап документообігу та зберігання відповідно до номенклатури справ. Такими особами можуть бути як керівник юридичної клініки, так і координатор програм чи лаборант.

Відповідно до наказу Міністерства юстиції України⁹³ функції організації діловодства в установі або ведення її архіву покладено на відповідальну особу, у посадовій інструкції якої зазначаються ці обов'язки, а також її права та відповідальність. Оскільки юридична клініка, як правило, є структурним підрозділом факультету або університету, то відповідно, відповідальність за діловодство в юридичній клініці та ведення архіву, як правило, покладається на керівника юридичної клініки або методиста чи координатора. Обов'язковою умовою організації діловодства є те, що цей обов'язок буде зазначений в його посадовій інструкції.

Таким чином, діловодство юридичної клініки — це обіг документів з моменту їх отримання або створення до завершення виконання надання відповідної правничої послуги та їхнє архівування.

Розрізняють три основні потоки (види) документації:

- документи, які надходять до юридичної клініки (зовнішні);
- документи, які надсилаються до інших організацій (вихідні);
- документи, які створюються і використовуються в юридичній клініці (внутрішні).

Документи, які надходять до юридичної клініки, підлягають попередньому опрацюванню відповідальною за діловодство особою щодо перевірки правильності доставки кореспонденції та її цілісності. Документи надіслані не за адресою, повертаються відправникові без розгляду. У відповідності до Наказу Мінюсту документи підлягають попередньому розгляду у день їх надходження або в перший наступний день у разі надходження їх після закінчення робочого дня або у вихідні та святкові дні.

Всі документи що надійшли до юридичної клініки або створені нею, у тому числі для внутрішнього користування, вважаються внесеними до документаційного фонду з моменту їхньої реєстрації з подальшою передачею до виконавця, що дозволяє визначити від кого і коли надійшла інформація і чи вчасно надана відповідь адресату. Такий облік може здійснюватись у журналі вхідної кореспонденції із зазначенням відправника та його реквізитів, найменування кореспонденції, дати її надходження та реєстраційного номеру.

93 Міністерства юстиції України від № 1000/5 від 18 червня 2015 року «Про затвердження Правил організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях»

Не зважаючи на те, що у документообігу юридичної клініки їхня кількість є, як правило, незначною, необхідність здійснення реєстрації документів все одно є актуальною. Реєстрація сприяє забезпеченню обліку вхідних документів, оперативному використанню наявної в них інформації та контролю виконання завдання і полягає у веденні запису облікових даних про документ за встановленою юридичною клінікою реєстраційною формою. Необхідно зауважити, що така процедура (порядок) залежить від виду та обсягу діяльності юридичної клініки. Так, наприклад, у разі захисту клінікою публічних інтересів – кількість вхідних документів буде значною.

У документообігу юридичної клініки «вихідні документи» представлені більше ніж «вхідні», оскільки, крім переписки з клієнтами, партнерами, державними та громадськими організаціями, є необхідність у надсиланні відповідних запитів, заяв, звернень, клопотань та скарг. З цією метою, юридичною клінікою здійснюється облік вихідної кореспонденції в однойменному журналі, де зазначається відправник, отримувач та їхні адреси, найменування документу, дата відправлення та реєстраційний номер. Вихідні документи опрацьовуються і надсилаються в день їх надходження від безпосередніх виконавців, але не пізніше наступного робочого дня. При цьому забороняється передача або надсилання без їх попередньої реєстрації особою, яка є відповідальною за діловодство в юридичній клініці.

Левову частку документообігу юридичної клініки становлять внутрішні документи. Організація системи внутрішнього документообігу не є самоціллю. Це інструмент, що дозволяє не втратити корисну інформацію. Головною метою роботи з нею є отримання позитивного результату, а також доведення такої інформації до суб'єкта, якому вона необхідна для прийняття рішення. Отже, кожен працівник юридичної клініки повинен знати, що він має робити з отриманою і створеною ним інформацією, куди та у якій формі ця інформація повинна бути передана. Такі питання можуть бути вирішені у Положенні «Про діловодство юридичної клініки» або ж безпосередньо в Положенні (Статуті) юридичної клініки, а саме:

- кому з працівників юридичної клініки повинна надходити та чи інша інформація;
- для вирішення яких питань надсилається така інформація;

- хто уповноважений встановлювати строки ухвалення рішення щодо отриманої інформації тощо.

Особливості сучасного діловодства полягають, насамперед, у здійсненні його державною мовою, широкому застосуванні комп'ютерних систем обробки та друкування документів, необхідності дотримання вимог чинних державних стандартів, а також стандартів юридичної клініки.⁹⁴

Необхідно підкреслити, що використання електронного документообігу в діяльності юридичної клініки є сукупністю технологій, які оптимізують та істотно змінюють якість й ефективність роботи персоналу клініки. Застосовування сучасних ІТ-технологій дає можливість організувати злагоджену взаємодію між учасниками юридичної клініки та забезпечує ефективну обробку документів, систематизує документообіг і сприяє контролю за виконанням першочергових завдань, що стоять перед персоналом юридичної клініки.

До технологій, що необхідно застосовувати в діяльності юридичної клініки можна віднести:

1. Засоби збереження електронної інформації.
2. Засоби передачі електронних даних.
3. Трансформування паперових документів в електронну (цифрову) форму.

Учасники електронного документообігу, самостійно визначають режим доступу до електронних документів, їх використання та встановлюють для них систему захисту.

Організаційно-нормативна документація

Кожна юридична клініка здійснює свою діяльність на підставі засновницьких документів, у яких повинна бути визначена організаційно-правова форма юридичної клініки, її структура і органи управління, мета та завдання діяльності клініки, характер та обсяг правової допомоги, яка нею надається. Положення «Про юридичну клініку» є основним

94 Охотнікова О. М., Удод М. В., Шевчук С. С. Правові основи справочинства в державному управлінні: Навчальний посібник для студентів денної, вечірньої та заочної форми навчання вищих навчальних закладів / За заг. ред. О. М. Охотнікової. – Донецьк, 2010. – 336 с.

локальним нормативним актом, що визначає мету та завдання діяльності юридичної клініки, її організаційну структуру, управління та організацію роботи, облік результатів роботи студентів і викладачів, матеріально-технічне забезпечення і фінансування та регулює питання припинення діяльності юридичної клініки. Такий Акт (документ) підлягає обов'язковому затвердженню керівництвом закладу вищої освіти, оскільки регламентує діяльність юридичної клініки як складової навчального процесу та як окремих структурних підрозділів університету або факультету.

Положення про юридичну клініку має бути доступним для ознайомлення широкому колу осіб, але тільки у вигляді копії. Також копії цього положення надсилаються на запити державних органів та органів місцевого самоврядування. Оригінал положення має зберігатись в окремому місці і не може переміщатись за межі приміщення клініки без дозволу її керівника.

До локальних нормативних актів Клініки слід віднести також «Примірний етичний кодекс юридичної клініки», затверджений З'їздом Асоціації юридичних клінік України.

Первинним організаційним документом, що визначає фактичний початок діяльності клініки є «Заява про відкриття юридичної клініки» та комплект «Навчально-методичних матеріалів» клінічної освіти⁹⁵, в якому передбачаються обов'язкові для викладання курси, а також матеріали, присвячені програмній спеціалізації клініки. Ці документи підлягають розгляду на засіданні ради факультету або відповідного структурного підрозділу (наприклад, Радою Центру практичного навчання юридичного факультету Донецького національного університету) і затверджуються Протоколом.

У юридичній клініці також ведеться облік заяв студентів, які виявили бажання працювати в ній. Коли кількість поданих заяв перевищує наявну кількість місць (як правило 8 – 12 осіб) можливе оголошення конкурсу на зайняття посад консультантів. Зарахування студентів здійснюється Розпорядженням керівника відповідного структурного підрозділу (факультету, ЗВО) на підставі результатів проведеного конкурсу або Подання

95 Стандарти юридичних клінік України. Режим доступу: http://www-jurfak.univer.kharkov.ua/yurklinika/uk_dok_stand.php; Положення про юридичну клініку. Режим доступу: http://lawhelp.dli.donetsk.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=678:konf2&catid=64:section2&Itemid=235

керівника юридичної клініки, на які також розповсюджуються загальні вимоги діловодства.

Наприклад, в юридичній клініці Національної академії внутрішніх справ розроблено Положення «Про підбір кадрів персоналу юридичної клініки», в якому зазначаються загальні положення такого добору та регламентується процедура добору студентів-клініцистів.⁹⁶

Важливими організаційними документами є «Анкета студентів», які виявили бажання працювати в юридичній клініці і зараховані до її складу, а також Список працівників юридичної клініки.

Практика діяльності клінік свідчить, що зібрані відомості щодо всіх членів юридичної клініки, стають в нагоді впродовж всього часу її роботи. Цей документ загального користування рекомендується розмістити на відкритому і доступному місці у приміщенні клініки.⁹⁷

Подальший розвиток юридичної клініки неможливий без чітко сформульованих завдань, які повинні знайти своє відображення у Річному плані діяльності юридичної клініки. У цьому плані мають бути відображені питання кадрового забезпечення, навчально-методична робота, фінансові аспекти, грантова робота, наукова діяльність тощо.

Важливим документом, який встановлює порядок ведення прийому громадян в юридичній клініці є Регламент або Порядок прийому громадян. Необхідність створення такого документу є обов'язковою умовою при веденні прийому громадян, оскільки він містить необхідну інформацію про час, порядок та умови надання безоплатної правової допомоги та усуває певні непорозуміння, які є наслідком необізнаності широких верств населення щодо такого виду допомоги. Цей документ є винятково внутрішнім, а закріпленні в ньому приписи регулюють відносини, які виникають в процесі функціонування юридичної клініки.⁹⁸

За умови, коли у складі однієї юридичної клініки функціонують декілька спеціалізованих Програм (спеціалізованих юридичних клінік), доцільно вести «Журнал обліку роботи спеціалізованих юридичних клінік», в якому містяться відомості щодо таких спеціалізацій (напрямків),

96 Галай. А. О., Стадник В. В. Організаційна та управлінська модель Юридичної Клініки в Україні: забезпечення якісного функціонування; Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2005. – С. 124.

97 Юридична клініка: Навчальний посібник. В. А. Єлов, С. І. Молібог, Д. Г. Павленко. – К.: «Школяр», 2004. – 315 с. 103

98 Там само

їх керівників-кураторів та студентів-консультантів, а також часу і місця їх роботи. У цей Журнал доречно вносити інформацію про відвідування студентами занять (тренінгів, лекцій, семінарів) в юридичній клініці.

Одним із важливих організаційних документів юридичної клініки є «Договір (меморандум) про співпрацю», що, певною мірою, забезпечує окремі сторони її діяльності. Предметом укладання такого договору є співпраця щодо обміну інформацією і досвідом в межах відповідних функцій і повноважень кожної із сторін. У рамках цих домовленостей здійснюється науково-дослідницька та організаційна діяльність, забезпечується всебічна підтримка активних ініціатив студентів юридичної клініки, підвищення рівня їх професійної підготовки в певній галузі права, а також, допомога у здобутті якісної, ґрунтовної та конкурентоспроможної правничої освіти.

Юридична клініка повинна мати свою поштову адресу, за якою особи, звернення яких не можуть бути безпосередньо прийняті в приміщенні клініки, можуть отримати платну чи безоплатну правову допомогу у письмовій формі.⁹⁹

Для забезпечення ефективності та належної якості роботи юридичної клініки, координатор клініки складає графік чергувань її працівників/персоналу. Цей документ доводиться до відома всіх працівників юридичної клініки з врахуванням їх побажань щодо днів та годин чергування. Керівник юридичної клініки у відповідності до графіку чергувань, може подавати керівнику факультету службову записку щодо звільнення студента від навчальних занять у день чергування.

Документування надання правової допомоги

При першому прийомі клієнта/відвідувача у зазначені Регламентом (Порядком прийому громадян) дні і години координатор заповнює «Рєєстраційну картку клієнта юридичної клініки» або ж анкету, яка складається під час його першого опитування. Вона містить номер справи, галузь права/законодавства, відомості про особу, її соціальний статус, подається короткий опис проблеми/питання, з якою звертається клієнт, дати зу-

99 Стандарти юридичних клінік України. Режим доступу: http://www-jurfak.univer.kharkov.ua/yurklinika/uk_dok_stand.php

стрічей з консультантом, а також умови надання юридичної допомоги, у тому числі застереження щодо:

- надання правової допомоги студентами-юристами під контролем викладачів;
- можливості використання копій документів зі справи у навчальному процесі з дотриманням вимог конфіденційності та не розповсюдження персональних даних клієнта;
- не повернення клієнту копій документів зі справи

Згода клієнта на такі умови надання правової допомоги засвідчується його підписом. Окремі юридичні клініки поряд з Реєстраційною картою/Анкетою практикують укладати «Договір про надання правової допомоги» з цих питань, в якому визначаються сторони, їхні права та обов'язки при наданні безоплатної правової допомоги. Значення цього договору полягає у тому, що сторони домовляються про використання наданої клієнтом інформації та документів у навчальному процесі юридичної клініки із збереженням конфіденційності. У разі його підписання студент заповнює вищезазначену картку і проводить інтерв'ювання.

Для уникнення непорозумінь щодо наступних зустрічей з консультантом юридичної клініки клієнту видається Запрошення на консультацію, де зазначається дата, час і місце наступної консультації, П. І. Б. консультанта, а також дата і підпис консультанта про проведену чи перенесену консультацію.

Одним з найважливіших документів юридичної клініки є «Журнал обліку справ», взятих до розгляду клінікою. За загальними правилами документообігу цей журнал повинен бути прошитий, а його сторінки пронумеровані. Вказаний документ містить хронологічний перелік справ та відповідних клієнтів. Його зміст має відображати основні відомості щодо руху справи згідно з галузевою приналежністю юридичної клініки, інформацію щодо закріплення справи за студентом-консультантом. Ведення такого журналу є обов'язковим, що надає можливість вести аналіз вирішення справ за відповідною галуззю права/правових відносин, відображати кількісні показники опрацювання справи та спроможність клієнтів отримувати оплачувану правову допомогу. Можна рекомендувати щойно створеним юридичним клінікам вести такий журнал протягом навчального року. В той же час, як свідчить практика, значна кількість

юридичних клінік ведуть подібний журнал з моменту створення (початку роботи) самої клініки.

Зауважимо, що альтернативною формою обліку справ може слугувати електронна база даних, яка надає можливість оперативно одержати необхідну статистичну та змістовну інформацію.

Після завершення навчального семестру керівник юридичної клініки за результатами її роботи складає звіт викладача-куратора про роботу в юридичній клініці, який містить інформацію про кількість відпрацьованого часу та використані форми роботи. Такий звіт є необхідним документом у разі оплати праці в юридичній клініці викладачу закладом вищої освіти. У випадку діяльності юридичної клініки за грантовим фінансуванням така форма не є обов'язковою, оскільки донорські організації такої звітності, як правило, не вимагають.

Підсумовуючи результати діяльності студентів-консультантів в юридичній клініці, викладач може подати до деканату або іншого структурного підрозділу, відповідального за юридичну клінічну освіту: клопотання про нарахування встановлених рейтингових балів за участь студента в роботі юридичної клініки, яке складається у довільній формі.

Робота студента-консультанта в юридичній клініці передбачає ведення справи, зустрічі з клієнтами (інтерв'ю, консультування), складання відповідних процесуальних документів і підготовку звіту про надану правову допомогу, де відображатиметься інформація про номер справи (відповідно до журналу обліку справ), галузь права/сфера правових відносин, П. І. Б. клієнта і консультанта, дата відкриття і закриття справи, зміст консультації, правові дії студента-консультанта, результат і кількість зустрічей. Деякі юридичні клініки до цього звіту долучають реєстрацію відзиву клієнта щодо роботи студента. Можливим альтернативним варіантом реєстрації «Відзиву клієнта на роботу студента» може бути окремий «Журнал відзивів клієнтів або анкета, яка долучатиметься до справи.

В окремих закладах вищої освіти практикується ведення журналу скарг, подяк та пропозицій. Необхідність таких записів у звітах (журналах, анкетах) продиктована потребою керівника юридичної клініки оцінити якість правової допомоги і виявити проблеми в діяльності клініки.

Документи в юридичній клініці повинні передаватися виконавцям (студентам-консультантам, викладачам-кураторам, керівникам спеціалізованих юридичних клінік) під розписку в журналі обліку справ.

Необхідно також звернути увагу на такі види документів, як: відомості про оголошення конкурсів на отримання грантів та відомості про семінари, тренінги, круглі столи, школи та конференції, – оскільки подібна інформація є необхідною для обміну досвідом між різними юридичними клініками України.

Фінальним документом, який підсумовує роботу юридичної клініки протягом навчального року, є «Звіт про виконання річного плану діяльності юридичної клініки». Необхідність складання такого документу продиктована тим, що він надає можливість проаналізувати виконання запланованих заходів, виявити недоліки, відмітити досягнення та намітити подальші шляхи розвитку юридичної клінічної освіти.

Наведений в цьому розділі посібника перелік документів не можна вважати вичерпним в діловодстві юридичної клініки, оскільки в Україні лише відбувається становлення юридичної клінічної освіти і тому зразки документів постійно вдосконалюватимуться у процесі діяльності юридичних клінік, щоби відповідати основним вимогам будь-якої системи діловодства, а саме: бути простими, оперативними і функціональними.

Документування здійснення правової просвіти

Документування правопросвітньої діяльності здійснюється, як правило, в межах реалізації програми «Практичного права» і мало чим відрізняється від документування діяльності класичної юридичної клініки. Одним із найважливіших документів юридичної клініки «Практичного права» є навчальна програма, яка визначає зміст і обсяг знань, умінь та навичок, які підлягають засвоєнню, а також зміст розділів і тем з розподілом їх за роками навчання.¹⁰⁰ Для діяльності юридичної клініки з «Практичного права» ключовим документом є договір про співпрацю із закладами освіти – школами, коледжами, технікумами, училищами, інтернатами тощо. Згідно з укладеними домовленостями складається графік занять в місцях їх проведення, що надає змогу організувати роботу

100 Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – С. 184

як самої юридичної клініки, так і у відповідному навчальному чи іншому закладі (установі, організації).

За результатами роботи юридичної Клініки з «Практичного права», як і з надання безоплатної правової допомоги, складаються звіти студента і викладача. Вдалою практикою в окремих юридичних клініках є оцінювання результатів проведених студентами занять, що дає можливість вдосконалити застосування інтерактивних методик та підвищити їх ефективність. Крім того, таке оцінювання враховує якість змісту і форми викладеного матеріалу студентами певній аудиторії слухачів.

Ще одним важливим документом є облік проведення занять, який містить фото або відео фіксації та публікації в соціальних мережах або на сайті клініки або ЗВО, а також можливий їх облік у журналі перевірок та рекомендацій до занять з «Практичного права».

Таким чином, правильно організоване діловодство є інструментом забезпечення ефективного функціонування юридичної клініки.

Список використаної та рекомендованої літератури до Розділу 1:

1. Верховна Рада України (1996), Конституція України, Відомості Верховної Ради України, № 30, доступно на: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (станом на 02.10.2019 р.).
2. Верховна Рада України (2011), Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 2.06.2011 р., Голос України, № 122.
3. Верховна Рада України (2012), Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної первинної та вторинної правничої допомоги: Постанова від 05.07.2012 р., доступно на: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5100-17> (станом на 02.10.2019 р.).
4. Верховна Рада України (2014), Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р., Урядовий кур'єр, № 146.
5. Верховна Рада України (2015), Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про безоплатну правову допомогу» щодо визначення статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної первинної правничої допомоги», доступно на: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=54302 (станом на 02.10.2019 р.).
6. Всеукраїнська громадська організація «Асоціація юридичних клінік України» (2005), Етичний кодекс діяльності юридичної клініки в Україні, доступно на: <http://pravo.legalspace.org/?news=380&lang=ukr> (станом на 02.10.2019 р.).
7. Всеукраїнська громадська організація «Асоціація юридичних клінік України» (2014), Стандарти діяльності юридичних клінік України, доступно на: <https://legalclinics.in.ua/standarty-diyalnosti-yurydychnyh-klinik-ukrayiny/> (станом на 02.10.2019 р.).
8. В защиту общественных интересов: Руководство для правников и правозащитников. Под редакцией Эдвина Рекоша, Киры Бучко, Веселы Терзиевой, Дмитрия Шабельникова. – 2005. – 506 с.

9. Всеукраїнська міжвідомча координаційно-методична рада з правничої освіти населення Міністерства юстиції України (2002), Роль громадських приймалень та юридичних клінік по наданню правничої допомоги населенню: Рекомендації від 01.11.2002 року, Міністерство юстиції України, Київ.
10. Генеральна Асамблея ООН (1966), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, доступно на: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (станом на 02.10.2019 р.).
11. Конституційний Суд України (2009), Рішення від 30.09.2009 р. № 23-рп/2009 у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про правничу допомогу), доступно на: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-09> (станом на 02.10.2019 р.).
12. Абрамовский Иван. (2007), Практический курс по Тайм Менеджменту «Эффективное управление временем», available at: <https://bookmate.com/books/fKDRkatU>
13. Андреечев И. С., Баиева Н. А., Воскобитова Л. А., Доброхотова Е. Н. и др. (2003), Организация и управление в юридической клинике. Опыт практической деятельности в современной России, Дело, Москва.
14. Василенко М. Є. (2012), «Підготовка майбутніх правників до консультативної діяльності у системі вітчизняної клінічної освіти», Зб. наук. праць, № 62, Серія: Педагогічні та психологічні науки, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, Хмельницький, С. 30–34.
15. Воскобитова Л. А., Михайлова Л. П., Шугрина Е. С. (2001), Профессиональные навыки правника: Опыт практического обучения, Дело, Москва.
16. Галай А. (2014), «Становлення правничої клінічної освіти в Україні та у деяких інших країнах світу», Науковий часопис Національної академії прокуратури України, № 4, С. 39–48.
17. Галай А. О. (2013), «Юридична клініка як суб'єкт адміністративних правовідносин», Бюлетень Міністерства юстиції України, № 4 (138), С. 66–73.

18. Галай А. (2009), «Шляхи впровадження курсу юридичної клінічної освіти у навчальний процес вищих навчальних закладів України», Право України, № 1. С. 16–21.
19. Галай А. (2007), «Юридична клініка як організація громадянського суспільства: доведення від протилежного», Право України, №11, С. 114-118.
20. Галай А. О. (2015), Недержавні організації юридичного спрямування як учасники публічного управління, КНТ, Київ.
21. Галай А. О., Іваніщ Я. В. (2005), «Педагогічна характеристика юридичної клінічної освіти», Вісник Асоціації юридичних клінік України, № 2, С. 2–3.
22. Галай А. О. (2015), «Характеристика юридичної клініки як інституту громадянського суспільства і суб'єкта адміністративно-правових відносин», Недержавні організації юридичного спрямування як учасники публічного управління: монографія, КНТ, Київ, с. 253-272.
23. Галай А., Ломжець Ю. (2017), Звіт про діяльність Асоціації юридичних клінік України за 2016-2017 роки, доступно на: <https://legalclinics.in.ua/wp-content/uploads/Zvit-AYUKU-2017-tekst.pdf> (станом на 02.10.2019 р.).
24. Галай А. О. (2012), «Пошук сучасних пріоритетів розвитку юридичних клінік в Україні», Матеріали всеукраїнського науково-практичного круглого столу «Діяльність юридичних клінік України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про безоплатну правову допомогу», проведеного на базі експериментальної навчальної лабораторії «Юридична Клініка» факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» в рамках щорічної міжнародної науково-практичної конференції «Дні науки в НАУК-МА» (м. Київ, 27 січня 2012 р.), Київ, 24 с.
25. Галай А. (ред.), Ломжець Ю., Матвеева Ю., Цип'ячук М. (2018), Перші моніторинги юридичних клінік в Україні: практики, тренди, розвиток, Асоціація юридичних клінік України, Київ, 26 с.
26. Галай А. О., Стаднік В. В. (2005), Організаційна та управлінська модель
27. Гентош Р. Є., Дулеба М. В., Козлова В. О., Котуха О. С. (2003), Діяльність юридичних клінік у сфері громадського правозахисту: посібник, Львів, 126 с.

28. Громадська організація «Асоціація юридичних клінік України» (автор. кол.), Галай А., Ломжець Ю. (2017), Інструмент оцінювання стандартної якості діяльності юридичних клінік України, доступно на: <https://legalclinics.in.ua/instrument-otsinyuvannya-standartiv-yakosti-diyalnosti-yurydychnyh-klinik-ukrayiny/> (станом на 02.10.2019 р.).
29. Гончаренко В. О. (2004), «Правнича клініка: історія і визначення», Практика діяльності «Юридичних Клінік» України, № 1, с. 3.
30. Гончаренко С. В., Бова Є. Ю. (2009), «Безоплатна правнича допомога стає реальністю? (Дослідження думки адвокатів щодо системи безоплатної правничої допомоги в Україні)», Адвокат, № 7 (106), с. 10–14.
31. Гончаренко С. В. (2011), «Проблеми надання безоплатної правничої допомоги. Короткий огляд новітніх тенденцій», Адвокат, № 11 (134), с. 12-16.
32. Громадська організація «Асоціація Юридичних Клінік України» (2019), Звіти моніторинрів Юридичних Клінік України, доступно на: <https://legalclinics.in.ua/monitoryngy-yuk/zvity-monitoryngiv-yuk/> (станом на 02.10.2019 р.).
33. Гутников А. Б. (2009), «Опыт центра клинического юридического образования и актуальные методы обучения в юридической клинике», Юстиция: Научно-практический журнал, № 6. С. 25.
34. Давлатов Ш. Б. (2016), «Роль, завдання та організаційно-правові засади юридичних клінік», Правова позиція, № 1 (16), с. 33-37.
35. Дубчак Л. С., Дубчак Н. С. (2012), «Співпраця Юридичних Клінік і громадських організацій – потреба сьогодення», Бюлетень Асоціації адвокатів України, № 2 (3), с. 6.
36. Дубчак Н. (2012), «Досвід організації та діяльності Юридичних Клінік за кордоном», Правничий журнал: Аналіт. матеріали. Коментарі. Судова практика, № 12, с. 130–135.
37. Дубчак Н. С. (2012), «Класифікація юридичних клінік: загальнотеретичний аналіз», Вісник Академії адвокатури України, № 3 (25), С. 198–200.
38. Дубчак Н. С. (2013), «Досвід організації та діяльності Юридичних Клінік в країнах правової системи англо-американського типу»,

- Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право», Вип. 21, Ч. II, Т. 1, с. 36-38.
39. Дудырев Ф. Ф., Малков В. П. (2002), «Юридические клиники в России: возвращение через 150 лет», Государство и право, № 4, с. 61–63.
40. Дулеба М. В. (2006), Мережа Юридичних Клінік України: ретроспективи та перспективи, Київ, 296 с.
41. Дулеба М. В. (2004), Діяльність «юридичних клінік» в Україні: шляхи розвитку та вдосконалення, Атіка, Київ.
42. Єлов В. (2004), Коли вуз готуватиме юристів, а не «випускників»? , Право України, № 1, с. 132–135.
43. Єлов В. А., Молібог С. І., Павленко Д. Г. (2004), Юридична клініка: посібник, Школяр, Київ, 320 с
44. Координаційний центр з надання правничої допомоги (2018), Що таке безоплатна правнича допомога та як її отримати?, доступно на: <https://legaid.gov.ua/ua/holovna/189-lypen-2018/2336-shcho-take-bezoplatna-pravova-dopomoha-ta-iaak-ii-otrymaty> (станом на 02.10.2019 р.).
45. Кучер Л. Р. (2013), «Тайм-менеджмент як засіб підвищення ефективності діяльності керівника», Інноваційна економіка, №5 [43], С. 202-205.
46. Леві М., Джордаш Р., Ротмен Г. (2009), «Клінічна правнича освіта: підготовка майбутнього покоління правників», На захисті суспільних інтересів: посібник для правників та правозахисників, переклад Гордієвич Я., Ситник О., Євгенєва А., Матвієнко С., Атіка, Київ, 416 с.
47. Лоджук М. Т. (2013), «Про форми правничої допомоги в Юридичних Клініках України», Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки», № 2-1, Ч. 1, С. 82–90.
48. Лоджук М. Т. (2013), Правничий клінічний рух в Україні: особливості становлення та перспективи розвитку», Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право», Вип. 22, Ч. 2, Т. 1, с. 68–73.
49. Лоджук М. Т. (2015), Юридичні клініки в Україні: освіта та правнича допомога, Фенікс, Одеса.

50. Лоджук М. Т. (2015), «Становлення та розвиток Юридичних Клінік: зарубіжний та вітчизняний досвід», Юридичні Клініки в Україні: освіта та правнича допомога: монографія, Фенікс, Одеса, с. 6-36.
51. Лоджук М. Т. (2015), «Нормативно-правові засоби організації та діяльності юридичних клінік в Україні», Юридичні клініки в Україні: освіта та правнича допомога: монографія, Фенікс, Одеса, с. 111-129.
52. Лоджук М. (2009), «Юридичні клініки як суб'єкти надання безоплатної правничої допомоги в контексті положень проекту Закону України «Про безоплатну правову допомогу», Права людини та механізм їх забезпечення в Україні: матеріали міжвуз. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 4 грудня 2009 р.), Київ. нац. ун-т внутр. справ, Київ, с. 60-62.
53. Малик Я., Цип'яшук М., Ломжець Ю. (2018), Звіт про діяльність Асоціації Юридичних Клінік України за 2017-2018 роки, Асоціація Юридичних Клінік України, Київ, 6 с., доступно на: <https://legalclinics.in.ua/wp-content/uploads/Zvit-pro-diyalnist-AYUKU-za-2017-2018.pdf> (станом на 02.10.2019 р.).
54. Матат Ю. І. (2016), «Право на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини і реалізація в Україні», Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право, Вип. 41, С. 31-36.
55. Міністерство освіти та науки України (2006), Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України: Наказ від 03.08.2006 р., Офіційний вісник України, № 32, с. 680.
56. Міністерство освіти і науки України (2017), Типове положення про юридичну клініку вищого навчального закладу: проект наказу, доступно на: <https://mon.gov.ua/ua/news/ministerstvo-osviti-i-nauki-ukrayini-proponuye-do-gromadskogo-obgovorennya-proekt-tipovogo-polozhennya-pro-yuridichnu-kliniku-vishogo-navchalnogo-zakladu> (станом на 02.10.2019 р.).
57. Міністерство освіти і науки України, Міністерство юстиції України (2019), Концепція розвитку юридичної освіти: проект, доступно на: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/>

konceptiya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika (станом на 02.10.2019 р.).

58. Міністерство юстиції України (2008), Про заходи Міністерства юстиції щодо забезпечення реалізації та гарантування конституційного права на звернення: Наказ від 13.03.2008 р., доступно на: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v04_7323-08 (станом на 02.10.2019 р.).
59. Мейер В. Д. (1994) Приватна юридична практика, Американська асоціація правників (CEELI), Вашингтон.
60. Молдован В. В., Кацавець Р. С. (2007) Юридична клініка, Центр учб. літератури, Київ.
61. Молібог С. (2006), «Клініки часто народжувались у жорстких сутичках із керівництвом ВНЗ», Правнича газета, № 19 (79), С. 5.
62. Національна асоціація адвокатів України (2018), Дефіцит фінансування у системі БПД стане предметом дослідження окремої робочої групи, доступно на: <https://unba.org.ua/news/print/3303-deficit-finansuvannya-u-sistemi-bpd-stane-predmetom-doslidzhennya-okremo-robochoi-grupi.html> (станом на 02.10.2019 р.).
63. Науково-методична комісія з права Міністерства освіти і науки України (2002), Вивчення права в «Юридичній клініці»: Рекомендації за результатами роботи конференції на тему «Розвиток програм, що допомагають вдосконалювати навчально-виховний процес на юридичних факультетах» (22 – 23.03.2002 р., м. Київ), Міністерство освіти і науки України, Київ.
64. На захисті суспільних інтересів: Посібник для правників та правозахисників. – К.: Атіка, 2009. – 416 с.
65. Немытіна М. В. (2004), «О методологических подходах в современном клиническом юридическом образовании», Право и образование, № 4, С. 105–110.
66. Охотнікова О. М., Удод М. В., Шевчук С. С. Правові основи справочинства в державному управлінні: Навчальний посібник для студентів денної, вечірньої та заочної форми навчання вищих навчальних закладів / За заг. ред. О. М. Охотнікової. – Донецьк, 2010. – 336 с.

67. Палійчук Г. (2009), «Клінічний випадок: про інститут Юридичних Клінік та клінічну правничу освіту», Український адвокат, № 6 (34), с. 10–11.
68. Плішкін В. М. (1999), Теорія управління органами внутрішніх справ, Національна академія внутрішніх справ України, Київ.
69. Положення про юридичну клініку. Режим доступу: http://lawhelp.dli.donetsk.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=678:konf2&catid=64:section2&Itemid=235
70. Профессиональные навыки юриста: Опыт практического обучения. – М.: Дело, 2001. – 416 с.
71. Робинс С. П., Коултер М. (2002), Менеджмент, 6-е издание, Изд. дом “Вильямс”, Москва.
72. Савелова Ю. М. (2013), «Історико-правовий аспект виникнення та розвитку правничої клінічної освіти», Малий і середній бізнес (право, держава економіка), № 1, с. 36–42.
73. Савелова Ю. М. (2017), «Асоціація юридичних клінік України як суб’єкт недержавного управління діяльністю юридичних клінік України», Юридичний науковий електронний журнал, № 1, с. 107-109, доступно на: http://lsej.org.ua/1_2017/29.pdf (станом на 02.10.2019 р.).
74. Синицина С. В. (2010), «Перспективы клинической инновации в юридическом образовании», Правовая политика и правовая жизнь, Саратов, Москва, № 2, с. 150–154.
75. Смирнов П. А. (2004), Динамика психологической готовности будущих правников к профессиональной деятельности в условиях юридической клиники: дисс. кандидата психолог. наук: 10.00.07, Казань.
76. Соколенко О. Л. (2009) «Юридична клініка в правоосвітній діяльності», Вісник академії митної служби України, № 1 (2), С. 5.
77. Стандарти діяльності юридичних клінік України, available at: <https://legalclinics.in.ua/wp-content/uploads/2017/07/standarti-diyalnosti-yuridichnikh-klinik-ukrajini.pdf>
78. Сухицька Н. В. (2008) Юридична клініка, Ун-т «Україна», Київ.
79. Трейси, Брайан (2007), Результативный тайм-менеджмент: эффективная методика управления собственным временем, пер. с англ. А. Евтеева, СمارтБук, Москва

- 80.Томашевский К. Л., «Перспективы развития трудо-правового направления в деятельности юридических клиник в Беларуси», available at: <http://www.law.bsu.by/pub/16/article-Tomashevski.doc>
- 81.Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – С. 184
- 82.Фігель Ю. (2009), «Правнича клініка – інновація в системі правничої освіти», Теорія держави і права, № 1, с. 79–81.
- 83.Фігель Ю. О. (2011), Роль Юридичних Клінік у формуванні вмінь реалізації права студентами правничих спеціальностей: дисертація кандидата правничих наук, Львів, 198 с.
- 84.Чернега А. (2008), «Фенікс» – високий стандарт клінічної освіти», Правничий вісник України, № 46 (698), с. 10.
- 85.Эдвин Рекош. Кто определяет общественные интересы. Стратегии правовой защиты общественных интересов в Центральной и восточной Европе. // Выпуск 1. Июль 2005 г.
- 86.Янишен В. П. (2012), «Діяльність Юридичних Клінік у контексті законодавства України про безоплатну правничу допомогу», Матеріали всеукраїнського науково-практичного круглого столу «Діяльність Юридичних Клінік України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про безоплатну правничу допомогу», проведеного на базі експериментальної навчальної лабораторії «а клініка» факультету їх наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» в рамках щорічної міжнародної науково-практичної конференції «Дні науки в НАУКМА» (м. Київ, 27 січня 2012 р.), Київ, 24 с.
- 87.David F. Chavkin (1998), Am I My Client's Lawyer: Role Definition and the Clinical Supervisor, SMU Law Review, Volume 51, Issue 5, Article 5, pp. 1507-1554.
- 88.PILnet: Всесвітня мережа захисту права суспільних інтересів, Адвокати за міжнародний розвиток (2011), Посібник з організації роботи координаційного центру послуг pro bono: Матеріали для розробки та надання правничих послуг pro bono, Будапешт, 99 с.
- 89.Yale Law Journal. November (1974) Book review. IN PURSUIT OF THE PUBLIC INTEREST. The Genteel Populists. By Isimon Lazarus. New York: Holt, Rinehart and Winston, Pp. vxi, 303.

РОЗДІЛ II.

ЕТИЧНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНОЇ КЛІНІКИ

2.1. ПРОФЕСІЙНА КУЛЬТУРА ПРАВНИКА

2.1.1. Поняття та складові професійної культури правника ¹⁰¹

Правник – це людина, яка не лише має вищу юридичну освіту, а, на-самперед, є представником певної частини інтелектуальної еліти су-спільства, покликаний виконувати місію надання правничої допомоги кожній людині та їх об'єднанням у всіх сферах життєдіяльності.

За своїм призначенням – правник, передусім, професіонал, кредо ді-яльності якого полягає у наданні правничих послуг через неухильне до-тримання принципу верховенства права та утвердження рівності кожної особи перед законом для відносно справедливого розв'язання правових конфліктів, що відбуваються у нашому житті. Сутність, зміст та спрямова-ність правничої діяльності визначаються її основною метою – захистом прав, свобод та законних інтересів особи, наданням суспільству та його

101 Цей розділ написаний на основі публікацій та особистого досвіду правничої діяльності автора: Сущенко В. М. Деонтологічний кодекс правничої діяльності в Україні: проблеми й перспективи створення.// Наукові записки НаУКМА. т. 8, Філософія та право, Київ, ВД «Академія», 1999, с. 21-25; Сущенко В. М. Модель професійної культури правника: критерії та підходи. // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. т. 90- 2009, Київ, ВД «Академія», с. 29 – 33. Сущенко В. М. Правосвідомість правника у контексті доктрини верховенства права. Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна. Збірник наукових статей / Гол. редактор: Андрій Мелешевич. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2013, с. 364-377 Сущенко В. М. Європейські та міжнародні стандарти правничої про-фесії в контексті функціонування правової системи України // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки.- 2016.- Т. 181.- С. 22-26.

інституціям (включно з державними) ефективною, компетентною та висококваліфікованою правничою допомогою.

Кожен правник за фахом і своїм покликанням повинен усвідомлювати, що надання ним якісних правничих послуг, здійснення правового захисту та забезпечення правничої допомоги – це не тільки професійна діяльність, що висуває підвищені вимоги до суто правничих знань, умінь і навичок носія цієї професії, але й така діяльність, що, не маючи на меті отримання комерційного прибутку, вимагає від нього значних інтелектуальних зусиль, затрат енергії та часу на постійне самовдосконалення, спеціальну підготовку і повсякчасне підвищення своєї кваліфікації, включаючи досягнення належного рівня загальної і професійної культури.

Професіограма (характеристика ознак професії) правника складається з органічного поєднання таких її складових, як: знання та уміння належним чином тлумачити і застосовувати закони та інші нормативно-правові акти, а також – відповідний рівень загальної культури та високо розвинутих особистісних професійних якостей.

Діяльність сучасного правника, сфокусована на підвищенні суспільного престижу та поваги до носіїв цієї професії, має будуватись на таких засадничих принципах:

- верховенству права;
- неупередженості та об'єктивності;
- чесності та порядності;
- компетентності та постійного професійного удосконалення;
- відповідальності перед собою, правничою корпорацією і суспільством в цілому за належну якість і своєчасність надання правничих послуг.

Саме такі принципові засади визначають професійну правничу культуру, зміст якої полягає в опануванні кожним правником системою загальнокультурних і професійних цінностей, створених і сформульованих різними поколіннями етнічних, національних і регіональних людських спільнот і самими носіями цієї професії. Систему професійної культури правника, з точки зору правничої деонтології, становлять такі фундаментальні культурологічні складові, як: мова, етика, естетика, правова свідомість, релігія, політологія, економіка, здоровий спосіб життя.

Зазначені складові професійної правничої культури, як і будь-якої іншої професійної культури, формуються протягом всього життя людини. У той же час, етика, естетика, релігія, політологія, економіка, мова, правова свідомість набувають особливого значення саме в правничій професії, яка безпосередньо пов'язана з різними сферами життєдіяльності людини і впливає на розв'язання конфліктних правових відносин на основі чинного в державі законодавства і розуміння основоположних прав і свобод людини. Особливий вплив на формування цих складових професійної культури майбутнього правника має/повинен мати навчальний процес у правничих школах/факультетах наших університетів, у тому числі й у напрямку правничої клінічної освіти, тобто – в діяльності юридичних клінік. Доцільно розглянути окремі аспекти формування вищезазначених складових професійної культури правника в контексті діяльності таких клінік.

Етична культура є невід'ємною частиною правничої професії, показником відповідності правника високим суспільним вимогам та очікуванням щодо представників цієї професії, зокрема. Необхідно повсякденно виховувати у сучасних правників потребу неухильного дотримання загально визнаних етичних стандартів людської поведінки, неписаних і писаних корпоративних правил правничої спільноти у спілкуванні з клієнтами, колегами, партнерами, суддями, прокурорами тощо. Ввічливість, толерантність, емоційна стриманість, внутрішня дисциплінованість – мають стати і бути основними рисами етичної поведінки правника. Одночасно, слід підкреслити, що професійна етика правника майже завжди є концентрованим вираженням «компромісу між індивідуальними та суспільним інтересами», уособленням загальноприйнятих та усталених моделей поведінки особи, через що вона може і повинна відігравати роль морального дороговказу у його професійній діяльності.

Повсякчасне дотримання правил професійної етики є запорукою належного дотримання загальних принципів і підходів у правничій діяльності та підвищення рівня поваги з боку суспільства до представників цієї професії. Такі правила – кодекси професійної етики/відповідальності – розроблені, визнані та підлягають опануванню кожним правником як індивідуально, так і правничою спільнотою – в цілому. Встановлені регулятори мають неухильно застосовуватись у практичній діяльності, їх основу становлять положення чинного законодавства, вимоги правничої

етики, корпоративні звичаї, професійний досвід та практика. Діяльність правничої клініки повинна бути спрямована на досконале опанування такими правилами та їх безумовне застосування у практичній діяльності з тим, щоби випускник клініки був якомога повніше підготовлений до майбутньої самостійної професійної діяльності.

Виникає запитання: «Чим є для юриста така складова, як естетична культура»? Відповідь на це запитання видається очевидною. Зважаючи на те, що філософія визнає естетику як світоглядну науку, що розкриває нам світ краси в усіх її проявах і вчить розпізнавати, ідентифікувати прекрасне в людині і природі, можна з усією впевненістю стверджувати, що усвідомлення правником естетичних цінностей та дотримання естетичних вимог у власній поведінці є запорукою високого рівня його професійною діяльності. Смак і охайність у: стилі ділового одягу, зачісці та застосуванні косметичних засобів; облаштуванні робочого місця; розумінні мистецьких творів; уваги і поваги до оточуючого нас світу природи – риси, що повинен виховувати і вдосконалювати в собі кожен, хто вирішив присвятити своє життя правничій професії. Діяльність Юридичної Клініки, на нашу думку, повинна сприяти розвитку та закріпленню у студентів-клініцистів й таких якостей.

Зважаючи на те, що повсякденна діяльність правника пов'язана з пізнанням людини, її проблемних ситуацій, що виникають у житті, вагомого значення набуває рівень його релігійної культури. Мається на увазі знання та усвідомлення ним ролі релігійного світогляду як духовного фундаменту життя людини. Релігійні ідеї, вчення, постулати, традиції, звичаї, ритуали відіграють визначну роль у духовному становленні і розвитку світоглядної позиції кожної особистості. І справа полягає не в тому, чи є релігійно віруючою особистістю сам правник і в «якого бога» він вірить. Справа в іншому – в усвідомленні ним ролі релігійної культури у системі духовних цінностей кожної людини і людських спільнот. Знати основні релігійні вчення і діяльність конфесій, поважати їх роль у життєдіяльності суспільства і кожної окремої людини, особливо тих з них, що функціонують на теренах твоєї країни та її окремих регіонів – це вимога до правника всіх часів і народів. Саме в релігійних вченнях, конфесійних утвореннях, постулатах, традиціях і ритуалах почасти містяться мотиви і причини правомірної чи неправомірної поведінки особи. Високий рівень релігійної культури правника завжди допоможе йому повніше й

об'єктивніше проаналізувати ту чи іншу життєву ситуацію, встановити психологічний контакт з людиною, віднайти причини і наслідки події (юридичного факту) та прийняти оптимальне рішення, надати пораду чи консультацію. І навпаки, низький рівень релігійної культури, не дозволить цього зробити та може призвести до непорозуміння та припущення помилок, іноді непоправних, у наданні різноманітних правничих послуг: від надання консультації – до ухвалення судового рішення.

Професійна правнича діяльність здійснюється на теренах конкретних держав, кожна з яких, як свідчить теорія держави, є вираженням політичної організації суспільства. У свою чергу, сучасна держава в особі органів державної влади здійснює правове регулювання життєдіяльності суспільства, створюючи для цього відповідну нормативно-правову базу. Правник, незалежно від того, у якій сфері правових відносин він надає правничі послуги, просто зобов'язаний знати політичний устрій держави та політичні ідеї, принципи і засоби їх втілення у життя. Знати реальну політику держави і громадянського суспільства означає для правника уміти аналізувати, оцінювати і прогнозувати розвиток політичних процесів та їх результати, адекватно тлумачити правові реалії, впливати на здійснення правового регулювання та приймати оптимальні рішення у конкретній життєвій ситуації. Правнича професія за своєю сутністю завжди була, є і буде пов'язана з політичним життям суспільства і саме тому, рівень політологічної/політичної культури правника прямо впливає на рівень його професійної діяльності. При цьому, слід мати на увазі, що саме правники (за освітою і фахом) у розвинутих країнах світу становлять кадровий потенціал органів державної влади та управління. У той же час, політичні уподобання і, навіть, пристрасті правника ніяким чином не повинні впливати на результати його професійної діяльності, адже уміти відсторонитись від власних інтересів, у тому числі й політичних, є свідченням високого рівня професіоналізму.

Не є секретом, що політика держави є концентрованим виразом її економічного розвитку або занепаду. Враховуючи той факт, що правове регулювання економічних відносин у всіх країнах світу все більше відіграє вагомую роль, знання закономірностей функціонування економіки окремої країни та її зовнішньоекономічних стосунків з іншими країнами набуває неабиякого значення у професійній підготовці правника. На сучасному етапі глобалізації світової економіки, створюються і функці-

онують спеціалізовані юридичні фірми, що надають правничі послуги саме у сфері економічних відносин, що потребує ґрунтовного знання цієї сфери. Тому, економічна культура правника, що базується на спеціальній підготовці у сфері інформаційних технологій, фінансів, банківської справи, бухгалтерського обліку тощо є невід’ємною складовою його загальної професійної культури. Не зважати на це, означає навмисно принижувати рівень свого професіоналізму, не забезпечувати надання якісних правничих послуг своїм клієнтам у сфері бізнесу.

Специфічною особливістю правничої професії є той факт, що її здійснення відбувається за допомогою такого засобу спілкування людей, як мова – вербальна (письмова та усна) і невербальна (жести і міміка). Рівень володіння мовою є ознакою не тільки освіченості, але й професіоналізму будь якого фахівця, а правника – тим більше. Саме тому, мовна підготовка правника, що передбачає наявність достатнього словникового запасу, уміння стилістично правильно будувати усну і письмову мову та, при цьому, коректно і правильно вживати та тлумачити спеціальні правничі терміни і «формули» адекватно пояснювати власну правову позицію своїм співрозмовникам і клієнтам незалежно від рівня їх загальної та правничої освіти і культури – є запорукою високого рівня професійної культури правника. У цьому контексті, зважаючи на розвиток процесів глобалізації світу та певної універсалізації (адаптації) нормативних актів різних країн, зокрема держав Європейського Союзу, неабиякого значення набуває додаткове знання і максимально вільне володіння правником хоча б однією з основних мов спілкування світового співтовариства, а саме: англійської, французької, німецької, іспанської, російської, китайської, японської.

Досконале володіння вербальним засобами спілкування має доповнюватися навичками та уміннями правника у використанні невербальних засобів: жестів і міміки, – що додатково емоційно впливають на сприйняття певної інформації іншою стороною. Одночасно мова міміки і жестів допомагає діагностувати психічні стани особи і встановлювати бажаний психологічний контакт з нею, ефективніше сприймати, розуміти та усвідомлювати отриману інформацію. Невербальним засобом спілкування можна і треба вчити правників, зокрема і шляхом викладання специфічних навчальних дисциплін, наприклад «сценічної мови», яку опановують майбутні артисти у профільних навчальних закладах теа-

трального мистецтва. Зокрема, досвід викладання такої вибіркової дисципліни протягом декількох навчальних років має факультет правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Завершує запропонований перелік структурних елементів професійної культури правника – правова культура, складовими якої є: фахові юридичні знання, уміння і навички; знання з тих сфер життєдіяльності людини, дотичність до яких зумовлена відповідною галуззю правового регулювання; правова свідомість та правомірна поведінка носія цієї професії.

Слід підкреслити, що належний рівень правничих знань, умінь і навичок, в першу чергу, формує професійний статус правника, а розширення та ускладнення сфери правового регулювання обумовлюють його потребу у наявності інтегрованих та комплексних знань. Суміжні спеціальні знання не підміняють право як таке і не є зайвим доданком до нього, а розширюють і поглиблюють правосвідомість правника-професіонала, що несе безумовну користь, а, отже, сприяє кращому виконанню ним своїх професійних навичок.

Професійні навички – це інструменти здійснення правником його професійної діяльності, органічна складова професіограми правника, вияв та спосіб його світосприйняття та розумного перетворення оточуючого правового простору, запорука подальшого самовдосконалення та професійного зростання. Наявність відповідних навичок сприяє кращому, ефективнішому та оперативнішому використанню правником власних фахових знань у практичній діяльності. Професійні навички правника можуть бути класифіковані на: організаційні, комунікативні, аналітичні, представницькі та медіаторські. Саме ці навички і мають бути закладені в процесі правничої клінічної освіти під час роботи студента в юридичній клініці.

Важливим елементом правничої культури юриста є своєчасне отримання ним повної, достовірної та об'єктивної інформації що стосується чинної нормативно-правової бази та правничої практики в країні. Володіння інформацією для правника – це панування над ситуацією. Пріоритетами для правника мають стати найновіша фахова інформація (новели законодавства та юридичної практики, новітні тенденції у наукових дослідженнях правових реалій життя суспільства), інформація з суміжних галузей знань і практики, новини суспільного, політичного, економічного

та культурного життя. Правник повинен розуміти значення інформації та сучасних інформаційних технологій і бути озброєним її найновішими досягненнями.

Правова свідомість і правомірна поведінка юриста – це взаємозумовлені професійні якості. Правова свідомість віддзеркалює внутрішній професійний світогляд правника, його переконаність у необхідності законодавчого/нормативно-правового регулювання суспільних відносин, беззаперечного верховенства права та неухильного дотримання встановлених правил, загострене почуття справедливості у розв’язанні конфліктів на засадах рівності всіх і кожного перед законом.

Невпевненість правника в необхідності функціонування вищезазначених принципів його професійної діяльності знижує рівень його правничої свідомості, формує хибну правову позицію у конкретній юридичній справі і, врешті-решт, може призвести до неправомірної професійної поведінки. І, навпаки, впевненість, віра в існування таких принципів вмотивовує його волю, формує правомірну професійну поведінку щодо їх неухильного дотримання.

Таким чином, правова культура правника є одночасно фундаментом, стінами і дахом його професійної культури і чим вона міцніша, тим якісніше правник здійснює свою професійну діяльність, тим відповідальніше він ставиться до виконання своїх повноважень.

Одночасно правник має нести, в першу чергу, професійну відповідальність за належне виконання або не виконання ним взятих на себе зобов’язань щодо надання правничих послуг. Наявність загальних правил професійної відповідальності, сформульованих у вигляді деонтологічного кодексу правничої діяльності також забезпечує належний рівень професійної його культури.

Професійна культура правника формується протягом всього часу навчання студента у правничій школі/на факультеті в процесі опанування ним всіх, без винятку, університетських навчальних програм і курсів, у тому числі – його роботи у юридичній клініці. Програми і заходи, передбачені правничою клінічною освітою, повинні якомога повніше сприяти формуванню такої культури в практиці надання різних форм правничої освіти і правової просвіти.

2.1.2. Реалізація міжнародних та національних стандартів професійної етики в діяльності Юридичної Клініки

У структурі правової системи будь-якої держави правничій професії належить провідна роль з точки зору як розробки її концептуальних засад, так і реалізації функцій цієї системи на практиці.

Саме правники є провідними фахівцями та експертами в підготовці проектів законів та інших нормативно-правових актів, адже представники цієї професії обіймають більшість (якщо не всі) посад в таких органах державної влади, як: суди, прокуратура, управління юстиції, органи внутрішніх справ, служби безпеки, митних та фіскальних органах забезпечення правопорядку. Значна роль працівників юридичних (правничих) департаментів – юрисконсультів міністерств, відомств, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій – в забезпеченні правового порядку в діяльності цих установ та відомств. Особливе місце у функціонуванні правової системи держави належить адвокатурі. Тому рівень розробки та втілення стандартів правничої професійної діяльності в житті суспільства і держави важко переоцінити.

Визнаними у світі правничими професіями є: адвокатська, суддівська, прокурорська, нотаріальна, – з яких лише адвокатська вважається самоврядною корпоративною професією, а в деяких країнах і нотаріальна. Інші: суддівська, прокурорська і частково нотаріальна, – належать до напрямків професійної діяльності державних службовців та прирівняних до них осіб.

Стандарти правничої професії (незалежно від організаційно-правового статусу їх представників), яким має відповідати діяльність правників-практиків в країнах, що належать до двох основних правових сімей світу (континентального та загального права) – закріплені у декількох документах міжнародних професійних правничих організацій та мають статус Правил корпоративної етики (поведінки), а також у документах декількох міжнародно-правових інституцій та політичних організацій, що носять рекомендаційно-зобов'язальний (корпоративний) характер для їх членів та учасників.

До переліку таких документів (актів) у хронологічній послідовності їх ухвалення слід включати:

- Загальний Кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства (Ухвалено делегаціями Асоціацій адвокатів дванадцяти країн-учасниць на пленарному засіданні у Страсбурзі в жовтні 1988 року).¹⁰²
- Основні принципи ролі правників (прийняті Восьмим Конгресом ООН по запобіганню злочинності і перевихованню правопорушників в Га-вані у вересні 1990 року).¹⁰³
- Генеральні принципи етики адвокатів Міжнародної Асоціації правників (прийняті в Единбурзі 1995 року).¹⁰⁴
- Стандарти незалежності правничої професії Міжнародної Асоціації правників (Ухвалені на конференції МАЮ у Нью-Йорку, вересень 1990 року).¹⁰⁵
- Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку.¹⁰⁶
- Рекомендації № (94) 12 «Незалежність, дієвість та роль суддів» (Ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 518 засіданні 13 жовтня 1994 року).¹⁰⁷
- Європейська хартія про закон «Про статус суддів» (Ухвалена Радою Європи, Ліссабон, 1998 рік).¹⁰⁸
- Бангалорські принципи поведінки суддів (схвалені Резолюцією Економічної і Соціальної ради ООН № 2006/23 від 27 липня 2006 року).¹⁰⁹
- Рекомендації № 2000/19 «Про роль державної прокуратури у системі кримінального судочинства» (Ухвалені Комітетом Міністрів Ради Європи 6 жовтня 2000 року).¹¹⁰

Аналіз цих документів беззаперечно засвідчує, що базовими принципами професійної правничої діяльності є такі:

- Визначна роль правників у дотриманні балансу приватних, суспільних і державних інтересів.

102 https://zakon.rada.gov.ua/go/994_343

103 https://zakon.rada.gov.ua/go/995_313

104 <http://osvita.batcave.net/generalnyie-printsipyi-etiki-advokatov.html>

105 <http://ekmair.ukma.edu.ua/>

106 https://zakon.rada.gov.ua/go/995_282

107 https://zakon.rada.gov.ua/go/994_323

108 https://zakon.rada.gov.ua/go/994_236

109 https://zakon.rada.gov.ua/go/995_j67

110 http://pravo.org.ua/files/zarub_zakon/rek_2000.pdf

- Захист правниками основоположних прав і свобод людини та громадянина незалежно від виконуваних ними професійних функцій.
- Незалежність представників правничої професії від сторонніх неправомірних впливів на їх діяльність як з боку держави, так і з боку суспільства, а також унеможливлення «внутрішньоцехового» впливу правників один на одного.
- Безумовне дотримання (виконання) правниками усіх складових принципу верховенства права, включаючи вимоги чинного національного законодавства та міжнародно-правових актів.
- Самоврядність організації професійної правничої діяльності, заснована на безумовній повазі та дотриманні встановлених корпоративних етичних правил поведінки та високому рівні професійної відповідальності за результати такої поведінки і діяльності.

Слід підкреслити, що всі зазначені документи приділяють ґрунтовну увагу умовам і процедурам допуску до професійної правничої діяльності, включаючи вимоги до професійної підготовки (навчання) майбутніх правників та підвищення кваліфікації тих, хто працює за правничим фахом.

Значна увага в цих документах приділена механізмам і процедурам застосування методів та інструментів дисциплінарного впливу (покарання) до тих представників професії, які не дотримуються встановлених принципів і правил, включно з примусовим позбавленням права на заняття юридичною практикою. Значно меншою мірою ці стандарти стосуються заохочення правників за якісно надану правничу допомогу, що є їх певним недоліком.

Звертаючись до національної практики формування і реалізації стандартів професійної правничої діяльності в Україні, слід зазначити:

По-перше, в Україні до цього часу не позбулись стереотипів радянського минулого у визначенні чітких ознак правничої професії. На відміну від переважної більшості країн світу, в нас традиційно до правничої професії (крім адвокатів, суддів, прокурорів та нотаріусів) включають: юрисконсультів, слідчих, податківців, митників, судових виконавців, поліцейських, а також – оперативних працівників служби безпеки, міністерства оборони, прикордонної та фіскальної служб тощо, які в значній мірі (як й інші державні службовці) займаються лише застосуванням

приписів положень законодавства та підзаконних нормативно-правових актів, фактично не впливаючи на формування їх концепцій і змісту.

По-друге, встановлені вимоги до професійної підготовки таких спеціалістів, як правило, потребують наявності у них – вищої юридичної освіти, хоча ця вимога й не обумовлена їх посадовими (службовими) повноваженнями, за винятком, можливо, поки що існуючої в нас спеціальності юрисконсульта (корпоративного правника). За іншого підходу, правниками можна було би вважати будь-яких спеціалістів в галузі державного й не державного управління (включно з бухгалтерами, працівниками по роботі з персоналом тощо), що, безумовно, не відповідає дійсності.

По-третє, наявні в Україні національні стандарти професійної правничої професії, а саме:

- правила адвокатської етики;
- кодекс суддівської етики;
- кодекс професійної етики та поведінки прокурорів;
- правила професійної етики нотаріусів;
- правила поведінки та професійної етики осіб рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ України, –

хоча й включають у свої змісти певні основні положення міжнародних стандартів правничої діяльності, тим не менш – не містять повноцінних механізмів та інструментів реалізації цих положень в реальній практиці діяльності таких інститутів (структур) правової системи України.

Не зважаючи на існування в наших умовах різних кваліфікаційних комісій, діяльність яких повинна бути спрямована на контроль за виконанням встановлених правил належної професійної поведінки правників, результати діяльності таких комісій залишають бажати кращого. Як основний критерій оцінки дотримання правил професійної етики залишаються «розмиті» критерії дотримання/не дотримання положень відповідної присяги правника, які мають суто оціночний характер. У той же час слід визнати, що останнім часом відбулись ґрунтовні зрушення в цій царині, особливо щодо визначення професійних етичних стандартів в діяльності суддів і прокурорів.

По-четверте, однією з основних причин низького рівня дотримання етичних правил професійної діяльності правників України слід вважати відсутність чіткої визначеності критеріїв правничої професії, що унемож-

ливілює створення єдиних національних стандартів цього виду діяльності.

По-н'яте, причиною відсутності належних стандартів професійної правничої діяльності є також значна розпорошеність правничих громадських об'єднань, адже в Україні функціонують декілька адвокатських спільнот (союзів, асоціацій), а також – асоціації та союзи: суддів, прокурорів, нотаріусів, юрисконсультів в різних сферах господарської діяльності, правників-науковців (навіть, по окремих галузях права) тощо.

Зважаючи на те, що останнім часом були ухвалені нові законодавчі акти щодо регулювання: державної служби, прокуратури, поліції, а також нове антикорупційне законодавство, – в яких більш детально регламентовано підстави та умови професійної етики та відповідальності, включаючи поняття «конфлікт інтересів», виникає нагальна потреба приділити опануванню вищезазначених стандартів професійної правничої етики студентами, які працюють в правничих клініках України, більше уваги. Знання цих стандартів та можливість їх застосування певною мірою в процесі надання правничої допомоги і правової просвіти з боку правничих клінік дозволить значно підвищити рівень професійної підготовки майбутніх правників.

Слід підкреслити, що діяльність правничих клінік значною мірою моделює виконання своїх професійних обов'язків, в першу чергами, адвокатами, оскільки і студенти-клініцисти надають правничу допомогу конкретним особам. У той же час, юридична клініка є «особливим суб'єктом» надання правничої допомоги, що відрізняє її як від спільноти правників загалом, так і адвокатів – зокрема.

Наявність корпоративних норм/правил, які б регулювали, зокрема, й етичні аспекти у роботі юридичної клініки, є необхідною умовою їх діяльності та розвитку. Такими корпоративними нормами є згадувані Стандарти діяльності юридичних клінік та Примірний етичний кодекс юридичної клініки, прийняті Асоціацією юридичних клінік України. На підставі цих норм кожна юридична клініка приймає внутрішнє положення чи статут своєї діяльності, а також – правила етичної поведінки працівників клініки та інші локальні акти, спрямовані на дотримання етичних корпоративних вимог. Зазначені корпоративні правила повинні містити в собі базові/загальні принципи діяльності правників, а саме:

Дотримання верховенства права – що є сутністю, основою юридичної професії. Цей принцип вимагає такої професійної діяльності правника, яка спрямована на пошук правових шляхів захисту порушених прав і свобод особи та проти виправдання можливих свавільних дій інших людей і посадових осіб/суб'єктів владних повноважень.

Принцип гуманізму – що вимагає від студентів-клініцистів та їх викладачів-кураторів застосовувати усі свої знання, уміння, навички та часто свій вільний від навчання та роботи в клініці час для підготовки якісної консультації. Особлива категорія осіб – неможливі верстви населення та люди з інвалідністю, які є клієнтами юридичної клініки, потребують надзвичайно виваженого, ввічливого та толерантного до них ставлення. Необхідно зважати на той факт, що часто до юридичної клініки звертаються клієнти, які використали усі можливі способи правового захисту, або яким важко допомогти через певні об'єктивні причини (наприклад, пропущення процесуальних строків, строків позовної давності тощо). Завдання кожного студента, співробітника в таких випадках полягає у тому, щоб уважно вислухати особу, заспокоїти, оскільки часто до клініки звертаються особи, які знаходяться в стані особливого душевного неспокою, стресу, емоційного збудження. Мають місце непоодинокі випадки, коли клієнти потребують моральної, психологічної підтримки інформаційного чи роз'яснювального характеру. Тому робота з конкретним клієнтом вимагає самовідданості та особистої відповідальності кожного працівника. Важливо завжди пам'ятати про високе соціальне призначення функціонування юридичної клініки.

Принцип дотримання вимог закону/законності – що передбачає необхідність діяти відповідно до вимог чинного законодавства України. Поради та консультації, які отримує клієнт, не повинні мати протиправного характеру. В той же час, конституційний принцип верховенства права дозволяє не зводити законність до формального застосування «літери» закону, оскільки передбачає визнання і беззастережне сприйняття найвищої соціальної цінності – людини, її прав і основоположних свобод, що цілком відповідає практиці Європейського суду з прав людини. У правничій клініці на практичних прикладах студенти-клініцисти повинні навчитись виявляти випадки невідповідності норм законодавства вимогам верховенства права.

Принцип компетентності та професіоналізму полягає у тому, що правник, в тому числі й студент-клініцист зобов'язаний надавати правничу допомогу особі компетентно і добросовісно, що передбачає достатньо високий рівень його професійної підготовки, фундаментальні знання чинного законодавства, наявність певного досвіду у його застосуванні, врахування всіх обставин, що стосуються доручення клієнта і можливих правових наслідків його виконання, ретельну підготовку до належного виконання доручення. Правник не повинен надавати правничу допомогу, здійснювати захист або представництво інтересів клієнта з питань, які не охоплюються сферою його спеціалізації/компетентності, а також повинен постійно підвищувати свої знання, уміння та навички, знати про зміни у чинному законодавстві.

Зважаючи на те, що основною метою діяльності юридичної клініки є навчання студентів шляхом набуття практичних професійних умінь та навичок, кожна клініка вирішує самостійно проблему формування у студентів необхідної правничої компетенції. Загальним правилом є те, що найскладніша робота: консультування клієнта, підготовка проектів процесуальних та інших документів правового характеру, представництво інтересів особи в суді та інших органах державної влади чи місцевого самоврядування – доручається здійснювати студентам старших курсів університету. В той час, як підбір необхідних нормативних джерел інформації, технічне опрацювання документів та інші види робіт можуть здійснюватись студентами 2-3 років навчання. Крім того, студенти-клініцисти молодших курсів можуть бути залучені до підготовки та проведення просвітницьких занять у загальноосвітніх школах, серед студентів інших факультетів університету, у соціальних та інших закладах.

Необхідно зауважити, що питання належного рівня компетенції працівників юридичної клініки певною мірою стосується також і викладачів-кураторів та інших співробітників (методистів, лаборантів, адміністраторів). Персонал клініки повинен бути професійним і тому вкрай необхідно, щоби ці категорії працівників мали достатній практичний досвід з надання правничої допомоги.

Дотримання принципу конфіденційності в діяльності правника – це важлива передумова встановлення довірчих стосунків з клієнтом. Забезпечення конфіденційності в правничій клініці має свої особливості, оскільки інформація, одержана від клієнта стає практично одразу доступ-

ною не одній, а кільком особам, наприклад – адміністратору (лаборанту, методисту), який інколи проводить первинний прийом відвідувача, а також студенту-консультанту та викладачу-куратору. Крім того, матеріали конкретної клієнтської справи можуть обговорюватись усім колективом клініки для напрацювання спільної позиції (у випадку «складних справ»), бути використані як «ігрові фабули» для проведення практичних занять із студентами. Інколи може виникати необхідність передачі справи від одного студента-клініциста іншому тощо. У багатьох клініках, за зразками професійних юридичних компаній, розробляються спеціальні документи, наприклад «Угода про конфіденційність» тощо.

Уникнення конфлікту інтересів, який може виникати тоді, коли інтереси одного клієнта суперечать інтересам іншого клієнта, якому правник (юридична клініка) надавав чи надає правничу допомогу у цій самій справі – також є одним з базових принципів корпоративних правил діяльності юридичної клініки. Наявність такої ситуації може реально вплинути на об'єктивність або неупередженість під час виконання правником (студентом-клініцистом) його професійних обов'язків. Конфлікт інтересів має місце й тоді, коли звернення клієнта суперечить інтересам самого правника (студента, викладача) чи інтересам близьких йому людей. Такі випадки є підставами для відмови у наданні правничої допомоги особі, оскільки вони порушують професійні етичні норми. У той же час відмова у наданні правничої допомоги через «конфлікт інтересів» повинні бути належним чином аргументована і повідомлена клієнту.

Ще одним загальним принципом діяльності правника і юридичної клініки є *забезпечення пріоритету інтересів клієнта*. Дія цього принципу полягає в тому, що всі залучені до надання правничої допомоги особи – адміністратор (лаборант, методист), студенти-консультанти та викладачі-куратори – повинні дбати про пріоритетність інтересів клієнта над своїми власними та корпоративними інтересами. Здійснюючи консультування, бажано надавати кілька можливих варіантів вирішення проблеми клієнта і допомогти особі вибрати найбільш оптимальний для неї варіант, залишаючи свободу вибору поведінки за відвідувачем клініки. У будь-якому разі юридична клініка повинна застосовувати всі законні засоби ефективного вирішення спору (проблемної правової ситуації) на користь клієнта, переконавшись в тому, що вона діє в інтересах клієнта і що на це є його добра воля. У випадку звернення до клініки третьої

особи від імені недієздатної чи обмежено дієздатної особи, слід уважно пересвідчитись у правомочності такої особи (опікуна чи піклувальника) представляти права та інтереси заявника, що має бути підтверджено відповідними документами.

2.1.3. Етичні стандарти корпоративної культури Юридичної Клініки

Правничій професії завжди була притаманна наявність спільних фахових інтересів та корпоративного духу (професійної єдності правників та їх відчуття належності до однієї корпорації). На відповідних засадах будуються, безперечно, і внутрішньо-корпоративні відносини. Правники покликані слугувати суспільству прикладом єдності професії, спільності інтересів та цілей, взаємної підтримки та поваги, толерантності та дотримання корпоративної професійної культури. Спільний фах, достатній рівень освіченості та кваліфікації дозволяє їм знаходити спільну професійну мову, економити час, ефективно й оперативно розв'язувати складні правничі проблеми на засадах взаємоповаги і взаємовигідного співробітництва.

Правник є носієм та охоронцем позитивних корпоративних інтересів правничої спільноти, її фахової самобутності, принципів, традицій та звичаїв, що спрямовані на бездоганне виконання кожним правником своїх повноважень. Ціннісна орієнтація та професійна майстерність правника прямо залежить від усвідомлення ним системи правових цінностей та етичних норм у суспільстві, високого рівня культури його поведінки, людської та професійної гідності, стриманості, тактовності, толерантності, самоконтролю і витримки у повсякденній поведінці.

Тому, традиційно правники об'єднувались у професійні самоврядні організації, маючи глибокі переконання у необхідності спільними зусиллями долати різні проблеми у своїй професійній діяльності задля виконання своєї соціальної місії. Особливо роль правників як саморегуючої спільноти стає активною після подій Другої Світової війни, результатом якої стали масові злочини проти людяності та людства, наслідком чого було також створення міжнародних добровільних професійних

об'єднань правників. Такі об'єднання, в першу чергу, адвокатів, суддів, прокурорів, в останній чверті XX століття напрацювали та ухвалили низку документів міжнародного змісту, що містять вимоги до професійної діяльності правників та направлені на захист як прав і свобод людини, так і підвищення рівня професійної відповідальності правників і правничих спільнот.

Враховуючи вищевикладене, є підстави визначити корпоративну правничу культуру як сукупність норм-вимог правового, психологічного, етичного, естетичного, політичного, економічного та інформаційного характеру, що є обов'язковими для забезпечення ефективного виконання правником – членом правничого об'єднання або установи своїх професійних функцій. Формування кожного із зазначених елементів (складових) корпоративної професійної правничої культури забезпечується у тому числі реалізацією відповідних напрямів виховання студентів-клініцистів: правового, морально-етичного, естетичного та професійного.

Такі напрями діяльності юридичної клініки ґрунтуються як на відомих та усталених принципах функціонування правової системи держави, так і на специфічних (особливих) постулатах, що включають такі складові:

- організаційно-технічну, безоплатності надання правничої допомоги, доброчесності працівників клініки;
- загальну культуру поведінки;
- забезпечення належної згоди відвідувача/клієнта на отримання правничої допомоги, належне інформування відвідувачів/клієнтів клініки;
- обґрунтована відмова відвідувачу/клієнту у наданні правничої допомоги, інформаційна присутність в соціальних інтернет-мережах.

Дотримання цих принципів є запорукою належної та ефективної діяльності юридичної клініки в цілому. Аналіз кожного із зазначених специфічних принципів корпоративної культури юридичної клініки дозволяє розкрити їх характерні ознаки:

Організаційно-технічна складова визначає організаційну побудову, управління і штатний розпис клініки, а також способи і форми її матеріально-технічного забезпечення: наявність окремого приміщення для клінічного офісу, сучасних меблів, комп'ютерної та копіювальної техніки, аудіо-, відеоапаратури, канцелярського приладдя, засобів зв'язку та ін. Важливою ознакою дотримання цього принципу є створення архіву клінічних досьє (файли, копії документів, підготовлені консультативні ви-

сновки, ін.) справ клієнтів. Окремі клінічні офіси з метою забезпечення психологічного комфорту в процесі спілкування з клієнтом облаштовують невеличкі приміщення (кімнатки-кабінки), в яких відбуваються інтерв'ювання відвідувачів, що створює атмосферу довіри та конфіденційності.

Безоплатність надання правничої допомоги полягає в тому, що юридична клініка як установа та її працівники не мають права отримувати будь-яку винагороду: грошові кошти, матеріальні блага чи іншу вигоду – за надання правничої допомоги своїм відвідувачам/клієнтам. Безоплатність допомоги з боку клієнта клініки є обов'язковою вимогою і, якщо вона не дотримується, то така організація/структурний підрозділ університету не може мати статус юридичної клініки.

Доброчесність працівників клініки. Правник повинен як у своїй професійній діяльності, так і в приватному житті: бути чесним і порядним, не вдаватися до оман, погроз, шантажу, підкупу, використання матеріальних чи особистих обставин інших осіб на власну користь, протизаконних засобів для досягнення своїх професійних чи особистих цілей. Студент-консультант не повинен приймати на себе зобов'язання щодо надання правничої допомоги, якщо через обсяг зайнятості чи недостатньої компетентності він не зможе забезпечити сумлінність виконання доручення клієнта. Формування доброчесного ставлення студентів до виконання своїх повноважень – важливе завдання правничої клінічної освіти, спрямоване на забезпечення здобуття ними практичних навичок.

Доброчесність передбачає відповідний рівень загальної культури поведінки працівників та є важливою морально-етичною вимогою до правника. Тому, перш за все, такі вимоги висувуються до керівника та викладачів-кураторів юридичної клініки, від моральних та професійних якостей яких залежить дотримання цих принципів іншими працівниками клініки: студентами-консультантами, лаборантами, адміністраторами, методистами.

Враховуючи особливу категорію осіб (з категорії незаможних верств населення), які звертаються за правовою допомогою до клініки, етичні корпоративні правила-принципи повинні бути спрямовані на толерантне та поважне ставлення до відвідувачів/клієнтів незалежно від їх національності, релігійної чи расової приналежності, громадянства, матеріального та соціального стану. Особливо ця вимога стосується відносин з

особами, які мають певні фізичні вади, у спілкуванні з якими пропонується дотримуватись таких загальних правил¹¹¹:

- Розмовляючи з людиною з інвалідністю, звертайтеся безпосередньо до неї, а не до особи, яка її супроводжує (перекладача, асистента) які присутні при розмові.
- Не говоріть про присутню людину з інвалідністю в третій особі, звертаючись до осіб, які її супроводжують. Усі свої питання і пропозиції адресуйте безпосередньо до цієї людини, яка звернулась по допомогу.
- Під час знайомства з людиною з інвалідністю, цілком природно потиснути їй руку. Навіть тим, кому з них важко рухати рукою, або хто користується протезом, оскільки людина цілком може потиснути вашу руку у відповідь (праву або ліву), що цілком припустимо.
- Під час спілкування з людиною, яка користується інвалідним візком або милицями, слід розташуватись таким чином, щоб ваші та відповідувача очі були на одному рівні. При цьому, вам обом буде комфортніше спілкуватись. Не слід спиратись на інвалідний візок – бо ця дія означатиме теж саме, що й спиратись на тіло власника візка, оскільки інвалідний візок – це частина недоторканного простору людини, яка його використовує.
- Щоби привернути увагу людини, яка погано чує, помахайте їй рукою або поплескайте обережно по плечу. Дивіться їй прямо в очі і говоріть чітко і не поспішаючи, маючи на увазі, що не всі люди, які погано чуять, можуть «читати розмову» по губах. Розмовляючи з тими, хто уміє читати по губах, розташовуйтеся так, щоб на вас падало світло, і вас було добре видно.
- Коли ви зустрічаєтеся з людиною, яка погано бачить, або зовсім не бачить, обов'язково називайте себе і тих людей, які прийшли з вами. Якщо у вас спільна розмова в групі, не забувайте пояснити, до кого в даний момент ви звертаєтесь і назвати себе. Обов'язково попереджайте вголос, коли ви відходите в бік (навіть, якщо відходите ненадовго).
- Якщо ви пропонуєте допомогу, чекайте, поки нададуть згоду її прийняти, а потім спитайте, що і як робити. Якщо ви не зрозуміли прохан-

111 Як правильно брати інтерв'ю у неповносправної людини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: <http://org.ua/mediapsychology/41008-yak-pravilno-brati-intervyu-u-nepovnospravnoji-lyudini.html>. - Назва з екрану.

ня, не треба соромитись і краще – перепитати. Це важливо: не пропонуйте допомогу, якщо вас про це ще не просили!

- Розмовляючи з людиною, що зазнає труднощів в спілкуванні, слухайте її уважно. Будьте терплячі та чекайте, поки людина сама завершить промовляти фразу. Не виправляйте і не продовжуйте фразу за іншу людину. Не соромтеся перепитати, якщо ви не зрозуміли співрозмовника.
- Не переймайтеся, якщо випадково сказали: «Побачимося» або: «Ви чули про це...?» тому, хто насправді не може бачити або чути. Передаючи що-небудь у руки незрячому, ні в якому разі не говоріть: «Помацайте це», – а говоріть звичайні слова: «Подивіться на це».

Забезпечення належної згоди клієнта на отримання правничої допомоги. Юридична клініка має право прийняти звернення на надання правничої допомоги тільки безпосередньо від клієнта або його повноважного представника. У всіх випадках, коли допускається прийняття звернення не безпосередньо від клієнта, а від його представника, правник зобов'язаний отримати підтвердження згоди самого клієнта у будь-який зручний, доступний та надійний спосіб: письмово, на підставі довіреності чи засобами електронного зв'язку. Підтвердженням надання згоди у будь-якому випадку має бути підписана угода на таку допомогу, або ж обмін відповідними листами чи електронними повідомленнями.

Належне інформування відвідувачів/клієнтів є однією з важливих складових корпоративної культури юридичної клініки. Правник повинен повідомити клієнта про можливий результат розгляду його заяви на підставі законодавства та практики його застосування. При цьому, забороняється надавати будь-які запевнення і гарантії стосовно реального результату розгляду справи, прямо або опосередковано сприяти формуванню у нього необґрунтованих сподівань та уявлення, що правник може вплинути на потрібний клієнту результат іншими засобами, окрім сумлінного виконання своїх професійних обов'язків (п. 5 ст. 5 Примірного Етичного кодексу юридичної клініки). Якщо за наявності фактичних і правових підстав існує поширена несприятлива практика застосування відповідних норм права, необхідно також поінформувати клієнта. У випадку відсутності фактичних та правових підстав розгляду справи, студент-консультант повинен повідомити про це клієнта, або відмовитись від прийняття доручення.

Часто до клініки звертаються особи, які вичерпали можливі правові способи вирішення своєї проблеми, або які звертаються занадто пізно, коли пропущені процесуальні строки вирішення питання. У таких випадках клієнту потрібно повідомити про процесуальну безперспективність розгляду його заяви. Разом з тим, не завжди під час первинного прийому клієнта, студент-консультант чи адміністратор (лаборант, методист) може встановити, що заява не може бути вирішена правовим шляхом. У такому разі існує практика повідомляти клієнта протягом 1 – 3 днів з дня його звернення про те, чи буде і здатна клініка надавати правничу допомогу. На етапі первинного прийому клієнта не потрібно завіряти його у тому, що юридична клініка спроможна вирішити його проблему. Це забезпечить юридичній клініці чесність і прозорість в її роботі та унеможливить очікування необґрунтованих сподівань заявника. У випадку наявності фактичних і правових підстав для виконання певного доручення, студент-консультант повинен неупереджено й об'єктивно викласти їх клієнту і повідомити в загальних рисах, який час і обсяг роботи потрібен для виконання цього доручення та якими можуть бути правові наслідки досягнення результату, якого бажає клієнт.

Крім того, в юридичній клініці повинно бути налагоджене інформування клієнта про процес та порядок роботи з його зверненням. Це означає, що клієнту безпосередньо під час його звернення будуть доступні роз'яснені правила роботи юридичної клініки, а саме: а) правнича допомога надається не одразу (миттєво), а через певний час, що потрібен для дослідження матеріалів справи і підготовки консультативного висновку/процесуального документу; б) правничу допомогу надають студенти-консультанти під керівництвом викладачів-кураторів; в) яким категоріям клієнтів надається безоплатна правнича допомога тощо. З цією метою в клініці бажано облаштувати на видному місці інформаційні стенди (дошку оголошень, полицки з довідковою літературою тощо), забезпечити доступ до клінічних правил надання безоплатної правничої допомоги. Відвідувач повинен мати можливість самостійно ознайомитись з такими матеріалами.

Обґрунтована відмова клієнту у наданні правничої допомоги. Не зважаючи на те, що юридичні клініки виконують важливе соціальне призначення – сприяють доступу до правничої допомоги і надають її, це не означає, що вони повинні виконувати цю місію за будь-яких умов.

Існують випадки, коли клініка має право відмовити у наданні правничої допомоги, про що під час первинного звернення клієнта до клініки його необхідно інформувати, щоби уникнути в подальшому можливих скарг на відмову у наданні такої допомоги. Такі випадки повинні розглядатись як виняткові, але, в той же час, їх урегулювання повинно бути передбачено локальними актами юридичної клініки. Відмова у наданні правничої допомоги має бути обґрунтованою та на вимогу відвідувача має бути викладена у письмовій формі та містити підпис керівника клініки. Існує декілька типових ситуацій (ст. 3 Примірнього Етичного кодексу юридичної клініки), пов'язаних з відмовою надання правничої допомоги відвідувачу клініки, зокрема:

По-перше, відмова прийняти до виконання доручення пов'язана з тим фактом, що результат, якого бажає досягнути відвідувач, або засоби його досягнення, на яких клієнт наполягає, є протиправними.

По-друге, якщо клієнт спроможний звернутись за наданням платної правничої допомоги або у клієнта уже є представник у справі, з якою він звертається до клініки.

По-третє, працівники клініки не спроможні напрацювати таку обґрунтовану правову позицію з вирішення проблеми клієнта, яка його задовольняє.

По-четверте, клієнт не виконує взятих на себе зобов'язань згідно з угодою про надання правничої допомоги, або грубо чи нетактовно поводить себе з персоналом клініки.

По-п'яте, відвідувач/клієнт під час звернення до клініки перебуває в стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, або має хворобу, що ставить під загрозу здоров'я учасників юридичної клініки.

Крім зазначених випадків, відмова у наданні правничої допомоги може мати місце, якщо через обсяг зайнятості працівників, клініка не зможе забезпечити необхідну сумлінність та оперативність виконання доручення, окрім випадків, коли відмова від прийняття доручення в конкретній ситуації може призвести до суттєвого порушення прав та законних інтересів клієнта, або, коли клієнт надає згоду на запропоновані йому строки виконання доручення, якщо відтермінування його виконання об'єктивно суттєво не вплине на якість наданої допомоги.

Локальними актами юридичної клініки¹¹² можуть бути передбачені й інші випадки відмови у наданні правничої допомоги, наприклад: справа визнається надмірно складною; клієнт відмовляється надати необхідні документи для вирішення; допомога з приводу конкретного питання не входить до компетенції юридичної клініки (особливе представництво інтересів, прийняття рішення про право тощо). Такі випадки можуть також стосуватись питань безпеки, охорони здоров'я персоналу клініки, відсутності достатньої компетенції та практичного досвіду у студентів-консультантів, необхідних для вирішення конкретного питання. Крім того, як уже зазначалось, відмова може мати місце у випадку наявності конфлікту інтересів у персоналу клініки.

Інформаційна присутність в соціальних інтернет-мережах. Діяльність юридичної клініки в інтернет-мережах слід висвітлювати таким чином, щоб не порушувати при цьому корпоративні та індивідуальні етичні правила правничої професії. Матеріали про діяльність клініки повинні носити суто інформаційний характер і не можуть містити:

- a) будь-яких оціночних характеристик діяльності клініки;
- b) критику інших юридичних клінік чи провайдерів безоплатної правничої допомоги;
- c) заяв про вірогідність успішного розгляду звернень та справ;
- d) інформацію, що може сформувати у читачів спотворене уявлення щодо діяльності саме цієї юридичної клініки, правничої клінічної освіти - в цілому.

Надання інформації про юридичну клініку в соціальних мережах або на веб-сайтах закладів вищої освіти, юридичних компаній і фірм повинно відповідати вище зазначеним правилам. З особливою відповідальністю потрібно ставитися до індивідуального спілкування в соціальних мережах, зокрема, до інформації, яка розміщується у публічному доступі. Інформація, що міститься в інформаційному повідомленні, має бути об'єктивною та достовірною. Тому найбільш прийнятним варіантом може бути зазначення інформації про те, скільки років працює клініка, або скільки справ у тій чи іншій галузі правових відносин були успішно нею вирішені. Юридична клініка несе відповідальність за весь контент, розміщений на її веб-сторінці, регулярно ознайомлюючись з коментаря-

112 Галай А. О. Адміністративно-правові засади діяльності громадських об'єднань юридичного спрямування в Україні. – Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук – Київ, 2015.

ми і відгуками відвідувачів сторінки та відповідним чином реагуючи на них.¹¹³

На підставі вищевикладеного, можна зробити висновок, що корпоративна культура юридичної клініки – це взаємовідносини як поміж її персоналом, так і з її відвідувачами/клієнтами, що ґрунтуються на взаємній повазі, довірі, співпраці та взаємодопомозі.

Студенти-консультанти не мають права надавати правничу допомогу у формі консультацій, складанні висновків, здійснення представництва інтересів клієнта без попереднього погодження з викладачем-куратором. Працівники клініки не повинні обговорювати з іншими особами обставини, що стосуються особистого життя клієнтів, їх матеріального стану, походження, національності та інших обставин, що не мають відношення до суті отриманого доручення. Вони не можуть вдаватись до необґрунтованої критики рівня знань і компетенції своїх колег (ст. ст. 6 – 9 Примірного Етичного кодексу юридичної клініки).

Етичні правила взаємин між різними правничими клініками не повинні допускати:

1. висловлювань, що принижують честь та гідність або завдають шкоди діловій репутації стосовно окремих співробітників чи в цілому юридичної клініки;
2. поширення завідомо неправдивих відомостей про юридичну клініку;
3. спроб схилити клієнта іншої юридичної клініки припинити з нею відносини щодо надання правничої допомоги.

Заклад вищої освіти, у якому функціонує юридична клініка, забезпечуючи матеріально-технічно та фінансово, не повинен безпідставно втручатись у її роботу, крім пошуку шляхів удосконалення її діяльності. Призначення керівника юридичної клініки має засновуватись на об'єктивних критеріях його компетентності та погоджуватись із колективом клініки. Натомість, скарги на дії персоналу юридичної клініки, пов'язані з її діяльністю, подаються до керівництва закладу вищої освіти, яке вживає необхідних заходів щодо їх розгляду та оцінки.

Незважаючи на наявність позитивної чи негативної історії відносин юридичної клініки з державними, приватними чи громадськими органі-

113 Нормы поведения адвокатов в соцсетях: мировой опыт и украинские реалии. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: <http://jurliga.ligazakon.ua/news/2015/7/23/131893.htm>. – Назва з екрану.

заціями, при вирішенні справ клієнта первинним є надання йому якісної правничої допомоги та діяльність в його інтересах.

Етичні аспекти взаємин між різними суб'єктами надання правничої допомоги в країні мають будуватись на засадах колегіальності, взаємної поваги, дотримання правил професійної етики. Корпоративна культура вимагає від учасників таких відносин взаємної довіри та співпраці на користь клієнтів та правового порядку в державі.¹¹⁴

Кожна юридична клініка на підставі законодавства України, Стандартів діяльності юридичних клінік України розробляє свої корпоративні етичні правила, дотримання яких забезпечує якість і фаховість (компетентність) правничої допомоги.

114 Галай А. О. Адміністративно-правові засади діяльності громадських об'єднань юридичного спрямування в Україні. – Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук – Київ, 2015.

2.2. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАДАННЯ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ

2.2.1. Професійно-психологічні якості правника

Звичайна діяльність студентів-консультантів в юридичній клініці передбачає: по-перше, роботу з клієнтом в рамках компоненти надання безоплатної правничої допомоги та, по-друге, роботу у правопросвітній сфері. Ефективність студентів-консультантів значною мірою залежить від того, наскільки вони володіють та здатні застосовувати на практиці базові знання з психології взаємодії з різними типами клієнтів, своєю аудиторією та поміж собою.

Часто елемент психологічної підготовки лишається поза увагою керівників юридичних клінік. Разом з тим, саме цей період роботи в клініці майбутнього правника є надзвичайно сприятливим для формування його важливих професійно-психологічних якостей. Це пояснюється тим, що студент має змогу тренувати навички самопрезентації перед аудиторією, здатність приймати відносно спонтанні, але виважені рішення, вдосконалювати уміння спілкування з клієнтом, розвинути власні емпатійні якості тощо. Важливо, що при цьому студент-консультант ще не має матеріального інтересу у вирішенні справи і тому всю свою увагу та зусилля він може спрямувати на з'ясування дійсних потреб та очікувань клієнта, самоаналіз та професійне зростання.

Говорячи про найбільш важливі професійно-психологічні якості правника, можна виділити дві основні їх групи:

1. індивідуально-психологічні властивості особистості, які можуть розглядатися як здібності: сенсорні (відчуття), перцептивні (сприйняття), мнемічні (пам'ять), мислительні (розумові), емоційно-вольові (самоконтроль);

2. особистісні та інтегральні характеристики: професійна спрямованість, предметна компетентність, комунікативна компетентність, спрямованість на особистісний саморозвиток, загальний рівень культури.

Щодо першої групи – індивідуально-психологічних якостей, то їх формуванню сприяють різні види практичної діяльності, які студент виконує в юридичній клініці. Так, працюючи з аудиторією чи клієнтами, консультант розвиває свою сенсорику, вчиться розпізнавати емоції інших людей, настроїв та налаштування групи, розвиває власні навички емпатії (співпереживання). Знання про невербальні засоби комунікації допомагають виявити інформацію про справжні мотиви чи причини поведінки людей – особливо тоді, коли співрозмовники або надто замкнені у собі, або намагаються уникати говорити правду, або ж, через певні обставини (наприклад, пережитий травмуючий досвід), не здатні відкрито обговорювати певні ситуації – таким чином розвиваються перцептивні якості.

Короткочасну та довготривалу пам'ять можна розвивати спеціальними додатковими вправами як під час різних заходів: навіть, такими простими «розігріваючими» іграми перед початком або в ході тренінгів, коли кожен учасник повинен повторити усе, що було зроблено чи сказано до нього іншими – гра в імена, в хобі, «гімнастика», коли кожен в колі додає свій рух, повторюючи перед цим усі попередні рухи, – так і у процесі підготовки правопросвітніх занять, що сприяє довготривалому запам'ятовуванню та систематизації правових знань. Спілкування з клієнтами або учасниками групи також розвиває зорову та слухову пам'ять (запам'ятовування імен, фактів про ту або іншу людину, подію тощо). До речі, описані вправи ще й виконують функцію тімбілдінгу, адже їх учасники дізнаються більше один про одного, а ігрова форма та позитивні емоції формують і відповідні позитивні внутрішні образи групи.

Розвитку мисленнєвих якостей в юридичній клініці повинно приділятися чи не найбільше уваги. Керівнику клініки або іншому її співробітнику (ментору) важливо бути включеним у процес роботи студентів над справами – а не залишати це на їхній розсуд, допомагати їм формувати стійкі та логічні мислиннєві алгоритми, критичне та творче мислення, здатність до переконливого юридичного аргументування (legal reasoning), побудови правничої позиції у справі та інше. Саме роль викладачів-кураторів, які працюють в напрямку консультування, є ключовою в цьому аспекті.

Зрештою, емоційно-вольові якості є, з одного боку, результатом постійної взаємодії людей, коли можна говорити і про вміння керувати аудиторією, «загартовування» в роботі зі складними клієнтами, звикання до збільшеного фізичного та морального навантаження тощо, а з іншого – продуктом внутрішньої роботи над собою, глибокого самоаналізу, піклування про власну психогігієну.

Щодо другого рівня професійно-психологічних якостей правника – особистісних та інтегральних характеристик, то їхнє формування залежить від складного комплексу завдань, що стоять перед юридичною клінікою. У першу чергу, йдеться про формування у студентів-консультантів відчуття поваги до людської гідності та прав і свобод людини. У свою чергу, ця характеристика є визначальною для формування ставлення правника як до своєї майбутньої професії в цілому, так і для засобів, які він/вона обиратиме для досягнення результатів, а також – до збалансування власних цінностей із вимогами права та справедливості. Саме такий підхід складає професійну спрямованість майбутнього правника.

Для розвитку предметної компетентності, комунікативних навиків та самопрезентації юридична клініка є дуже сприятливим середовищем, оскільки забезпечує реалізацію вже згаданого педагогічного принципу «навчання через дію», тобто – практичне втілення теоретичних правових знань в процесі роботи зі справами, а також принципу «навчаючи – навчаюся» при здійсненні правопросвітньої роботи, особливо проводячи заняття з практичного права (“Street Law”). Важливо, щоби по завершенню навчання в юридичній клініці студент усвідомлював необхідність постійного самовдосконалення та саморозвитку, ролі загальної етичної та естетичної культури, мав усталену ієрархію життєвих та професійних цінностей.

Розглянемо кілька типових ситуацій, які виникають у повсякденній роботі правника, а в юридичній клініці – особливо часто:

Ситуація 1. На прийом прийшла жінка, яка вже більше п’яти років намагається захистити свої права від протиправних дій з боку правоохоронних органів. Вона принесла кілька пакунків документів, говорить без упину, іноді починає плакати та переходити на крик. Після півторагодинної розмови студенти-консультанти самі мало не розплакалися, а жінка пішла з клініки ще з гіршим настроєм, ніж до прийому. Студенти-кон-

сультанти так і не змогли скерувати розмову в потрібне русло, натомість – вислухали детальну автобіографію заявниці.

У цій ситуації постає питання: «Які особистісні якості допомогли би студентам-консультантам провести першу зустріч з клієнткою ефективніше?»

Перша якість – вияв власної предметної компетентності (в цьому випадку – досконале знання умов роботи юридичної клініки та особливостей інтерв'ювання клієнтів);

Друга якість – впевненість у собі (інтегральна характеристика), яка залежить, в тому числі, й від предметної компетентності;

Третя якість – розвинені комунікативні здібності: уміння пояснити клієнту умови роботи, часові рамки першої зустрічі, здатність вчасно задавати уточнюючі (додаткові) запитання, скеровувати розмову;

Четверта якість – злагоджена командна робота студентів-консультантів;

П'ята якість – уміння проявляти співчуття (емпатію) до співрозмовника, але, при цьому – зберігати емоційну дистанцію, «читати» невербальні знаки, які подає клієнт (сенсорні, перцептивні здібності, психоемоційна сфера).

Психологи стверджують, що 65% інформації про нас надходить через нашу мову тіла.¹¹⁵ З одного боку це означає, що консультантам слід бути пильними і стежити за власними проявами: мімікою, жестами, мимовільними рухами, позами і т. п.; з іншого ж – будучи уважними до клієнта, студенти можуть дізнатися про нього майже втричі більше.

При «читанні» мови тіла потрібно звертати увагу на жести у поєднанні зі словами та/або реченнями, під час яких вони вживаються; співставляти відповідність того, про що особа розповідає та що при цьому говорить її тіло, а також аналізувати жести та інші прояви в контексті того, в якому середовищі перебуває людина. Наприклад, якщо жінка розповідає консультанту про те, що її влаштовує робота, заробітна плата і ставлення керівництва, а вона лише хоче трішки відпочити – і при цьому весь час

115 При написанні цього підрозділу використовувалися матеріали презентації професора Люблінського католицького університету ім. Я. Павла II Ділейна Свенсона (Delaine Swenson) "Client Interviewing Listening Skills", яку він демонстрував під час тренінгу для учасників Перших Польських Змагань з консультування клієнтів, 9-11 березня 2018 р., м. Люблін, Польща.

має складені руки (закрита поза) – то, зазвичай, це може означати, що насправді жінка має зовсім іншу думку (мету). Однак, якщо при цьому у приміщенні, де проходить консультація доволі холодно, то ця поза може свідчити про реакцію тіла на фізіологічний чинник (температуру повітря).

Звісно, для кожної людина мова тіла дуже індивідуальна, окрім того – вона залежить від культурних особливостей особи, тому інтерпретувати знаки, які ми помічаємо, потрібно дуже обережно.

Ситуація 2. Студенти проводять заняття з «Практичного права» для дев'ятикласників. Однак, двоє школярів, які сидять поруч, постійно перебивають тренерів та своїх однокласників, жартують, відверто ігнорують завдання, які студенти підготували. У результаті, студенти розгубилися, урок не вдається провести.

Запитання: «Що може допомогти студентам-консультантам у такій ситуації»?

По-перше – це усвідомлення того, що кожна аудиторія і кожен її учасник мають свої особливості, які пов'язані як з віковим розвитком, так і з характером самої групи.

«У віці 15-18 років в особи відбувається перебудова усіх основних, що склалися раніше, анатомічних і психофізіологічних характеристик організму, формуються основи свідомої поведінки, визначається спрямованість моральних уявлень та соціальних установок особисті. Учні старшої школи активно включаються у доросле життя, формують свою ідентичність,...».¹¹⁶

У зв'язку зі складністю перехідного періоду, підліток «вмикає» низку захисних засобів, якими можуть бути і замкненість («краще мовчати, щоб не виглядати гірше за інших»); так і бажання виділитися з-поміж інших чи спроба «принизити» тренера («говоритиму побільше, жартуватиму, щоб не показати, що я чогось не знаю»).

По-друге – це вміння розпізнати особливості аудиторії і підібрати відповідну модель поведінки та планування заняття. Найкращим «містком»

116 Орловська, О. В. (2014) «Врахування вікових особливостей учнів старшої школи у процесі підготовки майбутнього вчителя до виховання толерантності у старшокласників.» [“Uchet vozrastnykh osobennostey uchashchikhsya starshikh klassov v protsesse podgotovki budushchego uchitelya k vospitaniyu tolerantnosti u starsheklassnikov”] // Педагогічні науки © Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – Випуск 4. – доступно на: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadps_2014_4_14.pdf

у порозумінні з такими школярами є, з одного боку, демонстрація уваги та поваги до значимості особистості учня, а з іншого – вміння студентів віднайти потрібний баланс у взаємовідносинах з класом: «старший серед рівних». Такий рівень співпраці досягається шляхом первинної мотивації до навчання («ці знання потрібні в першу чергу вам самим», «маючи знання про свої права, ви зможете поділитися ними з батьками, родичами та друзями і допомогти їм», «в наш час дуже важливо вміти самотійно себе захистити» тощо), ввічливого спілкування, вміння коректно «поставити слухача на місце».

У жодному випадку не можна реагувати на провокативні висловлювання та вступати у полеміку із учасниками заходу. Учні, які «у парі» порушують дисципліну можна «роз'єднати», об'єднавши їх у групи з іншими школярами; також можна визначити для них певні активні ролі в занятті: наприклад, «спостерігача за часом», «інспектора з дотримання правил» тощо. Також можна учням, які порушують дисципліну, пропонувати пояснити причини своєї поведінки, наприклад: «я перебиваю своїх однокласників тому, що...».

Доцільно також перед тим, як йти до своєї аудиторії, спробувати якомога більше про неї дізнатися: кількість та вік учасників, попередній досвід участі у подібних заходах; обізнаність з темою; якщо з цією аудиторією раніше вже працювали інші консультанти – корисно розпитати їх про враження від такої співпраці.

По-третє – ефективна самопрезентація, яка включає в себе низку компонентів: чіткість, зв'язність та темп мовлення, дикцію, силу та тембр голосу; міміку та жести; вміння застосовувати жарти та «розряджати» обстановку; зовнішній вигляд, включаючи стиль та охайність одягу, речей, матеріалів, з якими працює студент (роздаткові матеріали, власні документи тощо); впевненість у собі; вміння зацікавити свою аудиторію та ін. Навички самопрезентації розвиваються подібно м'язам тіла – постійними тренуваннями, роботою над собою. Для деяких студентів ефективна самопрезентація дається значно легше, іншим – набагато важче. У будь-якому випадку, проведення регулярних навчальних занять з риторики, апробації різних форм заходів та інтерактивних методів зі студентами сприятимуть формуванню описаних навичок самопрезентації.

У психології виділяють такі елементи особистості як «Я-уявне (бажане)» і «Я-реальне». У цьому контексті йдеться про те, що уявлення кон-

сультантів (і не лише їх) про себе, як доповідачів, тренерів тощо може досить сильно відрізнятись від дійсності. Для тих, хто прагне вдосконалювати особисті презентаційні здібності радять записувати на відео свої виступи (публічні, або пробні) та аналізувати мову свого тіла, міміку, жести, мовлення і т. д. Це допомагає виявити, над чим потрібно працювати найбільше, а що є сильними сторонами.

Якщо студент відчуває страх публічного виступу, знає, що його тіло «розкаже більше за слова» (тремтіння рук чи зміна модуляції голосу), потрібно підібрати індивідуальні техніки та засоби для виступів (наприклад, тримати ручку або олівець в руках, мати напоготові воду, серветки тощо).

Також експерти-психологи радять тренерам, (а студент, по суті, і є тренером під час правопросвітнього заходу), які працюють з аудиторією, уявляти себе в ролі «диригента», який регулює можливі варіанти поведінки учасників групи; «експерта», який добре підготовлений до своєї теми і зможе відповісти на запитання групи та «партнера», який співпрацює з кожним учасником групи за принципами доброзичливості та взаємоповаги.¹¹⁷

Якщо, попри усі застосовані засоби, так і не вдалося «приборкати» недисциплінованих учнів, тоді один із консультантів може або відвести учня/учнів в іншу частину класу і поговорити з ними особисто, або ж – якщо цього вимагає ситуація – покликати вчителя чи іншого представника адміністрації навчального закладу. У цей час інший студент може продовжувати заняття. Знову ж таки, важливою тут є командна робота.

Як бачимо, у взаємодії з іншими, людина в різних ситуаціях проявляє складну систему особистих якостей та характеристик. Правник повинен володіти цілим комплексом таких якостей: від базових: моральних та ціннісно-етичних, когнітивних, критичного мислення, емпатії, глибини сприйняття, – до практичних навиків, таких як: ефективна комунікація, стресостійкість, самопрезентація та інші.

117 Методичні рекомендації для тренерів щодо розроблення та проведення тренінгів. // Фулей, Т., Буруковська, Н., Будниченко, Т., Савченко, Г. (2017) "Психологічні аспекти в роботі тренера. Загальні практичні поради по проведенню тренінгів від психолога" - К. 90 с.. Розділ 2.5.- с. 76-78. Даний посібник містить додаткову корисну інформацію щодо описаних психологічних аспектів: мови тіла, підготовки до публічних виступів тощо (сс. 76-86).

Для формування більшості таких здібностей та характеристик фахівця юридична клініка є надзвичайно сприятливим середовищем, за умови, що навчальний процес у ній буде побудований із урахуванням цілеспрямованого розвитку психологічних якостей майбутніх правників.

2.2.2. Психологія взаємодії персоналу Юридичної Клініки з клієнтами

Кожна людина – це особистість із власною гідністю (яку не слід плутати з репутацією), наділена індивідуальними психологічними особливостями, включаючи темперамент та характер, власний життєвий досвід, емоційний стан в конкретний момент часу тощо.

Часто за правничими порадами, особливо у сфері безоплатної правничої допомоги, звертаються люди, які вже тривалий час, іноді впродовж років, намагаються захистити свої права. Дуже ймовірно, що такі клієнти можуть вести себе надміру знервовано, бути дратівливими, недовірливими або ж надто замкнутими в собі, малослівними. За таких обставин важливо розуміти, що подібна поведінка, як правило, не спрямована на те, щоб образити консультантів, а є результатом описаних вище факторів.

Разом з тим, мета звернення особи за правничою допомогою та мета діяльності юридичної клініки, в більшості випадків, співпадають – адже, це пошук якнайкращого варіанту вирішення питання клієнта. Студентам-консультантам важливо це пам'ятати та вміти доступно пояснити своєму клієнту їх спільну мету.

Чи не найбільш значущим психологічним аспектом роботи в юридичній клініці є здатність студентів-консультантів адаптуватись до спілкування з різними людьми, які звертаються за правовою допомогою. Така здатність забезпечується, з одного боку, засвоєнням знань про різні типи клієнтів, з іншого – психологічною гнучкістю самих консультантів, вмінням «прочитати» клієнта і обрати таку тактику поведінки, яка забезпечить комфорт та результативність співпраці.

Навіть від досвідчених правників часто можна почути нарікання на те, що їх дратує той чи інший клієнт, що вони спілкуються «різними мовами», що клієнт часто змінює свою позицію, наполягає на методах вирішен-

ня справи, які з юридичної точки зору недоцільні. Безумовно, бувають виняткові випадки, коли людина й справді поводить себе неприйнятно, але в більшості ситуацій до особи можна знайти підхід і скерувати спілкування в оптимальне русло.

Для початку наведемо кілька ключових порад, врахування яких може спростити професійно-психологічну взаємодію студента-консультанта та клієнта:

1. Поведінка людини у кожній окремій ситуації залежить від багатьох факторів: фізіологічного стану (втоми, виснаженості, стану здоров'я, навіть погодніх умов), емоційних переживань (роздратованості від поведінки водія під час добирання до юридичної клініки, неприємної розмови із керівником чи близькою людиною напередодні візиту і т. і.) або негативного попереднього досвіду співпраці з іншими правниками (наприклад – клієнт співпрацював з кількома правниками, які не змогли йому допомогти, або ж дуже розчарувався у дієвості правоохоронних органів чи суду тощо). Тож перш, ніж реагувати на негативні емоції іншої людини, варто спробувати зрозуміти, чому вона так себе поводить.
2. Зовнішність як студентів-консультантів, так і клієнтів, безумовно впливає на сприйняття ними один одного. Студентам-консультантам слід пояснювати, що їхній одяг та образ в цілому не повинні бути надто яскравими чи зухвалими, оскільки це може емоційно відштовхнути клієнта, створити у нього враження непрофесійності чи легковажності з боку студентів. Зовнішній вигляд повинен бути охайним, одяг зручним.

Водночас, студенти-консультанти за жодних обставин не можуть допускати зневажливого ставлення до людей, які звертаються за допомогою, через їх зовнішній вигляд. Це стосується, в першу чергу, навіть не одягу, а й таких ознак, як колір або особливості шкіри, колір волосся, аксесуарів чи татуювань тощо. Якщо ж студенти-консультанти дозволять собі менш прихильно чи коректно ставитися до клієнтів через описані ознаки, то це буде нічим іншим, як проявом дискримінації стосовно таких клієнтів.

3. Окремо слід зупинитися на тактильному контакті – зокрема, привітанні за руку. Більшість реагує на потискання руки цілком спокійно та

привітно, однак для окремих людей це викликає дискомфорт¹¹⁸ і небажаний тілесний контакт може з самого початку налаштувати клієнта негативно, змусить його «закритися» і породить бажання якомога швидше покинути приміщення.

З огляду на це зауваження, до потискання руки слід підходити виважено: якщо ви простягаєте руку і помічаєте, що людина реагує на це нервово, можливо робить крок назад або ж навпаки – ховає руку чи розгубилася, то слід миттєво зреагувати і перенаправити свою долоню в жест, яким, скажімо, вказати на місце, де ви пропонуєте людині присісти. Одночасно з цим можна «розрядити» атмосферу якоюсь нейтральною фразою, на зразок: «Як Ви до нас дісталися?», «Чи знайшли нас без проблем?», «Ми дуже раді, що Ви до нас завітали!», «Проходьте, будь ласка, присядьте ось тут або де Вам зручніше!».

4. Помилкою багатьох правників є те, що вони можуть вважати себе розумнішими від своїх клієнтів, недооцінюють їх. Це враження, а по суті – упередження – у свою чергу, може спричинити неухважність, зверхність, нав'язування власних думок для клієнта. У жодному випадку не допустимо емоційно тиснути на клієнта, іронізувати чи глузувати з приводу його висловлювань, манери спілкування тощо. Варто пам'ятати, що в правникові особа шукає підтримку.

Разом з тим, у спілкуванні з клієнтами юридичної клініки трапляються нетипові ситуації, коли базових знань із психології комунікації недостатньо, через те, що з особою, яка звернулася за правовою допомогою, дуже важко знайти спільну мову. Це спричинено незвичною поведінкою клієнта – від надмірно замкнутої, до відверто агресивної.

У правничій практиці сформувалася певна класифікація «типів особливих клієнтів», а також поради щодо того, як можна полегшити взаємодію з ними¹¹⁹. Для зручності, наведемо їх у формі таблиці.

118 Такі реакції можуть бути спричинені різними особливостями, однак – досить часто люди намагаються уникати тілесних контактів після того, як пережили ту чи іншу форму фізичного насильства.

119 Запропонована типологія клієнтів, а також поради щодо взаємодії з ними, адаптована та узагальнена на основі розробок та напрацювань першого керівника Юридичної Клініки Національного університету “Кієво-Могилянська академія” Костянтина Ємельянова та теперішнього керівника цієї юридичної клініки – Юлії Матвеевої; також використані матеріали книги американського професора права Крейгтонського університету Ларрі Тенлі (Larry L. Teply): Law School Competitions in a Nutshell / by Larry L. Teply. St. Paul, MN: Thomson/West, 2003. – 391 p. та статті “Five Legal Clients from Hell. G. Luce. Available at: <http://bitterempire.com/five-clients-from-hell>

ТИП КЛІЄНТА	ХАРАКТЕРИСТИКА І РЕКОМЕНДАЦІЇ ПОВОДЖЕННЯ
«Балакучий»	<i>До цього типу, як правило, належать люди (часто – похилого віку), яким бракує спілкування. Розповідають, зазвичай, про речі, які не стосуються справи, критикують владу, бідкаються про те, як житиме молоде покоління. Також, «балакуни» можуть обговорювати останні події (рішення ради, адміністрації, новини) на локальному рівні та скаржитися на тотальну несправедливість у світі.</i> РЕКОМЕНДАЦІЯ: З такими клієнтами слід бути вкрай ввічливим, але при цьому тактовно зупиняти клієнта та направляти розмову у необхідне русло. Задавати питання: «Все ж таки, не могли б Ви мені розповісти про те, що вас привело до нас?» або «Так у чому полягає Ваше питання?». Також, можна апелювати до того, що юридична клініка працює суто із юридичним аспектом запитань і, на жаль, її можливості обмежені.
«Мовчазний»	<i>Свою історію розповідає скупо, повідомляє лише окремі, ключові на його думку, події. Без особливого бажання відповідає на питання, практично не допускає вільної розповіді, хоча при цьому особа ввічлива, контактна та, як правило, сором'язлива. «Мовчуни» не можуть чітко висловитися та кожне слово з них необхідно «тягнути».</i> РЕКОМЕНДАЦІЯ: Бути ввічливим, терплячим. Головне не час, а інформація. Не потрібно боятися задавати питання, що повторюються. Неохочість клієнта розмови може пояснюватися багатьма причинами (наприклад, обговорення цього предмета може включати в себе відтворення травмуючого досвіду; це може загрожувати особистому его заявника і може породити почуття вини чи сорому; клієнту може здаватися, що та чи інша інформація не несе жодної користі для справи або, на його думку, взагалі її не стосується. Зрештою, така неохочість може бути породжена навіть страхом видатися некомпетентним перед правником). Основною помилкою, якої допускаються консультанти під час роботи з «мовчунами», – це «додумування/дофантазування» розповіді клієнта. Бажаючи заповнити «незручні» паузи, консультант висуває власну версію та, цим самим, ризикує отримати надто хибну картину справи клієнта. У цьому випадку також може допомогти роз'яснення особі того факту, що без достатньої інформації неможливо надати якісну юридичну допомогу, або ж – надати особі достатньо часу для того, щоб вона сама повідомила необхідні факти.
«Хитрун»	<i>Така особа приходить на консультацію, але не розповідає всю інформацію, завчасно певні відомості утаємничує, що значно ускладнює надання юридичної допомоги.</i> РЕКОМЕНДАЦІЯ: Перед початком інтерв'ю або під час нього, застерегти клієнта про те, що приховування чи спотворювання ним інформації, зашкодить, в першу чергу, йому самому. Можна підписати домовленість про те, що клієнт обов'язково повинен принести певні документи, надати певну інформацію і лише в цьому випадку йому буде надана допомога.

ТИП КЛІЄНТА	ХАРАКТЕРИСТИКА І РЕКОМЕНДАЦІЇ ПОВОДЖЕННЯ
«Бормотун»	<i>Його мова плутана та повільна, він нечітко та довго відповідає на питання, ніяковіє. Це може дратувати консультанта та призвести до того, що клієнт замкнеться в собі.</i> РЕКОМЕНДАЦІЯ: Не потрібно боятися перепитувати клієнта. Одразу доречно починати записувати його відповіді, щоб не втратити суть проблеми та хронологію подій. Чим уважніше консультант спілкується з клієнтом, тим швидше налагоджується психологічний контакт.
«Недовірливий»	<i>Поводить себе дуже вимогливо, наполягає на негайному вирішенні справ. У більшості випадків він вже консультувався у правників і приблизно знає відповіді на свої питання. Його спілкування закінчується словами: «Я зрозумів, що ви не зможете мені допомогти і відповісти на мої питання» або «Ну ясно, ви такі ж як і усі».</i> РЕКОМЕНДАЦІЯ: Не можна робити такого клієнта «господарем становища». Навпроти, слід демонструвати готовність спокійно його вислухати та допомогти; перефразуйте його розповідь, впевніться, що його проблема вам зрозуміла. У жодному випадку консультанти не повинні давати такому типу клієнта яких-би то не було обіцянок. Найкраще – апелювати до того, що вони детально пояснять його ситуацію своїм кураторам і всіляко намагатимуться знайти вихід з неї.
«Екзаменатор»	<i>Мета його приходу – влаштувати перевірку професіоналізму консультанта та продемонструвати свої власні знання. Часто для такого типу клієнтів подібна поведінка є засобом самоствердження. Разом з тим, не варто забувати про раціональне бажання особи, яка звертається за допомогою, впевнитися у тому, що вона отримує якісну правову допомогу.</i> РЕКОМЕНДАЦІЯ: Виявити «екзаменатора» допомагає інтенсивність та доцільність його запитань. Залишатися врівноваженим, робити свою справу до кінця, доводячи рівень власних знань та професіоналізму. Разом з тим, дуже важливо, щоб консультант був чесним – якщо йому щось невідомо, то слід відверто про це сказати; апелювати до того, що консультанти ще навчаються і кожне спірне питання вони детально та всесторонньо обговорять зі своїми кураторами. Часто таких клієнтів заспокоює факт того, що кожне питання, яке його цікавить, консультант записує, а отже приділяє цьому достатньо уваги. Можна в кінці зустрічі озвучити перелік найважливіших питань, які цікавлять клієнта і запевнити його, що ви докладете усіх зусиль, щоб знайти відповіді на них.

ТИП КЛІЄНТА	ХАРАКТЕРИСТИКА І РЕКОМЕНДАЦІЇ ПОВОДЖЕННЯ
«Агресор»	<i>Особа одразу починає голосно розмовляти, потім кричати, намагаючись всією своєю поведінкою налякати присутніх.</i> РЕКОМЕНДАЦІЯ: З таким типом клієнтів слід бути відвертими. Якщо консультантів лякає така поведінка, про це варто прямо повідомити: «Будь ласка, говоріть тихіше. Мені важко Вас зрозуміти, тому що Ви не розмовляєте, а кричите. Я не зможу Вам нічим допомогти, якщо Ви будете продовжувати кричати. Сядьте, будь ласка. Коли Ви стоїте і кричите на мене, мені стає страшно і мені здається, що Ви збираєтеся (можете) вдарити мене чи напасти на мене». Якщо клієнт не вгамовується, потрібно викликати керівника або охорону.
«Колекціонер»	<i>Клієнт, який отримав уже певну кількість юридичних консультацій, побував у правників, адвокатів, громадських приймальнях та інших організаціях, проте залишається незадоволеним і здійснює ніби перевірку нашої допомоги.</i> РЕКОМЕНДАЦІЯ: З такими клієнтами потрібно бути дуже обережними і, в першу чергу, пам'ятати про професійний етикет. Не критикуйте разом з клієнтом інших правників, не погоджуйтеся з тим, що інший правник надав неякісну консультацію. Обов'язково уточніть, чи здійснює хтось зараз представництво інтересів клієнта. Це необхідно для того, щоб скоординувати ваші дії з тим, що вже зроблено, або робиться по справі клієнта. Спробуйте отримати контакти інших правників, які представляють клієнта.
«Нав'язливий»	<i>Може кілька разів звертатися з одного й того ж питання. На думку такого клієнта, в усіх його життєвих проблемах винні інші. «Нав'язливі» клієнти приходять не стільки для того, щоб реально вирішити проблему, скільки для того, щоб поспілкуватися з правником.</i> РЕКОМЕНДАЦІЯ: Підтримувати словесний контакт із клієнтом, уточнюючи у нього істинні цілі відвідування юридичної клініки (наприклад, «Ви багато говорили про небажання оточуючих Вам допомогти. Можете Ви особисто зробити щось для того, щоб змінити цю ситуацію?» або «Ви багато разів зверталися до нас з одного й того ж питання. Можливо існують якісь переваги для Вас від того, щоб звертатися з цим питанням саме до нас? Розкажіть про них. Можливо, Ви хочете обрати інший варіант вирішення проблеми, ніж той, який ми обрали під час останньої консультації? Чи, можливо, у Вас з'явилися нові проблеми?»).
«Сутяжник»	<i>Ці особи ходять на особисті прийоми посадовців, судові засідання тощо як на роботу. Вони постійно судяться з сусідами, родичами, комунальними службами, дільничними тощо.</i> РЕКОМЕНДАЦІЯ: Намагайтеся чітко окреслити перспективи того чи іншого провадження. Старайтеся знайти спосіб застосувати позасудовий спосіб вирішення тієї чи іншої проблеми, з якою звернувся клієнт, переконливо аргументувати йому переваги такого способу. Однак будьте обережні і в жодному випадку не вибирайте варіанту замість клієнта, інакше з легкістю можете перетворитися на об'єкта наступних скарг Вашого підопічного (про «Трикутник Карпмана» далі).

ТИП КЛІЄНТА	ХАРАКТЕРИСТИКА І РЕКОМЕНДАЦІЇ ПОВОДЖЕННЯ
Інші особливі типи клієнтів	<i>Психологічно неврівноважені (які постійно плачуть, не можуть заспокоїтись, тому важко зрозуміти їхню юридичну проблему); суспільно-небезпечні особи (які мають проблеми з законом, лаються, прийшли на прийом в стані очевидного алкогольного, наркотичного чи токсичного сп'яніння тощо); з певними небезпечними хворобами (відкрита форма туберкульозу, інфекційні хвороби тощо).</i> РЕКОМЕНДАЦІЯ: Якщо до вас звернувся такий клієнт, доречно невідкладно і без загострення уваги повідомити відповідального керівника юридичної клініки або охорону чи правоохоронні органи.
«Клієнти-оператори»	<i>Приходять на прийом з метою перевірки самих консультантів чи роботи юридичної клініки в цілому. Вони можуть мати з собою диктофон чи, навіть, приховану камеру. Часто «оператори» схожі на тип «екзаменатора»</i> РЕКОМЕНДАЦІЯ: Для уникнення неприємних ситуацій в роботі з такими клієнтами може бути єдине – в своїй роботі дотримуватися стандартів роботи юридичної клініки, правил надання консультацій та етики спілкування з клієнтом, бути щирими та чесними. Особливо важливо, як і в роботі з будь-якими іншими клієнтами, дотримуватися вимог конфіденційності.

Потрібно пам'ятати, що наведені класифікації є штучними і кожна ситуація та кожен окремий клієнт потребують індивідуального підходу. Разом з тим, уміння ідентифікувати той чи інший «тип особи», яка звернулася до юридичної клініки, допоможе вдосконалити професійні вміння самих студентів-консультантів, оптимізувати їх співпрацю з клієнтами і забезпечити надання більш ефективної правничої допомоги.

У будь-якому випадку, необхідно бути уважними до того, як поводить себе особа під час розмови, намагатись помічати та аналізувати зміни в її психоемоційному стані. Якщо на якомусь етапі розповіді ви бачите, що поведінка співрозмовника різко змінилася, то це може бути сигналом до того, що цей аспект психологічних навичок потребує більш глибокого, але зваженого та обережного опанування.

Наприклад, клієнт жваво та охоче оповідає свою проблему, але в якийсь момент він (вона) різко запинається, або починає плутати слова чи втрачати хронологію подій, занурюється у себе і, наче повертається у якісь свої дуже глибокі спогади, а потім знову продовжує розповідь як і до того. Або ж при згадці про певну подію або іншу особу, у вашого клі-

ента стискається рука в кулак, або ж проявляються інші «нервові реакції» (тупотіння ногою, часте постукування ручкою по столу тощо).

Крім того, особливо увагу слід надавати клієнтам, які постраждали від збройного конфлікту. Сьогодні в Україні, на жаль, триває такий конфлікт на сході країни, а ще одна її частина Крим – окупована. Це спричинило низку соціально-правових наслідків для значних груп людей – військово-вослужбовців, родичів загиблих, вимушено переміщених осіб. Часто, переживши трагічний та травмуючий життєвий досвід, такі люди змушені звертатися ще й за юридичними порадами. Спілкування студентів-консультантів з такими категоріями клієнтів потребує особливо уважного та ретельного підходу. Досить детально психологічні аспекти роботи з людьми, які зазнали психологічних травм, описані у посібнику «Комунікативні навички при документуванні свідчень. Методичні рекомендації», підготовленому Українською Гельсінською спілкою з прав людини.

120

В рамках цього підрозділу наведемо лише кілька основних аспектів, на які варто звернути увагу в роботі юридичної клініки. В одному з розділів згаданого посібника автори наводять такий приклад: «Уявіть собі людину, яку тиждень тому опекло окропом. Ранки поверхнево затягнулися. Людина, одягнувши поверх опіків вільну сорочку, вийшла вам назустріч. А ви випадково хапаєте її за хвору руку... Уявляєте реакцію? Ця людина не психічно хвора чи невірноважена, це їй раптово стало дуже боляче. Тому, щоб не заподіяти людині страждання та не отримати від неї спонтанної негативної реакції, потрібно дотримуватися звичайної обережності».

121

При спілкуванні, особливо при першому контакті, важливо наголошувати на конфіденційності усього процесу роботи з клієнтом, зберігання інформації тощо. Перед тим, як задати те або інше запитання, доцільно пояснити, чому ви будете його задавати, для чого потрібна така інформація. Важливо дуже уважно стежити за вербальними та невербальними проявами співрозмовника і бути в будь-який момент готовим зупинити

120 Беляєва, О., Костенко, О., Кучинська, Н., Перколаб, Н., Пінчук, С., Родін, О.; за заг. ред. Бущенко А. П. (2016) "Комунікативні навички при документуванні свідчень. Методичні рекомендації" – К., КИТ – 72 с.: з іл. Доступно на: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2016/11/metodichka-sajt.pdf>

121 Там же, с. 17

бесіду як тільки помічаєте, що вона завдає страждань чи викликає надто гострі емоційні переживання у особи.

Максимально дбаючи про те, щоби не завдати шкоди клієнту, керівнику юридичної клініки важливо пам'ятати ще й про безпеку, в тому числі і психоемоційну студентів-консультантів. Досвід роботи з людьми, які пережили трагічні життєві обставини може психологічно травмувати і самих студентів. Яким чином підтримувати психогігієну студентів, їхню мотивацію та бажання працювати в команді – буде описано в наступному підрозділі цього розділу посібника.

2.2.3. Психологія індивідуальної та командної роботи в Правничій клініці

Ми працюємо ефективно тоді, коли задоволені. Натомість, коли людина виснажена морально, фізично чи мотиваційно – відповідно знижується її активність, залученість до діяльності. Часто чинником, який спонукає дорослих людей щодня йти на роботу є заробітна плата, як необхідне джерело власного матеріального забезпечення. А що ж спонукає студента-консультанта щоразу приходити до юридичної клініки?

Звісно, спочатку – це цікавість, бажання отримати «практичний досвід». Разом з тим, (мабуть, керівники клінік це неодноразово помічали під час спілкування зі студентами, які висловили бажання працювати в юридичній клініці), відповідаючи на запитання: «Який саме досвід? Що, за Вашими уявленнями, Ви будете робити в юридичній Клініці?» – студенти часто не можуть дати чіткої відповіді, оскільки ще не мають достатнього уявлення ані про характер майбутньої роботи, ані про ступінь завантаженості та відповідальності, який на них чекає.

Тому, існує досить великий ризик того, що ступінь мотивації певної кількості студентів, чий уявлення про «себе – як консультанта» та реальність, в якій вони опиняються, буде різко знижуватись. Більше того, відсутність уваги до психоемоційного стану студентів у поєднанні з не звичними, а можливо, й не сприятливими для них умовами роботи, може призвести до, так званого, синдрому вигорання ще до того, як людина розпочне самостійну практичну діяльність.

Термін «вигорання» (burnout) запропонований американським психіатром Х. Фреденбергером у 1974 році для характеристики психологічного стану здорових людей, що знаходяться в інтенсивному і тісному спілкуванні з клієнтами (пацієнтами) в емоційно навантаженій атмосфері при наданні професійної допомоги. Цей стан виникає в результаті внутрішнього накопичення негативних емоцій без відповідної «розрядки» або «звільнення» від них. «Вигорання» супроводжується відчуттями спустошеності, втоми і вичерпанням емоційних ресурсів; виникненням цинічного, негативного ставлення до роботи, почасти й колег; відчуттям некомпетентності, знеціненням результатів своєї справи.¹²²

Причини психоемоційного вигорання можуть бути як зовнішніми: хронічно напружена психоемоційна діяльність, підвищена відповідальність при виконанні функцій, несприятлива психологічна атмосфера діяльності; так і внутрішніми: емоційна стриманість, етичні дилеми тощо. Емоційне вигорання у студентів-консультантів може наставати й тоді, коли вони працюють з надто складними справами для вирішення яких їм ще не вистачає знань та досвіду, і, в той же час, не отримують достатньої менторської підтримки з боку своїх викладачів-кураторів, або соромляться зізнатись, що вони чогось не знають, а куратор на «це» також не звертає уваги.

Тому викладачі-куратори повинні пильно стежити за тим, щоб в процесі роботи в юридичній клініці студент не набув стійких психологічних травм, які можуть демотивувати його щодо подальшої професійної діяльності, або ж стати поштовхом до розвитку негативних особистісних комплексів – непевності в собі, страху перед клієнтом, страху перед аудиторією тощо.

Поради щодо того, як не допускати емоційного вигорання або ж різкого зниження мотивації студентів до роботи полягають у таких рекомендаціях для керівників та викладачів-кураторів клініки:

1. Важливо гнучко та продумано організувати навчальний процес: рівномірно розподілити навантаження, обов'язки та ролі, скласти чіткий план заходів, розробити систему заохочень.
2. Регулярно спілкуватись зі своїми підопічними студентами, стежити за змінами у індивідуальній та груповій динаміці, проводити спільні заходи; впроваджувати власні клінічні корпоративні традиції.

122 Тут і далі в частині опису процесу емоційного вигорання та шляхів його недопущення використовувалися матеріали презентації К. О. Балакіревої, яка використовувалася під час проведення семінару “Профілактика та подолання синдрому вигорання”, 17-19.09.2014 р.

З іншого боку, людина й сама повинна дбати про свій психоемоційний стан, збалансовуючи усі сфери власного життя (навчання, родину, спілкування з друзями, творчий розвиток тощо); турбуватися про свій фізичний стан, в тому числі й про їжу та сон; уміти визначати пріоритети своєї життєдіяльності та розподіляти свій час тощо.

У зазначеному аспекті корисно в юридичній клініці проводити не лише базові тренінги за напрямками діяльності, але й додаткові, такі як: ефективне управління часом; цілепокладання та проектна діяльність; самопрезентація; профілактика емоційного вигорання та інші.

У психології та соціології існують моделі міжособистісної взаємодії людей, які виконують різні соціальні ролі. Соціальна роль – це певний вид поведінки, яку здійснює особа залежно від виконуваних нею функцій та обставин, в яких вона перебуває. При цьому, одночасно людина може виконувати кілька соціальних ролей. Наприклад, у юридичній клініці студент-консультант виконує роль правника (у професійному відношенні); підлеглого (у відносинах субординації зі своїми керівниками та наставниками); колеги чи напарника (для інших членів своєї групи студентів-консультантів).

Розглянемо одну з таких моделей, яка має назву «Психодраматичний трикутник Карпмана» (за іменем її розробника Стівена Карпмана).¹²³ Це надзвичайно складна і, водночас проста модель, яка використовувалась початково (близько сорока років тому) у теорії транзактного аналізу, а сьогодні її застосовують для демонстрації прикладів різних варіантів взаємодії учасників відносин, в тому числі правників з їхніми клієнтами. Не заглиблюючись у психодраматичну суть моделі, наведемо приклад: «До юридичної клініки звертається 45-річний чоловік, який скаржиться на те, що держава про нього не дбає, родичі від нього відвернулися, постійної роботи він знайти не може і взагалі – він нікому не потрібний».

Як правило, у студентів-консультантів, які тільки починають працювати з клієнтами, така історія відразу викличе глибоке співчуття і неосяжне бажання допомогти цій людині. І ось тут «Трикутник Карпмана» й почне діяти. Як? Відповідь на це запитання така: «До того, як прийти за допомогою, стосунки, про які розповідає чоловік, склалися лише між ним та тими, про кого він розповідав: родичами, роботодавцями, представ-

123 Karpman, S. (1968). Fairy tales and script drama analysis. *Transactional Analysis Bulletin*, [“Skazki i stsenarij dramaticheskogo analiza. Vestnik analiza tranzaktsiy”], 7 (26), 39-43. Available at: <http://www.karpmandramatriangle.com/index.html>

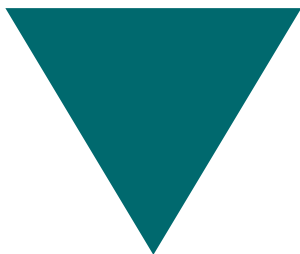
никами органів влади і т. д. Очевидно, що клієнт поводить себе як «жертва» обставин, яка постійно потерпає від недобрих та злих людей- «переслідувачів» і звісно ж «жертва» шукає порятунку та «рятівника».

У цій ситуації є декілька варіантів поведінки студента-консультанта:

Варіант 1. Уявімо, що студенти-консультанти пообіцяли чоловіку, що допоможуть йому. У такому випадку із «жертви» чоловік перетворюється у «переслідувача», а «жертвою» стають...консультанти. Адже саме від них тепер клієнт вимагатиме результату, саме студенти поповнять довгий список тих, хто йому «винен».

Переслідувач

Рятівник

Жертва

Чи могло бути по-іншому у цій ситуації? – Очевидно, що так. Найперше, що потрібно було з'ясувати у нього – чи є у розповіді клієнта правова проблема, з вирішенням якої потенційно може допомогти юридична клініка. Після цього, ретельно вивчити матеріали справи, обставини, докази і зважити перспективи того або іншого способу допомоги. І за жодних обставин не обіцяти клієнту однозначно позитивного результату.

З точки зору цієї моделі – доти, доки студент-консультант зберігає емоційну дистанцію, не стає учасником відносин (проблеми) свого клієнта, а обмежується правовим аналізом та дає можливість клієнту самостійно зважити плюси та мінуси запропонованих варіантів вирішення справи і зробити самостійний вибір – доти студент лишається поза «трикутником Карпмана» і не наражається на небезпеку подальших психоемоційних стресів. Звісно ж, наведений процес роботи з клієнтом також,

навіть чи, буде легким, однак, впевненість та спокійність консультантів допоможе досягнути потрібного результату.

При цьому, студенти повинні враховувати обсяг своїх правових знань, власний досвід, часові можливості, складність справи і в жодному випадку особисто не втручатися у поза правову сферу життя людини. Звісно, якщо доцільно у ситуації клієнта порадити звернутись ще й за іншими видами допомоги (психологічної, реабілітаційної, соціальної тощо) то відповідно інформацію можна, і, навіть, потрібно – надати. Але такі поради надавати потрібно також дуже обережно і лише після погодження із відповідним викладачем-куратором чи керівником юридичної клініки. Дуже важливо надати можливість клієнту робити те, що він чи вона може виконати самостійно. Якщо ж клієнт надто вимогливий та наполегливий – не потрібно боятися сказати йому «ні».

Варіант 2. Уявімо, що студент-консультант замість того, щоб висловити співчуття – почав звинувачувати самого клієнта у тому, що з ним сталося. У такому випадку, консультант набуває ролі – «переслідувача».

Для уникнення подібних ситуацій студентам-консультантам потрібно контролювати особистий діапазон критики, в тому числі й до самих себе, а також виховувати у собі повагу до гідності та рівності інших людей. Часто «переслідувачами» стають ті, хто намагається вирішити проблеми інших, бо він/вона «краще знають». У такому випадку потрібно навчитися довіряти людям і, навіть, якщо обраний ними варіант поведінки хибний, дати можливість їм вчитися на власних помилках.

Робота в команді, як ми вже пересвідчилися – це не лише запорука успіху в багатьох аспектах роботи юридичної клініки, але й ще один фактор, який підтримує спільну мотивацію та сприятливу психологічну атмосферу всередині колективу.

Чи знайома Вам подібна ситуація?

Керівник юридичної клініки пропонує студентам-консультантам організувати публічну акцію до Дня захисту дітей, формулює завдання для кожної групи студентів-консультантів. Виконання таких завдань передбачає спільне планування заходу, самостійний розподіл обов'язків. Однак, у переддень акції виявляється, що студенти так і не змогли домовитися поміж собою, більше того – дуже схоже, що між ними виник конфлікт. Захід відбувся, але зовсім не так, як це уявляв керівник.

Чому команда перестає бути командою?

Юридична клініка – це організація, основу якої складає сукупність людей, особистостей. Одна з головних цілей її керівника – перетворити цю сукупність у групу, а групу – в команду, створивши творчу та комфортну атмосферу всередині неї. Описана вище ситуація може виникнути, щонайменше з трьох причин:

1. якщо завдання та/або час для їх виконання не були сформульовані чітко (проблема визначеності);
2. якщо завдання та строки виконання були чіткими, але керівник не пояснив їх у доступній формі (проблема внутрішньої комунікації);
3. якщо бракує заходів для залучення та згуртованості учасників юридичної клініки (брак мотивації, відсутність заходів зі зміцнення команди).

Тож, у подібній ситуації необхідно, перш за все, виявити причину, а по друге – усунути її. Яким чином? – формулюючи чіткі завдання; продумавши та апробувавши ефективні засоби спілкування зі своїми студентами та не жалкувати часу й зусиль для згуртовування своєї групи. А для цього існує чимало способів, якими треба володіти та мати бажання їх застосувати.

Щодо засобів/інструментів комунікації – то їх тепер безліч: різноманітні месенджери, електронні навчальні платформи тощо. Необхідно експериментувати, спробувати застосовувати різні, бажано визначитись з функціональними ролями і повноваженнями. Головне – не забувати вчасно запитувати думку один одного, шукати такі варіанти, які будуть зручними і комфортними усім.

Найкращими «тімбілдерами (team builders)» – техніками, які дозволяють активно та міцно згуртовувати свою команду – є поєднання навчальних заходів для розвитку із неформальними, цікавими, нестандартними подіями. Наприклад – проведення тренінгу в лісі, з пікніком; обмінні візити, в тому числі й міжнародні; організація різноманітних активних форм дозвілля: квестів; спільних походів, сплавів, поїздок; а також інтелектуальних ігор для розвитку.

Щирість і довіра у стосунках учасників будь-якого колективу і юридичної клініки у тому числі породжує синергетичний ефект і таку атмосферу, в якій люди почуваються безпечно та впевнено.

Список використаної та рекомендованої літератури до Розділу 2:

1. Основні принципи ролі юристів (прийняті Восьмим Конгресом ООН по запобіганню злочинності і перевихованню правопорушників в Гавані у вересні 1990 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_313
2. Загальний Кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_343
3. Стандарти незалежності правничої професії Міжнародної Асоціації юристів (Ухвалені на конференції МАЮ у Нью-Йорку, вересень 1990 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: <http://bibliograph.com.ua/kodex-9/24.htm>
4. Принципи Міжнародної асоціації правників (IBA) щодо поведінки в соціальних мережах. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: <http://tomorrowlawyer.org/>
5. Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_282
6. Європейська хартія про закон «Про статус суддів» (Ухвалена Радою Європи, Ліссабон, 1998р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_236
7. Бангалорські принципи поведінки суддів (схвалені Резолюцією Економічної і Соціальної ради ООН № 2006/23 від 27 липня 2006 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_j67
8. Коментарі щодо Бангалорських принципів поведінки суддів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: <http://rsu.gov.ua/uploads/article/komentari-bangalorski-9818bfbb11.pdf>
9. Рекомендації № (94) 12 “Незалежність, дієвість та роль суддів”
10. (Ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 518 засіданні 13 жовтня 1994 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_323

11. Рекомендації № 2000/19 «Про роль служби публічного обвинувачення в системі кримінальної юстиції» (Ухвалені Комітетом Міністрів Ради Європи 6 жовтня 2000 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: http://pravo.org.ua/files/zarub_zakon/rek_2000.pdf
12. Стандарти діяльності юридичних клінік України, ухвалені на з'їзді Асоціації юридичних клінік України 19 червня 2014 р. [Електронний ресурс].
13. Режим доступу до док.: <https://legalclinics.in.ua/standarty-diyalnosti-yurydychnyh-klirik-ukrayiny>
14. Етичний кодекс юридичної клініки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: <https://lawclinicukma.files.wordpress.com/2016/06/d0b5d182d0b8d187d0bdd0b8d0b9-d0bad0bed0b4d0b5d0bad181.doc>
15. Беляева, О., Костенко, О., Кучинська, Н., Перколаб, Н., Пінчук, С., Родін, О.; за заг. ред. Бущенко А. П. (2016) “Комунікативні навички при документуванні свідчень. Методичні рекомендації” [“Kommunikativnyye navyki pri dokumentirovaniy pokazaniy. metodicheskiye rekomendatsii”] Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., КИТ – 72 с.: з іл. Доступно на: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2016/11/metodichka-sajt.pdf>
16. Галай А. О. Адміністративно-правові засади діяльності громадських об'єднань юридичного спрямування в Україні. – Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук – Київ, 2015.
17. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М. І. Козюбри. – К.: Ваіте, 2016. – 392 с.
18. Козлихин И. Ю. Идеи правового государства: история и современность. – СПб: Изд-тво С.-Петербургского ун-та, 1993. – 152 с.
19. Лоджук М. Т. Юридичні клініки в Україні: освіта та правнича допомога. – Одеса: Фенікс, 2015. – 328 с.
20. Методичні рекомендації для тренерів щодо розроблення та проведення тренінгів. // Фулей, Т., Буруковська, Н., Будниченко, Т., Савченко, Г. (2017) “Психологічні аспекти в роботі тренера. Загальні практичні поради по проведенню тренінгів від психолога” [“Psikhologicheskiye aspekty v rabote trenera. Obshchiye prakticheskiye sovety po provedeniyu treningov ot psikhologa”]- К.-2017. – 90 с.- Розділ 2.5.- сс. 76-78

21. Нормы поведения адвокатов в соцсетях: мировой опыт и украинские реалии. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: <http://jurliga.ligazakon.ua/news/2015/7/23/131893.htm>.
22. Орловська, О. В. (2014) “Врахування вікових особливостей учнів старшої школи у процесі підготовки майбутнього вчителя до виховання толерантності у старшокласників.” [“Uchet vozrastnykh osobennostey uchashchikhsya starshikh klassov v protsesse podgotovki budushchego uchitelya k vospitaniyu tolerantnosti u starsheklassnikov”] // Педагогічні науки © Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. -- Випуск 4. – доступно на: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadsps_2014_4_14.pdf
23. Правила адвокатської етики. [Електронний ресурс].
24. Режим доступу до док.: <https://zakon.rada.gov.ua/go/n0001891-17>
25. Профессиональные навыки правника: Опыт практического обучения. – М.: Дело, 2001. – 416 с.
26. Профессиональная этика правника. Адвокатская этика: Учеб.-метод. Пособие. / Составители: Е. Л. Богданова, А. Б. Гутников, Н. М. Кипнис, М. Н. Трофимов. – Изд-во С.-Петербургского института права им. Принца П. Г. Ольденбургского, 2002. – 213 с.
27. Сущенко В. М. Деонтологічний кодекс правничої діяльності в Україні: проблеми й перспективи створення.// Наукові записки НаУКМА. т. 8, Філософія та право, Київ, ВД «Академія», 1999, с. 21-25
28. Сущенко В. М. Професійна відповідальність правника: Навчальний посібник для студентів вищих юридичних навчальних закладів. – Миколаїв: Вид-тво ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 236 с.
29. Сущенко В. М. Модель професійної культури правника: критерії та підходи. // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. т. 90 - 2009, Київ, ВД «Академія», с. 29 – 33.
30. Сущенко В. М. Правосвідомість правника у контексті доктрини верховенства права. Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна. Збірник наукових статей / Гол. редактор: Андрій Мелешевич. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2013, с. 364-377
31. Фоменко Н. А., Скрипник М. І., Фатхутдінова О. В. Правова педагогіка: Навчальний посібник. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2015. – 326 с.
32. Як правильно брати інтерв'ю у неповносправної людини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: <http://imi.org.ua/>

mediapsychology/41008-yak-pravilno-brati-intervyu-u-nepovnospravnojilyudini.html.

33. Karpman, S. (1968). Fairy tales and script drama analysis. Transactional Analysis Bulletin, ["Skazki i stsenariy dramaticheskogo analiza. Vestnik analiza tranzaktsiy"], 7 (26), 39-43. Available at: <http://www.karpmandramatriangle.com/index.html>
34. Ларрі Теплі (Larry L. Teply): Law School Competitions in a Nutshell / by Larry L. Teply. St. Paul, MN: Thomson/West, 2003. – 391 p.
35. Luce, G "Five Legal Clients from Hell... Available at: <http://bitterempire.com/five-clients-from-hell>

РОЗДІЛ III. МЕТОДИКА ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ І ПРАВНИЧОЇ ПРОСВІТИ

3.1. МЕТОДИ ТА ІНСТРУМЕНТИ НАДАННЯ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ

3.1.1. Інтерв'ювання клієнта

Інтерв'ювання (від англ. Interview – інтерв'ю) перекладається українською як зустріч, побачення, бесіда.¹²⁴ Найбільш поширеним і часто вживаним цей термін притаманний діяльності журналістів, які спілкуються з різними цікавими і відомими в суспільстві особистостями на різноманітні теми професійної діяльності та, часом, їх приватного/особистого життя та уподобань/хобі.

У той же час, інтерв'ювання клієнта (особи, яка звернулась по правничу допомогу, є необхідною складовою діяльності будь-якого правника, а адвоката – в першу чергу. Останніми роками, навіть, десятиріччями термін «інтерв'ю/інтерв'ювання» отримав визнання та набув широкого розповсюдження у правничій спільноті більшості країн світу¹²⁵, включно з використанням його у слідчій практиці. Вагому роль відіграє інтерв'ювання відвідувача/клієнта і в практиці роботи юридичної клініки. Наявні сьогодні дослідження в галузі теорії і практики інтерв'ю дозволяють сформулювати його поняття:

Інтерв'ювання клієнта юридичної клініки – це бесіда (розмовна співбесіда, спілкування) студента-консультанта з клієнтом/відвідувачем клініки з метою з'ясування обставин проблеми у правових відносинах, учасником яких він став або є, а також – отримання від клієнта інфор-

124 Новий англо-український словник: понад 160 000 слів та сполучень (2008) – 5-те стереотип. Видання – К.: Чумацький шлях, с. 280

125 Профессиональные навыки правника: опыт практического обучения / отв. ред. Л. А. Воскобитова, Л. П. Михайлова, Е. С. Шугрина [Учеб. пособие] (2001) — М.: Дело, с. 144

мації щодо особи та психологічного стану як самого клієнта, так й інших учасників відповідних правових відносин.¹²⁶

Основне призначення інтерв'ювання полягає в тому, щоби в процесі спілкування/співбесіди студента-консультанта (іншого працівника клініки) з клієнтом отримати необхідну інформацію щодо будь-яких обставин, які мають значення в тій життєвій ситуації, в якій опинився клієнт, а також щодо його фізичного, психічного стану та інтелектуальних особливостей, що дозволяє обрати з врахуванням отриманої інформації найбільш правильну, оптимальну тактику взаємин працівника юридичної клініки з клієнтом в подальшому.

Крім цієї мети, під час такої співбесіди, перед студентом-консультантом (іншим працівником клініки) постає завдання – залишити у клієнта максимально можливе позитивне враження від діяльності самої клініки, демонструючи в процесі інтерв'ю свої найкращі професійні якості, прагнення допомогти та розв'язати проблему клієнта, що є передумовою виникнення довірливих взаємин та ефективної подальшої співпраці між клінікою та її відвідувачами/клієнтами.

Загальна теорія інтерв'ювання засвідчує, що для проведення ефективного інтерв'ю правник (студент-консультант) повинен уміти:

- створювати умови довіри, взаєморозуміння та взаємоповаги у спілкуванні з клієнтом;
- управляти процесом спілкування (бесідою);
- слухати і чути співрозмовника;
- ставити клієнту зрозумілі та коректні запитання;
- вести запис розмови;
- аналізувати та узагальнювати отриману від клієнта інформацію;
- коректно завершувати інтерв'ю.

Від оволодіння цими уміннями та навичками залежить подальша успішна робота правника (студента-консультанта юридичної клініки) щодо надання якісної правничої допомоги. Приступаючи до спілкування з клієнтом, правник повинен пам'ятати, що інтерв'ю слід проводити в логічній послідовності, дотримуючись певних етапів, до яких слід віднести:

- підготовку до інтерв'ювання;

126 Стандарти діяльності юридичних клінік України, схвалені Всеукраїнським з'їздом Асоціації юридичних клінік України, протокол № 2 від 19 червня 2014 року, п. 1.2.1 [Електронний ресурс]. – <https://legalclinics.in.ua/wp-content/uploads/2017/07/standarti-diyalnosti-yuridichnikh-kllinik-ukrajini.pdf>

- встановлення першого психологічного контакту з клієнтом;
- з'ясування життєвої проблеми, з якою клієнт звернувся до правника/клініки;
- завершення інтерв'ю;

Кожен з названих етапів інтерв'ювання має свій зміст та способи реалізації.¹²⁷ Пропонуємо розглянути кожен з них:

Підготовка до інтерв'ювання

Для забезпечення ефективного інтерв'ювання, правнику, перш за все, необхідно враховувати психологічні аспекти спілкування з клієнтом. Насамперед необхідно забезпечити неформальні умови такого спілкування, тобто такі умови та атмосферу, в якій клієнт міг би почувати себе комфортно.

Цей процес підготовки рекомендуємо розпочати з належної організації місця проведення інтерв'ювання. Воно повинно максимально сприяти дружньому спілкуванню правника з клієнтом. Відомо, що загальноприйнятим є таке розташування стільців відносно робочого стола, коли клієнт сидить близько до робочого столу правника і безпосередньо навпроти нього. Таке розміщення є невдалим, оскільки у клієнта може завчасно сформуватись психологічна «установка», що людина (правник), яка сидить навпроти, займає занадто офіційну ділову «позицію» (на кшталт «начальник-підлеглий»), не переймається його проблемами та що клієнту доведеться занадто довго пояснювати і переконувати правника щодо мети свого візиту, тобто, зазвичай, спрацьовує певний стереотип поведінки прохача в кабінеті посадових осіб (державних службовців).

На думку більшості психологів, досягненню мети інтерв'ювання може і буде сприяти таке розміщення співрозмовників, коли клієнт сидить, повернутий у напівпрофіль (дещо збоку) від правника та на відносно віддаленій відстані від нього (в межах 70-100 см від обличчя). Розташовуватись співрозмовникам ближче цієї відстані рекомендується в тому випадку, коли клієнт страждає вадами (хронічною хворобою) слуху та/

127 Єлов В. А. (2004) Формування окремих професійних навичок роботи з клієнтом у студентів юридичних факультетів: навчальний посібник для студентів та викладачів юридичних вузів, практикуючих правників – Луцьк, РВВ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки, с. 7

або зору. Такими клієнтами юридичної клініки найчастіше бувають літні люди (пенсіонери за віком) або люди з інвалідністю.

Також слід потурбуватись про забезпечення умов конфіденційності розмови з клієнтом. Для цього обирається приміщення чи його частина, де б виключалась можливість чути розмову між клієнтом і правником іншим особам. Також необхідно вимкнути власний мобільний телефон і попросити клієнта зробити теж саме. Важливо попередити персонал клініки про те, щоби до закінчення співбесіди вас (правника/консультанта) не відволікали сторонніми запитаннями.

Якщо клієнт домовляється про зустріч з правником по телефону заздалегідь, то необхідно звернутись до нього з проханням принести з собою на зустріч всі документи, які стосуються його питання/справи. Якщо ж клієнт повідомить вас про наявність у нього «типової проблеми», з приводу якої він звертається до юридичної клініки, то до початку інтерв'ювання можна запропонувати клієнту наперед розроблену опитувальну анкету з проханням відповісти на поставлені в ній запитання, що дозволить більш ефективно провести інтерв'ю.

Маючи інформацію про мету візиту клієнта, студент-консультант може заздалегідь визначити загальний характер проблеми клієнта та підготуватись до професійної розмови: детально ознайомитись з законодавством і нормативно-правовими документами, які врегульовують типову ситуацію, судовою практикою з подібних питань (в тому числі і практику Європейського суду з прав людини), що дозволить швидше та ефективніше надати відповідну правову допомогу.

Встановлення першого психологічного контакту з клієнтом

Особливе значення під час першого контакту має встановлення психологічно сприятливих взаємовідносин «правник-клієнт». Вони повинні вибудовуватись на взаємоповазі та взаєморозумінні. Студент-консультант не повинен примушувати клієнта чекати на себе, одразу проявляючи певну турботу про клієнта і повагу до нього як до особистості.

Перші хвилини, починаючи з привітання, мають налаштовувати відвідувача на приязні стосунки, зустрічати клієнта потрібно вставши з-за свого робочого місця, зробивши один-два кроки йому назустріч. Для

того, щоби, зайшовши до приміщення (кабінету) юридичної клініки, клієнт не відчував незручностей бажано його зустріти і провести до місця (приміщення), де проходитиме інтерв'ю, запропонуваши йому сісти на конкретний стілець (крісло) та, при можливості та потребі, запропонувати випити води. Така поведінка правника/студента-консультанта сприятиме, у свою чергу, встановленню нормального психологічного контакту з майбутнім співрозмовником і створить підстави для нормального спілкування.

Враховуючи, що, як свідчить практика, більшість людей відчуває при відвідуванні будь-якої нової для неї організації чи установи певний психологічний дискомфорт, пов'язаний з тим, що треба буде розповідати про власну проблему і стосунки з іншими людьми, не рекомендується одразу починати з'ясовувати проблемні питання клієнта, з якими він вимушений звернутись по допомогу. Бажано спочатку поспілкуватись на «загальні теми», не пов'язані безпосередньо з проблемами клієнта. Краще подібне спілкування починати з коректно ввічливих запитань, які можуть стосуватись не лише погоди чи стану здоров'я клієнта. До таких «загальних тем» слід віднести: взаємне знайомство, тобто представлення один-одному за ім'ям (можливо, по-батькові), пояснення основних правил роботи клініки, умов конфіденційності розмови, з'ясування необхідних персональних відомостей про клієнта, про те звідки відвідувач дізнався про Правничу клініку, як знайшов офіс тощо. Таку первинну розмову бесіду прийнято називати «протокольною».

«Протокольна бесіда/розмова» – це первинний елемент інтерв'ювання клієнта з метою встановлення першого психологічного контакту з ним під час якої відбувається знайомство студента-консультанта з клієнтом, отримання від нього необхідних персональних даних, з'ясовуються джерела інформації, які стали підставою для звернення в юридичну клініку, роз'яснюються умови роботи клініки, правила надання правничої допомоги та умови конфіденційності роботи тощо.¹²⁸

Саме на цьому етапі уже можна і бажано досягати встановлення взаєморозуміння та довіри між правником/студентом-консультантом і клієнтом. Тому перші запитання повинні бути простими і зрозумілими та

128 Стандарти діяльності юридичних клінік України, схвалені Всеукраїнським з'їздом Асоціації юридичних клінік України, протокол № 2 від 19 червня 2014 року, п. 1.2.1, [Електронний ресурс]. – http://vk.com/topic-50279730_27936985

спрямовані до клієнта з метою отримання інформації про нього. Наприклад, з'ясовуючи питання, чи клієнт належить до вразливої категорії населення, пенсіонерів, людей з інвалідністю, ветеранів бойових дій тощо, треба надати можливість розповісти про себе більш детально, та задати йому декілька уточнюючих запитань.

Важливе значення в спілкуванні має встановлення довіри між студентом-консультантом та клієнтом. При цьому, слід пам'ятати, що довіра, на думку психологів, буває свідомою і несвідомою. Свідомо довіра пов'язана з тим, наскільки добре клієнт знав правника до того, як до нього звернувся по допомогу. Несвідомо довіра – обумовлюється схожістю (співпадінням) психологічного статусу співрозмовників, а також тим, наскільки внутрішній світ клієнта співпадає з внутрішнім світом правника. У спілкуванні між людьми таке співпадіння або не співпадіння психологічних якостей є визначальним.¹²⁹

На етапі перших контактів з клієнтом важливу роль відіграють вербальні елементи спілкування, тобто мова і стиль спілкування. Вони дозволять, спілкуючись з клієнтом, навести психологічний контакт в процесі розмовного спілкування. Не рекомендується принижувати занчення і невербальних прийомів спілкування, до яких належать: поза, рух, міміка, жести, тембр та тон голосу, його інтонація і висота, зовнішній вигляд тощо. Оскільки невербальна інформація є дуже важливою, завжди треба слідкувати за тим, наскільки ваша поведінка відповідає вашим словам, і спостерігати також за поведінкою клієнта, яка може надати почасти набагато більше інформації, ніж вербальна (слова) інформація.

Особливо важливим елементом спілкування при проведенні інтерв'ювання є уміння слухати співрозмовника. Уміння слухати – це дуже важлива навичка, якій слід постійно вчитися. Слухання буває активним та пасивним. Активний слухач, чує те, що йому розповідає співрозмовник. Пасивний слухач, навпаки, чує те, що хотів би почути від співрозмовника, а не те, що йому розповідає останній. Студент-консультант, який інтерв'ює клієнта, повинен бути активним слухачем. Активне слухання проявляються у таких ознаках:

129 Єлов В. А. (2004) Формування окремих професійних навичок роботи з клієнтом у студентів юридичних факультетів: навчальний посібник для студентів та викладачів юридичних вузів, практикуючих правників – Луцьк, РВВ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки, с. 10

- слухач (правник) постійно дає зрозуміти співрозмовнику, що він його слухає, що проявляється в стверджувальних жестах тіла, в акцентуванні висловленої співрозмовником інформації, окремими стверджувальними репліками, наприклад: «Так-так, я Вас розумію»;
- слухач (правник) час від часу повторює окремі сказані фрази, висловлені співрозмовником, для того щоб показати йому, що він уважно слухає і запам'ятовує почуте;
- слухач (правник) періодично привітно дивиться в очі своєму співрозмовнику та намагається постійно, але не «настирливо» підтримувати візуальний контакт із ним, підтверджуючи, таким чином, свою зацікавленість співбесідою.
- слухач (правник) не повинен перебивати співрозмовника зайвими запитаннями, а його коментарі не повинні бути оціночними.¹³⁰

Якщо людина, яку ви інтерв'юєте, відчуває, що правник її не слухає, то вона не скаже того, що вам необхідно було би почути. Більше того, якщо ви її слухаєте не уважно, то ви можете не зрозуміти про що йдеться. Активному слуханню можуть перешкоджати як фізичні, так і внутрішньо суб'єктивні фактори, над усуненням яких слід постійно працювати. Ними можуть бути як фактори фізичного характеру (шум, світло, припинення спілкування або різка зміна теми спілкування), так і внутрішні перепони (зайнятість сторонніми думками, нетерпіння, перенасиченість інформацією, неточне тлумачення почутого)¹³¹.

Крім цього, ефективність спілкування між людьми великою мірою залежить від того, наскільки людина внутрішньо гармонійна, щира, наскільки всі складові її поведінки працюють узгоджено і прагнуть досягнення єдиної мети. Такі характеристики людини дістали назву «конгруентності» – від лат. congruens (congruentis), що в перекладі на українську означає відповідний, співрозмірний. Термін «конгруентність» був введений в науковий обіг Карлом Роджерсом, який був одним з головних розробників орієнтованої на особистість психотерапії, що має назву «клієнт-центрована терапія».¹³² Із конгруентною людиною дуже приєм-

130 Шафик Ахмед, адвокат, Верховний суд Бангладеш, Интервьюирование клиента: необходимые учебные пособия и материалы, [Електронний ресурс]. – www.lawclinic.ru (27/0033). – с. 3

131 Елов В. А. (2004) Формування окремих професійних навичок роботи з клієнтом у студентів юридичних факультетів: навчальний посібник для студентів та викладачів юридичних вузів, практикуючих правників – Луцьк, РВВ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки, с. 24

132 Конгруентність (психологія), [Електронний ресурс]. – <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

но спілкуватися, коли вона конгруентна у своєму вияві доброзичливості, але також можна відчувати глибокий страх, коли вона конгруентна в вияві гніву, таку людину легко зрозуміти.

Наведене вище свідчить, що успіх інтерв'ювання в основному залежить від встановлення взаєморозуміння і довіри, які обумовлюються рівнем несвідомої довіри, яка складається із поваги до клієнта та конгруентності. Саме тому рівень конгруентності правника повинен бути досить високим, над чим йому необхідно постійно працювати.

Правник, перш ніж перейти до з'ясування характеру проблем клієнта, повинен віднайти (відчувати) ознаки того, що клієнт налаштований на такий зміст розмови. Коли правник відчує, що клієнт веде себе уже вільно, він може переходити до з'ясування проблеми. Завершуючи «протокольную» частину знайомства з клієнтом, необхідно йому пояснити як, в якій послідовності буде відбуватись з'ясування характеру проблем клієнта, наголосити на тому, що правник, як лікар, повинен знати всі обставини справи – як позитивні, так і негативні з тим, щоби адекватно правильно оцінити юридичну проблему та щоби своїми висновками і рекомендаціями не зашкодити клієнту. При цьому, слід також вказати на обов'язок правника забезпечувати конфіденційність отриманої від клієнта інформації.

З'ясування життєвої проблеми, з якою клієнт звернувся до правника/клініки.

На цій стадії інтерв'ю клієнт повинен отримати професійне уявлення про свою власну проблему без нав'язування йому позиції правника. Як правило, досвідчені правники розпочинають з'ясування проблем клієнта шляхом звернення до нього з проханням, щоб він розповів про проблеми, з якими він прийшов, і про те, як би він хотів їх вирішити.

Загальновизнаною практикою в таких випадках є постановка питань загального характеру. Питання такого типу не встановлюють жорстких рамок і напрямків відповідей клієнта, в них не міститься передбачуваної/прогнозованої відповіді, на них неможливо відповісти одним словом – «так» чи «ні». Ці запитання не мають жорсткої структури. Вони дають клієнту можливість самому почати розмову в тому порядку, в якому

він вважає за потрібне. Наприклад, першими запитаннями загального характеру можуть бути такі: «Чому Ви вирішили звернутися до нас?». «Що у Вас сталося?», «Чим ми можемо Вам допомогти?», «Розкажіть мені про Вашу проблему?» тощо.

Такі типові питання, як правило, викликають досить широкі за обсягом відповіді, в яких клієнт має можливість сформулювати проблему своїми словами. Не всі клієнти однаково реагують на такі запитання. Одні – дають короткий, лаконічний виклад суті проблеми, інші – розповідають про проблему значно розлогіше. Проте, відповідаючи на такі запитання, клієнт має можливість розповісти про свою проблему те, що він вважає за потрібне, почавши з того, що йому видається найбільш доцільним, в тому порядку і з тими акцентами, які він сам визначить.

Слухаючи клієнта, потрібно мати на увазі, що людина розповідає про свої проблеми, як правило, в найбільш сприятливому світлі для себе і буде відповідати на поставлені запитання таким чином, щоби виправдати свою позицію та щоби правник/студент-консультант її схвалив. Під час відповідей клієнта на поставлені запитання студент-консультант повинен стимулювати розкриття ним своєї проблеми, проявляючи при цьому емпатичне ставлення до нього.

Загальна типова помилка, якої часто припускаються правники з мотивів економії часу або переконаності в типовості проблеми, полягає в тому, що вони не завжди вислуховують до кінця виклад клієнтом його проблеми, і переривають його розповідь. Цього робити не треба тому, що кожна життєва ситуація може мати такі особливості, які будуть відрізняти її від подібних, а її можливе вирішення – від інших типових рішень. Крім того, клієнт може розцінити таку поведінку правника як неповагу до себе. Якщо ж студент-консультант припускається поспіху в співбесіді, то він може пропустити окремі факти, емоції клієнта та його особисті погляди на проблему, що в результаті може призвести обох до небажаного результату.

Цього можна уникнути, якщо правник буде вислуховувати клієнта, не перериваючи, до повного завершення ним викладу своєї проблеми, поки не з'ясується, в чому полягає її суть і не стане ясно, яким чином клієнт хоче, щоб вона була розв'язана. До переривання розповіді клієнта в тактичній формі можна вдаватися лише в тому випадку, коли вона не стосується справи або містить повторення уже сказаного. Якщо одержана

загальна інформація про характер проблеми, але предмет розмови залишається відкритим для обговорення, то питання загального характеру з метою отримання додаткової інформації можуть ставитись і в подальшому, але як правило – детальніше. Наприклад: «Де Ви фактично проживаєте?», «Для чого Вам потрібно встановити, що син втратив право на житло?», «З ким Ви хотіли б залишити дітей на проживання і чому?» тощо.

У процесі розповіді правник може давати клієнту зрозуміти, що він хотів би щоби співрозмовник розвинув тему обговорення. Під розвитком теми слід розуміти продовження розповіді, завершення думки або деталізацію розповіді. Для продовження розповіді або завершення думки доречно ставити такі запитання: «А що було потім?». Для з'ясування особливостей теми можна поставити такі запитання: «Чи не могли б Ви розказати про це більш детально?», «Що ще ви могли би розповісти про це?», «Чи не хочете ви ще що-небудь додати до сказаного?». Подібні запитання називають відкритими. До відкритих належать запитання, які розпочинаються так: «Що...?», «Коли...?», «Де...?», «Хто...?», «Чому...?», «Яким чином...?», «Як...?». Таким чином, відкриті запитання – це такі, зміст яких не визначає суті відповіді на них, і які не обмежують співрозмовника у виборі інформації, яку він вважає за необхідне повідомити.¹³³

На практиці нечасто можна побачити випадки, коли в процесі вільної розповіді клієнта вдається отримати достатньо інформації для з'ясування правничої проблеми клієнта, а також – для виявлення всіх фактичних обставин його ситуації. Тому, майже завжди, виникає необхідність поставити перед клієнтом додаткові запитання, що мають сприяти отриманню від нього найбільш детальної і достовірної інформації.

Цей етап роботи є найбільш складним, оскільки вимагає від правника найбільшої активності, концентрації інтелектуальних зусиль, та значного обсягу правових знань і практичних навичок. Особливо значні складнощі на цьому етапі виникають у правників-початківців та студентів-консультантів, які відчувають брак таких знань, умінь і навичок. Рекомендується на основі інформації, отриманої від клієнта в процесі його вільної розповіді, поставити такі питання, які б дозволили скласти цілісну картину щодо події, про яку розповів клієнт. Для цього бажано отримати в хро-

133 Професиональные навыки правника: опыт практического обучения / отв. ред. Л. А. Воскобитова, Л. П. Михайлова, Е. С. Шугрина [Учеб. пособие] (2001). — М.: Дело, с. 161

нологічному порядку відповіді на такі запитання: «Що сталося?», «Коли та де це сталося?», «Хто був учасником цих подій?», «Чому це сталося?», «Яким чином і як розгортались ці події?».

Щоби уникнути помилок чи неточностей при відтворенні хронології події, можна робити записи, схеми чи запропонувати це зробити самому клієнту і разом з ним їх проаналізувати. Складання такого опису події в письмовому вигляді допоможе точніше відтворити інформацію, отриману від клієнта та краще зрозуміти ситуацію.

Для з'ясування або уточнення обставин та фактів, які не висвітлені або недостатньо висвітлені у вільній розповіді клієнта, досвідчені правники поряд із постановкою «відкритих запитань» схильються до постановки так званих «закритих запитань»: «Чи бачив...?», «Чи чув...?», «Чи знав...?». Закриті запитання – це такі, які ставлять клієнта в певні рамки, оскільки застосовуються для отримання однозначної відповіді: «так» чи «ні».¹³⁴ Для того, щоб сформулювати такі запитання, правник, готуючись до зустрічі з клієнтом, повинен глибоко дослідити законодавчі та нормативні акти, що врегульовують відповідні правовідносини, та сформувати точне уявлення про ті юридично значущі факти, які стосуються проблеми клієнта та які слід з'ясувати в процесі інтерв'ю.

У разі, якщо інтерв'ю не може бути завершено у зв'язку з тим, що клієнт не володіє всією необхідною інформацією, то інтерв'ювання переривається. У такому випадку призначається повторна зустріч, для проведення якої правник має поставити завдання перед клієнтом щодо надання додаткової інформації. При цьому, необхідно поінформувати клієнта якої інформації не вистачає та рекомендувати яким чином і з яких джерел він може її отримати. Якщо клієнт не має можливості отримати необхідну інформацію, правник повинен допомогти йому отримати її. Він може запропонувати клієнту свої послуги, щоби від імені клієнта отримати необхідні документи або підготувати йому запити та роз'яснити куди він повинен звернутись за отриманням такої інформації.

Якщо ж правник з власних причин та обставин не готовий продовжувати інтерв'ю, то повинен коректно запропонувати перенести зустріч на інший час або рекомендувати обрати іншого правника або іншу юри-

134 Професиональные навыки правника: опыт практического обучения / отв. ред. Л. А. Воскобитова, Л. П. Михайлова, Е. С. Шугрина [Учеб. пособие] (2001) — М.: Дело, с. 162

дичну клініку. При цьому необхідно пояснити клієнту реальні причини припинення інтерв'ювання.

Важливим елементом інтерв'ювання є з'ясування питання щодо бачення клієнтом варіантів вирішення його проблеми, поставивши, наприклад, таке запитання: «Я розумію Вашу проблему, але як Ви бачите результат її вирішення та які Ваші очікування?». Запитуючи клієнта про бажаний варіант вирішення проблеми, правник отримує інформацію про його очікування, що надасть йому змогу оцінити реальність таких очікувань.

Завершення інтерв'ю

На завершення інтерв'ювання студент-консультант, з метою перевірки правильності/адекватності розуміння отриманої від клієнта інформації та перевірки її повноти, повинен здійснити резюмування отриманої інформації, щоб впевнитись, що клієнт правильно проінформував правника, а правник повністю зрозумів клієнта.

Резюме інтерв'ю – це детальне викладення правником в хронологічній послідовності подій, які складають правову проблему клієнта. Таке відтворення необхідне для встановлення зворотного зв'язку з клієнтом. Правник таким чином погоджує з клієнтом правильність свого розуміння та усвідомлення проблеми, усуває допущені помилки та прогалини.¹³⁵

Резюме може бути як в усній, так і у письмовій формі. Як правило, правник підводить таке інтерв'ю – усно. Складання письмового резюме (фабули, версії справи) рекомендується для студентів-консультантів юридичних клінік з метою подальшої роботи з отриманою від клієнта інформацією та надання йому якісної правничої допомоги.¹³⁶ Фабула справи складається одразу ж після того, як інтерв'ю завершено і клієнт залишив приміщення офісу, поки в пам'яті правника зберігаються ще всі деталі розмови.

135 Стандарти діяльності юридичних клінік України, схвалені Всеукраїнським з'їздом Асоціації юридичних клінік України, протокол № 2 від 19 червня 2014 року, п. 4.3.5, [Електронний ресурс]. – <https://legalclinics.in.ua/wp-content/uploads/2017/07/standarti-diyalnosti-yuridichnikh-klirik-ukrajini.pdf>

136 Єлов В. А. Формування окремих професійних навичок роботи з клієнтом у студентів юридичних факультетів: навчальний посібник для студентів та викладачів юридичних вузів, практикуючих правників – Луцьк, РВВ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2004, – с. 14

Після підсумовування інтерв'ю студент-консультант повинен призначити клієнту повторну зустріч, з тим, щоб протягом певного проміжку часу ще раз проаналізувати отриману від клієнта інформацію та оцінити її, проаналізувати факти і законодавчі акти, визначитись з обсягом надання правничої допомоги та підготувати ґрунтовну консультацію.

В разі, якщо після завершення інтерв'ю чи в процесі підготовки консультації, будуть виявлені прогалини чи розбіжності, слід відновити інтерв'ювання з тим, щоб поставити клієнту додаткові запитання з метою усунення неповноти та виявлених розбіжностей в отриманій інформації.

3.1.2. Консультування клієнта

Поняття консультування

Консультування – це особливий вид інтелектуальної та практичної співпраці правника і клієнта з метою виявлення можливих правових варіантів вирішення тієї життєвої правничої проблеми, з якою клієнт звернувся до правника та обрання/визначення оптимального варіанту шляхів і способів її розв'язання.¹³⁷

Кожна правнича консультація повинна мати певну структуру:

- вступну частину;
- короткий опис фактичних обставин справи;
- пояснення законодавчих та нормативних актів;
- висновки;
- пропозицію варіантів вирішення проблеми клієнта.

Порядок проведення консультації може стосуватися також і часу, який необхідно буде витратити на консультування, виходячи як з часових можливостей студента-консультанта, так і клієнта, а також: послідовності доведення правником варіантів вирішення проблеми клієнта та їх обговорення, порядку постановки додаткових запитань, висловлення незгоди, зауважень та пропозицій, прийняття кінцевих рішень та обго-

¹³⁷ Професиональные навыки правника: опыт практического обучения / отв. ред. Л. А. Воскобитова, Л. П. Михайлова, Е. С. Шугрина [Учеб. пособие] (2001) М.: Делос. 184

ворення порядку їх реалізації. Встановлення порядку консультування та обговорення запропонованих варіантів вирішення проблеми клієнта, як підтверджує напрацьований досвід, забезпечує можливість більш організовано і ефективно провести консультацію, що зекономить час та усуне повторення відомих фактів.

Доведення до клієнта можливих варіантів вирішення проблеми та роз'яснення правових наслідків кожного із них шляхом надання допомоги у виборі оптимального варіанту рішення. У цьому етапі консультування, який вважається центральним, до поведінки та дій студента-консультанта висувуються особливі вимоги, а саме:

1. Роз'яснення повинні бути чіткими та зрозумілими. Уміння говорити зрозумілою для клієнта мовою є необхідною навичкою для правника. Набуття цієї навички залежить не лише від загальної і професійної грамотності правника, його словникового і термінологічного запасу, але й від уміння «підлаштуватись» під рівень освіченості і культури клієнта.

При консультуванні слід вживати слова і терміни, зрозумілі клієнту. Звичайно, у багатьох випадках консультація не може обійтись без використання певних правових термінів. У такому разі необхідно буде роз'яснити клієнту їх зміст, забезпечивши тим самим взаєморозуміння.

2. Необхідно викласти клієнту всі можливі варіанти вирішення проблеми та прогноз їх можливих наслідків, включаючи не лише ті варіанти, що, на думку правника, влаштовують клієнта, але й ті, що можуть йому не сподобатись і бути, на перший погляд, неприйнятими для нього. Це повинно бути зроблено для того, щоби клієнт міг свідомо, виходячи із своїх суб'єктивних намірів, обрати оптимальне рішення.

Надаючи прогноз щодо наслідків того чи іншого варіанту рішення, правник повинен ухилятися від їх зайвої конкретизації та будь-якого гарантування результату. Це особливо стосується консультантів-початківців, в яких ще не має достатньої професійної підготовки та досвіду, щоби максимально точно передбачити правові наслідки.

3. Не бажано безпідставно заспокоювати клієнта, вводячи його свідомо чи несвідомо в оману щодо можливих результатів розв'язання його проблеми. Якщо результат виявиться не таким, як «обіцяв» правник, то сторони можуть опинитись в не найкращих стосунках в майбутньому, що завдасть серйозної шкоди іміджу юридичної клініки.

4. Необхідно роз'яснити всі можливі способи реалізації кожного варіанту вирішення проблеми, а також – роль в цьому клієнта, характер та розміри можливих витрат. Клієнт повинен чітко уявляти собі, яким чином він зможе реалізувати кожен із варіантів, яких зусиль і витрат всіх видів ресурсів вимагатиме їх реалізація особисто для нього.
5. Необхідно допомогти клієнту у виборі оптимального варіанту рішення. Вибір клієнтом оптимального варіанту рішення є дуже відповідальним завершальним етапом консультування. До цього етапу слід переходити лише тоді, коли клієнту будуть роз'яснені всі можливі шляхи вирішення його проблеми і обговорені можливі для нього наслідки.

Рішення швидше всього доведеться приймати спільно, але при цьому, правник повинен мати на увазі, що таке рішення повинно враховувати потреби та очікування клієнта. При виборі рішення самим клієнтом, правник може лише рекомендувати йому обрати той варіант, що на його погляд видається найбільш оптимальним.

Визначення стратегії і тактики реалізації обраного варіанту вирішення проблеми. На цьому завершальному етапі слід визначити стратегію і тактику реалізації прийнятого рішення: строки, можливі та необхідні додаткові зустрічі з клієнтом, обговорити питання і пропозиції зі складання необхідних юридичних документів, розподілити обов'язки: що буде робити студент-консультант, а що може зробити клієнт самостійно.

Саме на цьому етапі слід обговорити, забезпеченням яких доказів для підтвердження викладених обставин буде займатися клієнт, а яких – студент-правник. Наприклад, якщо наявність певних обставин може бути підтверджено показами свідків, то звичайно, їх пошук і запрошення слід покласти на клієнта. Зокрема, йому слід доручити зустрітись з ними, з'ясувати їх можливість та бажання підтвердити відомі їм обставини, з'ясувати їх місце проживання, поштові адреси, номери телефонів. В той же час, участь клієнта у співпраці зі свідками в його справі не виключає також і можливість студентів-правників вести пошук таких свідків і безпосередньо співпрацювати з ними, за погодженням з клієнтом.

Якщо ж буде встановлено, що у клієнта немає необхідних документів, якими слід підтвердити настання тих чи інших обставин, то слід з'ясувати у клієнта, де такі документи можуть перебувати, та для їх отримання сту-

денту-консультанту слід підготувати відповідні інформаційні запити від імені клієнта.

Дослідивши проблемні питання наявних правових відносин та зваживши можливі варіанти їх вирішення, а також вірогідні наслідки реалізації кожного з них, правник повинен доступною мовою пояснити їх клієнту. У свою чергу, клієнт, зваживши можливі наслідки реалізації запропонованих правником варіантів дій з точки зору задоволення його потреб та інтересів, має обрати один з оптимальних, на його думку і за порадою правника, варіантів розв'язання цих питань, виходячи із своїх суб'єктивних намірів.

Обравши оптимальний варіант вирішення проблеми, клієнт та правник мають можливість продовжувати співпрацю, обговоривши шляхи та способи її реалізації, а також – роль та участь кожного з них у вчиненні конкретних дій.

При цьому необхідно зауважити, що, якщо метою інтерв'ювання клієнта було отримання від нього максимально повної інформації щодо проблемних правових відносин, в яких він опинився, то метою консультування, як правило, буде вирішення таких завдань:

- аналіз та узагальнення отриманої від клієнта інформації для формування фабули його справи та визначення конкретної мети її вирішення;
- аналіз законодавчого та нормативно-правового регулювання ситуацій, подібних (типових) до його справи;
- напрацювання процесуальних та позапроцесуальних шляхів (варіантів) вирішення проблемної ситуації;
- пояснення клієнту всіх можливих – позитивних і негативних – наслідків вчинення певних правових та поза правових дій з боку клієнта і за його дорученням – з боку правника;
- допомога клієнту обрати оптимальний для нього варіант рішення та методів і способів його реалізації з визначенням стратегії і тактик вчинення певних необхідних дій.¹³⁸

138 Єлов В. А. (2004) Формування окремих професійних навичок роботи з клієнтом у студентів юридичних факультетів: навчальний посібник для студентів та викладачів юридичних вузів, практикуючих правників – Луцьк, РВВ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки, с. 52

Стилі консультування

У практиці надання правничих консультацій склалось два типових стилі побудови взаємовідносин між клієнтом та правником: а) пріоритет у використанні лише професійного досвіду правника у розв'язанні певних проблем клієнтів та б) пріоритетність побажань та інтересів клієнта у виборі методів і способів розв'язання конкретної проблеми.

Суть *першого* підходу (стилю) полягає в тому, що правник (студент-консультант) пропонує клієнту шлях вирішення проблеми, виходячи лише з власних професійних знань та досвіду, не враховуючи думку/позицію клієнта. Такий підхід не завжди може влаштовувати клієнта, оскільки він не враховує його побажань, мети та очікувань, а тому не вирішує його проблему в повному обсязі.

Наприклад, в юридичну клініку звернулась громадянка К. з питанням стягнення аліментів з її чоловіка на утримання малолітнього сина. Вона повідомила, що в останні місяці чоловік приносить додому, як вона вважає, лише частину своєї зарплати, оскільки як правило, в день її отримання майже половину залишає у «звеселяючих» чи «розважальних» закладах перебуваючи в них разом із товаришами по роботі, а решти зарплати, яку він приносить в сім'ю – не вистачає, навіть, на елементарні потреби.

Студентом-консультантом було підготовлено рішення і під час консультації роз'яснено клієнтці її право на стягнення аліментів на утримання дитини та запропоновано звернутись з відповідним позовом до суду.

Клієнтка, отримавши таку консультацію, відмовилась виконувати такі рекомендації, оскільки судова перспектива вирішення її проблеми не входила в її плани, оскільки це могло ускладнити ситуацію в сім'ї. Вона, як з часом з'ясувалось, розраховувала на інший вид правничої допомоги у формі «профілактичної розмови працівників юридичної клініки з її чоловіком та лише можливого його попередження про звернення з позовом до суду».

Суть *другого* підходу полягає в тому, що правник (студент-консультант) будує свої відносини з клієнтом, віддаючи пріоритет його інтересам і побажанням щодо методів і способів розв'язання існуючої життєвої проблеми. Такий підхід вимагає від правника з'ясування у клієнта

не лише суті самої проблеми та фактичних обставин справи, але й його справжніх очікувань, мотивів та намірів.¹³⁹

Проте, такий підхід зовсім не означає, що правник повинен виконувати/задовольняти всі забаганки клієнта, якому необхідно надати можливість зрозуміти, що без його допомоги він (клієнт) не зможе знайти для себе оптимальний варіант вирішення проблеми. Натомість, треба переконати клієнта, що правник буде пропонувати йому здійснити вибір можливого варіанту дій, що враховуватиме його побажання та наміри.

На наш погляд, найбільш оптимальним стилем консультування є *другий* підхід, оскільки він має такі характерні ознаки: надання правничої допомоги у розв'язанні проблеми з врахуванням точки зору і побажання клієнта; безпосереднє залучення клієнта до аналізу та розробки можливих варіантів рішень; заохочення клієнта до прийняття рішень, що матимуть визначальне правове значення; надання консультації з врахуванням етики клієнта; постійна готовність правника допомогти клієнту. Таким чином, значно підвищується вірогідність напрацювання спільного рішення, що задовольняє клієнта.

Весь процес співпраці студента-консультанта і клієнта з метою виявлення можливих правових варіантів вирішення проблеми клієнта можна поділити на такі етапи: 1) підготовка до консультування та 2) безпосереднє консультування клієнта, – кожен з яких має свою внутрішню логічну структуру.

Підготовка до консультування

Одним з можливих та оптимальних варіантів підготовки студента-консультанта до консультування в умовах юридичної клініки є технологія, яка охоплює п'ять стадій:

- аналіз фактичних обставин справи; дослідження правничої (законодавчої та нормативно-правничої) основи розв'язання проблеми;
- формування доказової інформації;
- напрацювання правничої позиції по справі;
- підготовка письмового варіанту тексту консультаційного висновку.

¹³⁹ Савчин М. В., Менджул М. В., Навроцький В. В. Основи юридичної клінічної практики: Навч.-метод. посіб. – Ужгород: «Видавництво Олександра Гаркуші», 2007. – с. 68.

Відомо, що правозастосовча діяльність, початковим етапом якої є проведення правничої консультації, починається зі встановлення фактичних обставин справи з метою їх подальшого аналізу та узагальнення. Саме наявність певних фактів впливає на визначення правничої позиції у справі та від них залежатиме успішне або неуспішне її вирішення. Під фактами слід розуміти події реальної дійсності, які мали місце в певний час, в певному місці та за певних обставин. Ті з них, які тягнуть за собою певні правові наслідки називають юридичними.¹⁴⁰ Усі вони мають чіткі територіально-часові характеристики та зміст.

Коли окремі факти стають предметом професійної діяльності правника, то вони, віддзеркалюють події минулого часу, тобто правнику доводиться оперувати фактами минулих подій, намагаючись відновити у власній свідомості лише «образ» цих подій. Таким чином, правник як правило, працює не з реальними фактами, як такими, а з їх описом, тобто з уявою про факти та інформацією про них, що отримуються від клієнта, свідків та з документів і речей (матеріалів справи). Слід підкреслити, що аналізуючи отриману інформацію про факти, правник (студент-консультант) повинен розуміти та чітко розмежовувати факти об'єктивної реальності, які існували і, можливо, продовжують існувати незалежно від його свідомості і волі, та ті обставини справи, що існують як образ минулої реальності, який був цілеспрямовано сформований у його свідомості на підставі отриманої інформації від клієнта.

Аналіз фактичних обставини справи передбачає отримання правником відповіді на такі сім запитань: «Що?», «Де?», «Коли?», «Хто?», «Чому?», «Для чого?», «Яким способом?», та за яких обставин вчинив певні дії.¹⁴¹ Відповіді на ці запитання дозволяють скласти опис справи, яку правники ще називають «фабулою» справи, що повинна бути наповнена лише конкретним змістом, в якому не повинно бути жодного зайвого чи випадкового слова чи факту.¹⁴²

Складаючи «фабулу справи», необхідно відрізнати реальні факти від оціночних понять, думок та уявлень про них, щоб їх опис не був підміне-

140 Д. В. Дождев (1997) Римское частное право. Учебник для вузов. Под редакцией члена-корр. РАН, профессора В. С. Нерсесянца. – М.:Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 704 с..

141 У Давньому Римі ці запитання мали назву «Римська семихвостка».

142 Єлов В. А. (2004) Формування окремих професійних навичок роботи з клієнтом у студентів юридичних факультетів: навчальний посібник для студентів та викладачів юридичних вузів, практикуючих правників – Луцьк, РВВ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки, с. 31

ний суб'єктивними уявленням про картину події (фантазією) клієнта, чи, навіть, самого правника (студента-консультанта).

Аналізуючи фактичні обставини справи, які стали складовими її фабули, студенту-консультанту слід пам'ятати, що залежно від об'єктивності та суб'єктивності отриманих відповідей на поставлені вище запитання, вони завжди міститимуть певне співвідношення об'єктивних і суб'єктивних елементів/характеристик.

Об'єктивні елементи – це ті, які підтверджуються не лише самими клієнтами, а й відповідними реальними фактами, що мали місце в реальному житті, та аргументами.

Суб'єктивні елементи – це ті, які не мають підтвердження відповідними аргументами, фактами, а лише базуються на розповіді та думці особи (клієнта), яка розповідає про них.

Суб'єктивні елементи в змісті фактичних обставин справи є, як правило, змінною величиною. Вони можуть змінюватися як в уяві одного носія інформації, так і в уяві різних носіїв інформації. Наявність суб'єктивних елементів у змісті фактичних обставин справи, обумовлено тим, що між фактами реальної дійсності і правником (студентом-консультантом), який їх пізнає стоять різні носії інформації про ці факти. У процесі сприйняття фактів реальної дійсності людина свідомо і несвідомо відбирає лише частину інформації, обумовлену її суб'єктивним життєвим досвідом, фізичним і емоційним станом, системою цінностей, смаками, пристрастями. На точність і повноту сприйняття фактів реальної дійсності, а також на їх запам'ятовування і відтворення інформації про них впливають різні суб'єктивні фактори.

За ступенем відповідності об'єктивній реальності фактичні обставини справи можна поділити на безспірні (визнані) і сумнівні.

Обставини справи в яких переважають об'єктивні елементи, називають безспірними або визнаними, оскільки вони вміщують в собі інформацію, що, як правило, не залежить від свідомості її носіїв і суб'єкту, який їх пізнає. Така інформація однозначно повторюється всіма її носіями, а також однозначно сприймається правником та формує образ реальності, який не викликає сумнівів. Як правило, такими є обставини: часу, місця, суті події, причин та мотивів її настання тощо, – які визнаються сторонами у цивільній справі або учасниками кримінального або адмі-

ністративного провадження. Характеризуючи такі обставини, ще древні римляни говорили «*Contra factum non datur argumentum*», що в перекладі означає «Проти факту немає аргументів».

Фактичні обставини справи, що викликають певні сумніви, оскільки по різному оцінюються сторонами у цивільній справі, або учасниками кримінального чи адміністративного провадження – є сумнівними. Треба відмітити, що значення окремих сумнівних обставин може видозмінюватися залежно від точки зору оцінюючого їх суб'єкта. Такі обставини, ще називають інтерпретаційними.

Таким чином, аналіз фактичних обставин передбачає їх систематизацію за ступенем відповідності об'єктивній основі, змістом та спрямованістю процесу доказування. Безумовно, можуть бути запропоновані й інші критерії для аналізу. Проте, на наш погляд, вищезапропонований аналіз в поєднанні з аналізом правничої основи та аналізом доказів дає змогу надати об'єктивну оцінку правовій перспективі та забезпечити успішне вирішення справи клієнта.

Правовий аналіз справи полягає в тому, щоби порівняти фабулу справи з описом правових відносин, що міститься у правовій нормі (статті закону) і дати відповідь, чи охоплюються обставини справи певною правовою нормою чи не охоплюються. Треба мати увазі, що такий аналіз відбувається на підставі отриманих студентом-консультантом знань в різних галузях матеріального і процесуального права з їх певними особливостями відносно предмету доказування.

Аналіз наявної доказової інформації слід розпочинати зі встановлення переліку джерел такої інформації та оцінки їх належності і допустимості. При оцінці допустимості доказів слід спиратись на ч. 3 ст. 62 Конституції України, згідно з вимогами якої при здійсненні правосуддя не допускається використання доказів, отриманих незаконним шляхом, а також доказів, які базуються на припущеннях. Більш детально теорія до-

казування в судових процесах представлена у відповідних підручниках і законах.¹⁴³

Приступаючи до аналізу доказової інформації у справі, студент-консультант повинен надати собі відповідь на такі запитання:

1. Якими доказами він буде підтверджувати ту чи іншу обставину?
2. В який момент він повинен представити свої докази?
3. Якими процесуальними способами (постановкою запитань, оголошенням матеріалів справи, перехресним допитом і т. п.) може бути забезпечена інша інтерпретація доказів з боку протилежної сторони?

Якщо в процесі аналізу доказів правник дійде висновку про їх недостатність, йому слід вирішити питання про те, як можуть бути використані наявні докази або їх відсутність, а також, які докази слід додатково представити, де та яким способом вони можуть бути отримані.

Напрацювання правової позиції у справі – це, в першу чергу, комплексна професійна навичка, яка включає в себе й інші навички, а саме: інтерв'ювання, консультування, складання правових документів, виступу в судових дебатах тощо.

Правова позиція у справі – це формулювання суті правових вимог клієнта та їх правове обґрунтування.¹⁴⁴ Це пояснення (фактичний і юридичний опис) того, що сталося з точки зору сторони по справі (обвинувача чи захисника). Така навичка, в першу чергу, пов'язана з умінням аналізувати справу та є базовою, без якої неможливо напрацювати успішне досягнення поставленої мети. Її зміст повинен враховувати процесуальну роль сторони в процесі, а опис обставин справи має бути виконаний логічно і переконливо, щоби він не сприймався іншими учасниками процесу як свідоме «перекручення фактів» чи плід «невдалої фантазії» правника.

143 Цивільний-процесуальний кодекс України: чинне законодавство із змінами та допов. на 12 січня 2018 року: Офіц. текст. – К.: Алерта, 2018.-304 с.

Стаття 84. Докази. Кримінальний-процесуальний кодекс України: чинне законодавство із змінами та допов. на 12 січня 2018 року: Офіц. текст. – К.: Алерта, 2018.- с. 47;

Стаття 86. Допустимість доказу. Кримінальний-процесуальний кодекс України: чинне законодавство із змінами та допов. на 12 січня 2018 року: Офіц. текст. – К.: Алерта, 2018.- с. 47;

Стаття 59. Цивільний-процесуальний кодекс України: чинне законодавство із змінами та допов. на 12 січня 2018 року: Офіц. текст. – К.: Алерта, 2018.-304 с.

144 Львова Е. Ю. (1998) Позиция по делу: выдержки из “Защита по уголовному делу//Материалы учебно-методического семинара “Судебная адвокатура”, М., “Правник”, Россия, с. 50-52.

Правова позиція має фактичний та правовий аспекти. Фактичний аспект – це чіткий і ясний виклад того, що відбулося. Правовий аспект – це обов’язкові правові вимоги, що необхідно довести: склад правопорушення; доводи (аргументи, докази) іншої сторони, що необхідно заперечити (спростувати) та очевидно віддзеркалює ставлення суб’єкта до обставин вчинення діяння. Таким чином, правова позиція залежить від таких чинників, як: фабула справи; процесуальна роль сторони; мета досягнення певного результату.

Для формування правової позиції з метою її подальшої реалізації слід використати в повному обсязі всі інтерпретації фактів та інформації, що були підготовлені при аналізі справи. У цьому аспекті важливо навчитись виділяти, звертати увагу на ті фактичні обставини, що вигідно необхідні стороні, розставляти акценти, нейтралізувати або інтерпретувати/спростовувати не вигідні стороні обставини. Завдяки цим прийомам правова позиція сторони у справі набуває індивідуальності.

Зазначимо, що в роботі юридичної клініки мають місце не поодинокі випадки, коли по допомогу звертаються особи за отриманням консультацій з питань, які з огляду на їх правове регулювання, не мають перспективи позитивного вирішення. Це можуть бути ситуації, коли особа, яка звертається за консультацією, відповідно до чинного законодавства зобов’язана сплатити борг, повернути майно, вчинити чи утриматись від вчинення певних дій, або вже відбувся розгляд її справи у всіх судових інстанціях, в тому числі й у Верховному Суді і в особі не має жодних підстав звертатись за захистом її прав до Європейського суду з прав людини.

Такі звернення можна умовно назвати «безперспективними». Звернення з названих вище питань за консультацією до юридичних клінік зумовлені тим, що:

- а) по-перше, особа не зрозуміла і не усвідомила принципів правового регулювання проблемного питання;
- б) по-друге, особі не зрозумілим залишається питання, чому вона зобов’язана робити те, що на її думку, не відповідає існуючим морально-етичним аспектам та справедливості;
- в) по-третє, особа не довіряє висновкам чи рішенням відповідних державних інституцій та бачить у юридичній клініці чи не єдину організацію, яка здатна надати допомогу у захисті порушених прав.

З огляду на це консультації з так званих «безперспективних» справ мають бути повноцінними і нічим не відрізнятися від інших справ, коли після проведення консультації особа отримує бажаний для неї результат. У таких випадках особі, принаймні необхідно чітко пояснити ситуацію, в якій вона знаходиться, обґрунтувати, чому вона має виконувати вже прийняті рішення з питань, що її цікавлять навіть, якщо вона з ними не погоджується.

Крім того, існують випадки, коли навіть у таких справах є можливість захистити права особи, яка звернулася за консультацією, ефективно використовуючи як матеріально-правові, так і процесуальні норми.

Наприклад, у жовтні 2012 року до правничої клініки Національного університету «Кієво-Могилянська Академія» звернулася громадянка Л. При прийомі на роботу державне підприємство (далі- Роботодавець) зобов'язувалося забезпечити її житлом і у 2006 року Л. була надана кімната у гуртожитку, яку орендував для неї Роботодавець. Однак, у кінці жовтня 2012 року власник гуртожитку, в якому проживала Л. звернувся до неї з вимогою звільнити займану кімнату у зв'язку із закінченням строку дії договору оренди, укладеного між власником гуртожитку і її Роботодавцем та необхідністю проведення капітального ремонту гуртожитку. Громадянку Л. цікавило, чи мають право виселити її з гуртожитку та як вона може захистити свої права. Коштів на оренду житла вона не має через невелику заробітну плату та не бажає звертатися з позовом до свого Роботодавця.

Студенти-консультанти провели аналіз обставин справи та чинного законодавства і запропонували консультаційний висновок, у якому зазначалось, що дії власника гуртожитку є цілком законними і гр. Л. має звільнити займане жила приміщення. Куратор запропонував студентам-консультантам спробувати віднайти альтернативний виселенню варіант дій гр. Л. Згодом стало відомо, що у листопаді 2012 року власник гуртожитку звернувся з позовом до суду про виселення гр. Л. із займаного жилого приміщення. Ознайомившись з матеріалами справи, студенти-консультанти підготували клопотання про залучення до участі у справі Роботодавця гр. Л. У зв'язку з заявленим клопотанням розгляд справи було відкладено і відновлено у квітні 2013 року. На момент прийняття судом рішення про виселення гр. Л. із займаного жилого приміщення

Роботодавець забезпечив її іншим жилим приміщенням, до якого вона і переїхала проживати.

У даному випадку використовуючи винятково правові засоби вдалося забезпечити гр. Л. проживання у спірному жилому приміщенні ще певний час, протягом якого їй було надане інше жите приміщення.

Отже, наведений приклад свідчить про те, що на перший погляд, у «безперспективній» справі при повному і всебічному аналізі обставин справи та чинного законодавства і як наслідок, обранні правильної правничої позиції студентами-консультантами, можна надавати якісну правову допомогу, а не просто констатувати факт обґрунтованості та законності дій іншої сторони і неможливість реальної допомоги особі, яка звернулася за консультацією.

Адже, крім того, що надання консультацій допомагає захищати права осіб, які за ними звертаються до юридичних клінік, надання правничої допомоги шляхом підготовки консультативних висновків виконує ще й певну правопросвітницьку функцію, дозволяючи громадянам отримувати певні знання та інформацію про правове регулювання тих чи інших питань.

Підготовка тексту консультаційного висновку

Готуючись до зустрічі з клієнтом, студент-консультант повинен остаточно узагальнити відомі йому обставини справи, нормативні акти, зібрану доказову інформацію та приготуватися до проведення самої консультації.

Підготовка письмового консультаційного висновку дисциплінує правника (студента-консультанта), змушує його уважніше та відповідально ставитись до консультації і, врешті-решт, надає можливість проконтролювати та перевірити якість підготовленої консультації з боку викладача-куратора. Більш детально методика складання консультативного висновку розглядається у наступному підрозділі цього розділу.

Після завершення консультування бажано провести його аналіз та оцінку за участі викладача-куратора та колег з юридичної клініки. Детальний аналіз проведеного консультування дозволить поглибити отри-

маний досвід, дозволить уникнути повторення помилок в майбутньому.

145

3.1.3. Складання правових висновків і проектів процесуальних документів.

Метою діяльності юридичної клініки є формування у студентів старших курсів юридичних закладів вищої освіти/факультетів практичних умінь та навичок щодо застосування відповідних правових норм в процесі консультування особи, яка звернулась по правничу допомогу. Відповідно, кінцевим результатом діяльності клініки є набуття та закріплення студентом-консультантом практичних навичок застосовування своїх правових знань у конкретних життєвих обставинах шляхом підготовки та надання консультації у формі обґрунтованого письмового консультативного висновку.

Враховуючи, що консультації клієнту у юридичній клініці надаються саме студентами, то найбільш оптимальною формою їх надання є винятково письмова форма. Це пояснюється тим, що:

- а) по-перше, студент-консультант може не мати достатнього досвіду для надання усної консультації клієнту безпосередньо під час спілкування з ним і може припуститись певних професійних помилок;
- б) по-друге, підготовлена студентом консультація має бути обов'язково перевірена викладачем-куратором і це можна зробити в тому випадку, коли проект консультації викладений у письмовій формі;
- с) по-третє, письмова форма консультації є зручною також і для клієнта, який може ознайомитися з нею, не випустивши з її змісту нічого важливого, а за потреби поставити додаткові запитання та отримати роз'яснення.

З огляду на вказані вище причини, письмова форма надання консультацій студентами юридичних клінік передбачена Стандартами діяльно-

145 Єлов В. А. (2004) Формування окремих професійних навичок роботи з клієнтом у студентів юридичних факультетів: навчальний посібник для студентів та викладачів юридичних вузів, практикуючих правників – Луцьк, РВВ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки, с. 60

сті юридичних клінік України.¹⁴⁶ Надання консультацій у письмовій формі має велике прикладне значення для майбутніх правників. Готуючи письмові консультації студенти-консультанти отримують практичний досвід підготовки різних правових документів, а саме:

- як необхідно оформлювати документ та які мають бути його обов'язкові реквізити;
- яка має бути структура документа залежно від його призначення;
- яким має бути зміст документа.

Таким чином, набуті знання та навички у складанні письмового висновку допоможуть правнику у майбутньому на належному рівні готувати процесуальні та інші документи, у тому числі й поза його суто професійною діяльністю.

Крім того, в процесі підготовки письмових правових Консультативних висновків студенти-консультанти юридичної клініки набувають практичних умінь та навичок щодо правильної правової кваліфікації фактичних обставин справи.

Вимоги до форми та змісту правового консультативного висновку.

Письмовий консультативний висновок по справі має відповідати певним вимогам щодо його форми і змісту, а саме:

1. Висновок може бути виготовлений на «фірмовому бланку» юридичної клініки, якщо вона має такий бланк або на звичайному аркуші паперу формату А4 та обов'язково містити такі важливі складові елементи:

- Вихідні реквізити: назву навчального закладу/факультету, юридичної клініки, адресу її місцезнаходження, контактні телефони, електронну адресу, години роботи, реєстраційний вихідний номер та дату підготовки висновку, а також – прізвище, ім'я, по-батькові клієнта та відповідне до нього звернення.
- Текст висновку, що включає: короткий опис заяви клієнта, перелік джерел використаних для підготовки висновку, аналіз фактичних об-

¹⁴⁶ Стандарти діяльності юридичних клінік України, схвалені Всеукраїнським з'їздом Асоціації юридичних клінік України, Протокол № 2 від 19 червня 2014 року, доступно на: <http://legalclinics.in.ua/standarty-diyalnosti-yurydychnyh-klirik-ukrayiny/>

ставин справ та їх правова кваліфікація, способи та пропозиції вирішення справи та, за необхідності, додатки до висновку.

- Прізвища, ініціали та підписи студента-консультанта, який підготував висновок, та викладача-куратора, який здійснив перевірку висновку (лише на примірнику, який залишається в архіві клініки).

2. Письмовий консультативний висновок готується у двох примірниках, які є ідентичними за змістом і формою. Примірник висновку, призначений для зберігання у справах юридичної клініки, повинен також містити підписи студентів-консультантів та викладача-куратора, що необхідно для контролю з боку керівника клініки строків розгляду справи та якістю консультативного висновку, у тому числі й у випадку претензій з боку клієнта щодо повноти та якості наданої консультації та перевірки обґрунтованості заявлених претензій. Другий примірник консультативного висновку, призначений для клієнта, має підписуватись тільки студентом-консультантом, який його готував.

При підготовці консультативного висновку не варто захоплюватись цитуванням правових/законодавчих норм, адже таке цитування може призводити до обтяження висновку складним для сприйняття клієнтом нормативно-правовим текстом, оскільки при формулюванні правових норм законодавець досить часто використовує спеціальні поняття та терміни або оціночні поняття, значення та зміст яких є не завжди зрозумілим для громадян, які не мають спеціальної правничої освіти. Все це почасти призводить до нерозуміння клієнтом змісту наданої консультації і, як наслідок, виникнення у нього ще більшої кількості запитань після отриманої консультації, ніж було до неї. У результаті клієнт може залишитись незадоволеним якістю наданої йому консультації. Консультативний висновок має викладатися простою та зрозумілою мовою, тобто, по можливості, мовою клієнтів, для яких власне і готується такий висновок.

Іншою проблемою у підготовці письмових консультативних висновків є цитування всього змісту правової норми (статті кодексу), що складається з декількох частин/статей чи носить відсилочний (бланкетний) характер, що передбачає правове регулювання різних за змістом випадків і відповідно наслідків її застосування. Враховуючи зазначене, не варто цитувати всі можливі варіанти правового регулювання певних правових відносин, передбачені нормативно-правовим актом/законом. Рекомендуємо цитувати лише ту правову норму (статтю чи частину статті нор-

мативного акту), що стосується лише того конкретного випадку/ситуації, щодо якої клієнт звернувся до клініки. Цитування всіх варіантів регулювання різних типових ситуацій, що виникають у правових відносинах, призводить, як правило, до виникнення додаткових запитань у клієнта, що не мають відношення до його конкретної справи, а лише відволікають увагу на другорядні та не важливі в конкретному випадку обставини.

Вважаємо, що цитування правових норм у консультативному висновку може мати місце тільки у випадку повного відтворення сформульованого правовою нормою правила поведінки та наслідків її застосування. За можливості, цитування правових норм має обмежуватися тільки реченням або, навіть, частиною речення з відповідного нормативного акту і тільки за умови, що таке цитування є вкрай необхідним для підтвердження правової позиції, викладеної у висновку. У багатьох випадках доцільним буде викладення змісту правової норми своїми словами з відповідним посиланням на пункт, частину статті чи статтю нормативного акту і це буде більш доступним та зрозумілим для клієнта, ніж цитата правової норми, що може містити спеціальні поняття та терміни не зрозумілі для клієнта.

Разом з тим, мають місце випадки, коли клієнт звертається з проханням надати йому певну правову інформацію, тобто будь-які відомості, що стосуються його прав та обов'язків у типовій життєвій ситуації. Зокрема, особу, яка звернулась до юридичної клініки, може цікавити інформація щодо наявності у неї права на пільги з оплати комунальних послуг, одержання субсидій, порядку перерахування пенсії, назви і структури органів, до яких необхідно звернутись для вирішення того чи іншого питання, переліку необхідних документів для отримання різних дозволів або ліцензій, реалізації інших прав, передбачених чинним законодавством тощо. У таких випадках наведення відповідних цитат з нормативних актів, які регулюють дані відносини, є цілком допустимим, оскільки йде мова про надання правової інформації, що міститься в певних нормативних актах, шляхом наведення окремих положень з одного чи декількох нормативних актів.

Таким чином, під час підготовки письмового консультативного висновку варто намагатися уникати широкого цитування правових норм, використання спеціальних термінів та понять і навпаки, необхідно зосереджуватися на аналізі фактичних обставин справи і пошуку правових

норм, які призначені для регулювання відповідних відносин та визначенні найбільш оптимальних варіантів дій клієнта у ситуації, що склалася, з викладенням та обґрунтуванням того, що і в якій послідовності необхідно клієнту робити для досягнення потрібного для нього результату.

Структура змісту правового Консультативного висновку.

Консультативний висновок рекомендується складати з таких частин:

1. Виклад фактичних обставин справи, які повідомив клієнт та формулювання питань, відповіді на які він бажає отримати.
2. Перелік законодавчих та інших джерел, що були використані при підготовці консультативного висновку.
3. Аналіз фактичних обставин справи відповідно до нормативно-правових актів.
4. Правова кваліфікація обставин справи (субсумція).
5. Способи та пропозиції щодо вирішення справи.

Після проведення інтерв'ювання клієнта, студент-консультант має здійснити аналіз отриманої від клієнта інформації та лаконічно сформулювати у картці справи всі важливі обставини справи, які мають юридичне значення для подальшого вирішення справи (складання фабули справи). Також мають бути точно сформульовані питання, на які клієнт бажає отримати відповідь. Неправильне або неточне формулювання запитань клієнта може призвести до того, що підготовлений консультативний висновок виявиться непотрібний клієнту, оскільки не міститиме відповідей на поставлені ним питання щодо захисту його прав та інтересів.

Наступною частиною висновку є наведення переліку джерел, які використовувались студентом-консультантом для підготовки консультативного висновку. До переліку мають включатися тільки ті нормативні акти, на які є посилання у висновку та які регулюють відносини, що стали предметом аналізу. Окрім нормативних актів, до цього переліку можна додавати посилання на рішення Європейського суду з прав людини у подібних справах, постанови Пленуму Верховного Суду України, правові позиції Верховного Суду та судові рішення в аналогічних справах. Такий перелік складається після вивчення обставин справи, судової практики

та нормативно-правових актів, що регулюють відносини, зазначені у фактичній справі.

Важливою частиною висновку є аналіз фактичних обставин справи, під час якого необхідно встановити факти, що мали місце в минулому або продовжують існувати в дотепер і мають юридичне значення для напрацювання правової позиції у справі та впливають на її подальше вирішення.

Для закріплення студентами-консультантами практичних навичок правильного застосування правових норм та зменшення можливих помилок і неточностей в процесі застосування правових норм пропонується застосовувати «юридичну кваліфікацію (субсумцію)», для чого потрібно віднайти необхідні правові норми та їх застосувати.

При застосуванні правових норм важливо розуміти, що всі вони можуть бути поділені на три групи:

- a) норми, які містять в собі підстави для пред'явлення вимог,
- b) норми, які містять заперечення та заборони,
- c) допоміжні норми-визначення, в т. ч. доктринальні, тощо.

Така класифікація правових норм є необхідною для того, щоб на основі стародавньої схеми правового аналізу, а саме «правник в час панування загального права проводив аналіз в наступному порядку *actio – an sit fundata, an sit negata, an sit exceptione elisa*»¹⁴⁷ – побудувати методику їх застосування, що складається з п'яти кроків. За основу такої методики пропонується взяти так звану «німецьку схему», автором якої є П. Катко¹⁴⁸, що надає змогу оптимальніше вирішувати складні питання правозастосування, а саме:

1. Перший крок – аналіз обставин справи та формулювання матеріально-правової вимоги. Кожна життєва ситуація, яка потребує застосування правової норми, починається з аналізу фактичних обставин її виникнення з метою постановки питання щодо «вимоги однієї особи до іншої». Формулюванням цього питання завершується перша стадія застосування правової норми і починається вона з постановки таких основних питань: «Хто бажає, від кого?» і «Що бажає?». Далі має бути відповідь на питання: «Із чого виникло бажання?», тобто

147 Шапп Я. (1996), Основы гражданского права Германии. Учебник Пер. с нем. и предис. Арсланова, К., БЕК, Москва, с. 34.

148 Katko, P. (1995), Bürgerliches Recht: schnell erfasst, Springer, Berlin [u. a.], s. 15.

з якої правової підстави, більш конкретно – на основі якої правової підстави (умови, мотиву) виникло бажання (інтерес). Разом ці чотири питання формулюються так: «Хто бажає, що, від кого, з чого?». Наприклад, «А. має вимогу до Б. щодо повернення речі, відшкодування збитків, вчинення певних дій тощо?».

Необхідно пам'ятати, що формулюванням основного питання студент-консультант не може обмежитись, оскільки, крім згаданих вище питань, є ще питання «побічні». Перші – стосуються дієздатності в найширшому сенсі учасників спірних відносин. Останні – це ті питання, які виникають під час застосування відповідної правової норми і є допоміжними. Наприклад, у випадку спору про право власності на річ необхідно з'ясувати питання щодо того, яка це річ – рухома чи нерухома.

2. Другий крок – пошук підстав для формулювання вимоги. СENS цього кроку полягає в тому, щоб знайти відповідний предмет для вимоги, і тим самим, відшукати необхідну правову норму, яка містить такий предмет та яка буде застосовуватись, будучи належним чином витлумаченою. Матеріально-правова вимога кредитора кореспондується з диспозицією/санкцією норми, а підстава для вимоги – з гіпотезою норми. Дійсність вимоги на момент звернення до суду залежить від трьох факторів: по-перше, вимога могла не виникнути ніколи взагалі, по-друге, вимога виникла але вже припинилася, по-третє, вимога не припинилася, проте не підлягає примусовому задоволенню.

Тільки за відсутності згаданих факторів особа, яка висуває таку вимогу, може розраховувати на позитивний для себе результат розгляду справи в суді. Таким чином, особа, яка висуває вимогу, повинна поставити три питання в такій послідовності: «Чи виникла вимога?», «Чи не припинилася вона?», «Чи підлягає вона примусовому задоволенню?». Якщо відповідь буде негативною на перше та третє питання, а позитивною – на друге, тоді особа до якої така вимога висувається отримує підставу для її заперечення.

3. Третій крок – віднайдення заперечень. Студент-консультант/правник, який представляє інтереси особи, до якої висуваються вимоги, має ставити *не* абстрактні питання щодо заперечення вимог, а навести щонайменше три аргументи про те, що вимога: а) не виникла, б) вже припинилася, в) хоч і не припинилася, але не може бути задово-

лена в примусовому порядку. Останнє заперечення може бути або постійним або тимчасовим.

4. Четвертий крок – правова кваліфікація (субсумція). Цей крок потребує перестановки (зміни місця) вирішених окремо – питання факту і питання права. Слід взяти до уваги, що перший крок методики – це, основним чином, питання факту, а другий та третій – питання права. Крім відповіді на поставлені запитання (це проблема – констатації факту чи права), всі ці три кроки потребують ще й тлумачення: для факту – тлумачення волі чи волевиявлення, довіри тощо, для правової норми – граматичного, історичного, систематичного та телеологічного тлумачення.

Таким чином, починаючи з питання факту не можливо логічно здійснити правову кваліфікацію, оскільки в юридичному силогізмі першим засновком завжди є питання права, а другим – питання факту. Однак, йдучи запропонованою методикою, здійснивши запропоноване переставлення – на перше місце ставиться питання права, на друге питання факту, ми отримуємо необхідний результат – підтвердження застосування відповідної правової норми. Правова кваліфікація здійснюється за правилами формальної логіки, а саме за допомогою умовно-категоричного силогізму, що відомий у логіці під назвою «модус Barbara»¹⁴⁹, у німецькій юридичній літературі він має назву субсумція. Субсумція – це підведення другого засновку (питання факту, тобто фактичні обставини) під перший засновок (питання права, тобто правова норма)¹⁵⁰. Ці питан-

149 Титов, В. Д., Цалін, С. Д., Невельська-Гордєєва, О. П. та ін. (2006.), Логіка: підручник для студентів вищих навчальних закладів. За заг. ред. проф. Титова В. Д., Право, Харків, с. 126-132.

150 Там само, с. 26.

ня є судженнями: питання права може бути або категоричним, або умовним судженням, а питання факту – тільки категоричним.¹⁵¹

5. П'ятий крок – формулювання рішення у справі. Цей крок полягає в тому, що потрібно надати чітку відповідь з точки зору експерта/правника на поставлене вище основне питання та визначити в цілому, чи має місце в конкретному випадку задоволення вимоги та чи буде можливою відмова у її задоволенні.

Наведена методика, на наш погляд, допомагає вдосконалити та закріпити студентами практичні навички застосування правових норм. Проблеми застосування правових норм є предметом розгляду у вітчизняній теорії права. Так, у підручнику з теорії права за редакцією М. І. Козюбри зазначаються три стадії застосування правових норм: «встановлення фактичних обставин справи; встановлення юридичної основи справи; прийняття рішення»¹⁵², а в посібнику з теорії права за авторства П. М. Рабіновича виокремлюються п'ять стадій застосування правових норм: «з'ясування фактичних обставин справи та віднайдення відповідних норм; перевірка правової норми щодо її чинності, правильності тек-

151 За правилами формальної логіки ця закономірність виглядає таким чином:

S1 – P1- більший засновок- питання права

S2 – P2- менший засновок- питання факту

S2 – P1- результат (рішення)

Правова норма підлягає застосуванню тільки у випадках коли S1 та P2 співпадають або має місце аналогія закону чи аналогія права, що можна проілюструвати на такому прикладі: У травні 2016 року до правничої клініки Національного університету «Києво-Могилянська Академія» звернулася громадянка Ш. Її цікавило питання «Чи має вона як ветеран військової служби право на отримання безоплатної допомоги адвоката у суді щодо спору про стягнення заборгованості за комунальні послуги?». Студент-консультант визначив, що в даному випадку йдеться про вторинну безоплатну правничу допомогу і порядок її надання регулюється Законом України «Про безоплатну правничу допомогу» де і варто шукати відповідні норми. Далі студентом була застосована юридична кваліфікація (субсумція). Тобто: Більшим засновком є «Ветерани війни та особи, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», особи, які мають особливі заслуги та особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, особи, які належать до числа жертв нацистських переслідувань...»

Рішення (результат)- (S2 – P1): Громадянка Ш. не має права на безоплатну вторинну правничу допомогу. Отже, перелік осіб передбачений у ст. 14 Закону «Про безоплатну правничу допомогу», які мають право на безоплатну вторинну допомогу та фактичний статус гр. Ш. не співпадають і як наслідок - гр. Ш. не має права на безоплатну вторинну правничу допомогу, оскільки вона є ветераном військової служби, а таке право для них у зазначеному Законі не передбачене.

152 Козюбра, М. І. (2018), Загальна теорія права: Підручник. За заг. ред. Козюбри М. І., Ваїте, Київ, с. 238.

сту, дії в часі, просторі та за колом осіб; тлумачення норми; прийняття рішення; оформлення прийнятого рішення».¹⁵³

Не зважаючи на різну кількість запропонованих авторами стадій застосування правових норм у згаданих підручниках, зміст стадій застосування норм та дії, які необхідно здійснити при застосуванні правових норм, є ідентичними. Характеризуючи четверту стадію застосування правової норми – прийняття рішення у справі, П. М. Рабінович¹⁵⁴ зазначає, що вона має здійснюватись за правилами формальної логіки із застосуванням умовно-категоричного силогізму.

Запропонована вище методика застосування правових норм, яка складається з п'яти послідовних кроків теж ґрунтується на правилах формальної логіки та не заперечує підходів щодо застосування правових норм, які сформульовані у теорії права і не є альтернативною їм. Вона деталізує та формалізує процес застосування правових норм за допомогою застосування правил формальної логіки, що дозволяє правильно здійснювати правову кваліфікацію.

Використання юридичними клініками цієї методики не є обов'язковим і має суто рекомендаційний характер. Однак, вона дозволяє чітко визначити алгоритм дій в процесі застосування правових норм, правильно їх застосовувати та уникати помилок при здійсненні правової кваліфікації.

Також, необхідно враховувати й той факт, що не часті випадки, коли вирішити поставлене клієнтом запитання чи надати вичерпну відповідь у справі можна за допомогою лише однієї норми. Здебільшого для підготовки консультативного висновку необхідно застосовувати декілька правових норм, що, навіть, можуть міститись у різних нормативних актах. У таких випадках правова кваліфікація (субсумція) має застосовуватися стільки разів, скільки необхідно для розв'язання поставленої правової проблеми, тобто, кожне застосування правової норми має здійснюватись за допомогою субсумції.

З урахуванням усіх обставин справи та відібраних за допомогою правової кваліфікації (субсумції) правових норм, у завершальній частині кон-

153 Рабінович, П. М. (2007), *Основи загальної теорії права та держави*. Навч. посібник. Вид. 9-е, зі змінами, Край, Львів, с. 145-146.

154 Рабінович, П. М. (2007), *Основи загальної теорії права та держави*. Навч. посібник. Вид. 9-е, зі змінами, Край, Львів, с. 149.

сультативного висновку формулюються способи та пропозиції розв'язання поставлених клієнтом питань/проблем.

Формулювання способу чи пропозиції щодо подальших дій клієнта є певним логічним завершенням всієї виконаної роботи і має викладатись як пропонований шлях розв'язання поставленого клієнтом перед юридичною клінікою завдання. Можуть бути випадки, коли існує лише єдиний можливий варіант вирішення завдання і у такому разі в заключній частині консультативного висновку вказується єдиний шлях розв'язання поставленої проблеми з обґрунтуванням його необхідності та доцільності.

Водночас, можливі ситуації, коли існує декілька шляхів розв'язання поставленої клієнтом проблеми. У таких випадках необхідно вказати у консультативному висновку всі можливі варіанти її розв'язання та навести свої пропозиції/рекомендації щодо використання того чи іншого шляху з огляду на його доцільність, швидкість, ефективність та фінансові витрати. Можливі випадки, коли задля захисту прав клієнта доцільно використовувати одночасно різні шляхи захисту його прав та інтересів.

Дотримання запропонованої структури письмового консультативного висновку та використання методики застосування правових норм дозволить, з одного боку, якісно надавати правничу допомогу особам, які звертаються до юридичних клінік, а з іншого – ефективно здійснювати навчання практичним умінням та навичкам студентів-правників, які будуть важливими у їх подальшій роботі.

Особливості складання проектів процесуальних та інших документів.

Надання правничої допомоги не вичерпується тільки визначенням способів та шляхів розв'язання завдань, поставлених клієнтом, а потребує підготовки окремих додаткових документів.

Зокрема, якщо розглядається питання про відновлення або захист права власності на майно, то в такому випадку потрібно підготувати проект відповідної позовної заяви, яку клієнт може використати в подальшому при зверненні до суду. Інколи, є потреба у збиранні додаткової доказової інформації, що має значення для вирішення питань, поставлених

клієнтом. Отримати докази та інформацію можливо шляхом звернення до органів державної влади та управління, а також до недержавних організацій і виникає потреба підготувати відповідні звернення, листи або запити.

Підготовка процесуальних та інших документів може здійснюватися у двох випадках: перший – коли клієнт звертається з проханням підготувати йому проект позовної заяви, апеляційної скарги, іншого процесуального документу або клопотання, заяви чи звернення; другий – має місце тоді, коли клієнт звертається за наданням йому консультації, і під час підготовки консультативного висновку стає очевидним, що для надання якісної і повноцінної правничої допомоги підготовка лише консультативного висновку, в якому зазначаються можливі варіанти вирішення справи є недостатньою, тобто – без підготовки відповідних проектів процесуальних або інших документів вирішення справи неможливе.

Таким чином, для надання якісної правничої допомоги/консультації в більшості випадків студент-консультант має готувати проекти процесуальних та інших документів. При підготовці проектів таких документів постає питання: «Як правильно готувати і яким вимогам мають відповідати такі документи?»

До оформлення документів висуваються ряд важливих вимог, яким вони мають відповідати. Такі вимоги можна умовно поділити на дві групи.

Перша група – це формальні вимоги до оформлення документу, його зовнішнього вигляду. Для позитивного сприйняття документу має значення, на якому папері документ підготовлений, чи містить він виправлення, підчистки, в якому порядку в документі розміщені необхідні реквізити і чи взагалі вони є. Будь-який документ має бути надрукований на чистому, цілому аркуші паперу. У документі не повинно бути виправлень, підчисток та закреслень, текст має бути рівно відформатований з однаковим інтервалом, абзацами та полями. Ліве поле має бути достатнім для прошивки документу.

Друга група вимог стосується змісту документу. Документ повинен містити всі елементи або реквізити, що є обов'язковими для цього виду

документів.¹⁵⁵ Текст будь-якого документу є його «основним реквізитом» і він має бути «інформативним», «достовірним»¹⁵⁶, обґрунтованим, переконливим, логічно та послідовно викладеним, грамотно написаним та культурно оформленим.¹⁵⁷

Відповідь на питання: «Які саме реквізити має містити той чи інший документ?» – залежить від виду документу. Найбільш жорсткі вимоги висуваються до процесуальних документів. Недотримання цих вимог призводить до їх недійсності або до відмови у їх прийнятті судом.

Вимоги до змісту процесуальних документів формулюються у нормативно-правових актах в залежності від сфери їх використання, а саме у Кодексі адміністративного судочинства України, Кримінальному процесуальному кодексі України, Господарському процесуальному кодексі України, Цивільному процесуальному кодексі України.

При підготовці процесуальних документів не варто використовувати складні для розуміння і сприйняття, маловживані та оціночні слова, терміни або звороти. Це необхідно для того, щоби уникати в подальшому неоднозначного сприйняття, тлумачення та розуміння опонентами (іншою стороною) тексту процесуальних документів. Позовні заяви та інші процесуальні документи бажано готувати лаконічно. Великий за обсягом текст, який обтяжений великою кількістю неважливої детальної інформації є складним для сприйняття та розуміння і потребуватиме додаткових пояснень.

Процесуальні документи мають готуватися таким чином, щоб акцентувати увагу тих хто їх читатиме саме на окремих важливих положеннях документу, в тому числі й шляхом виділення окремих положень відповідним шрифтом, щоб вони краще запам'ятовувались.

Підготовка інших видів документів, наприклад, таких як різноманітні заяви, звернення, запити до підприємств, установ, організацій та державних органів, то вона не містить особливих вимог щодо їх форми та

155 Зейкан, Я. П. (2010), *Захист у цивільній справі. Науково-практичний коментар. 3-тє вид., стереотипне*, КНТ, Київ, с. 180.

156 Зейкан, Я. П. (2010), *Захист у цивільній справі. Науково-практичний коментар. 3-тє вид., стереотипне*, КНТ, Київ, с. 180.

157 Куницын, А. Р., Пискарев, И. К. (2003), *Настольная книга федерального судьи: Судебная практика. Комментарии. Образцы документов. Информационные материалы. 2-е изд., перераб. и доп.*, НОРМА, Москва, с. 13-14.

змісту. Такі документи можуть готуватись у довільній формі, однак при їх написанні також необхідно дотримуватись викладених вище загальних вимог щодо зовнішнього вигляду, стилю написання та змісту документу, що стане запорукою їх належної якості.

3.2. ПРЕДСТАВНИЦТВО ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ КЛІЄНТА

3.2.1. Теоретичні засади представництва клієнта

Однією з найбільш складних і відповідальних форм правничої допомоги в юридичній клініці є представництво студентами-консультантами інтересів клієнтів у судах, органах державної влади та місцевого самоврядування, перед іншими (юридичними та фізичними) особами.¹⁵⁸ Воно ґрунтується на загальних засадах представництва прав та інтересів особи з урахуванням особливостей правового статусу юридичної клініки.

Студенти-консультанти юридичної клініки згідно з дорученням її керівництва у відповідності до вимог чинного законодавства можуть брати участь у веденні справ клієнтів клініки у відповідних органах та установах.¹⁵⁹

Взагалі, здійснення представництва інтересів осіб у судах, державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами є одним із видів правових послуг вторинної правничої допомоги, забезпечення надання якої, відповідно до Закону України «Про безоплатну правничу допомогу»¹⁶⁰, покладається на Центри з надання безоплатної вторинної правничої допомоги. У свою чергу, безпосередньо надавати

158 Лоджук М. Т. (2014) Правове регулювання діяльності юридичних клінік в Україні: загальнотеоретичне дослідження [Текст]: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01 / М. Т. Лоджук; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – Одеса, С. 15.

159 Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України: наказ Міністерства освіти і науки України від 3.08.2006 р. №592 [Текст] // Офіційний вісник України, 2006. – № 32. – Ст. 2365.

160 Про безплатну правову допомогу: Закон України від 02.06.2011 р. № 3460-VI [Текст] // Офіційний вісник України. – 2011. – № 51. – Ст. 2009.

такі послуги, уповноважені лише адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правничу допомогу.

Оскільки юридичні клініки в нашій державі здійснюють свою правозахисну діяльність поза межами державної системи безоплатної правничої допомоги, вищевказане законодавче обмеження на студентів-консультантів не поширюється. Водночас, з набранням чинності змін до Конституції України в частині правосуддя, можливість судового представництва особами, які не є адвокатами, у тому числі й студентами-консультантами юридичних клінік істотно зменшується¹⁶¹, так як представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення відповідно до ст. 131² Конституції України покладається винятково на адвоката.¹⁶² При цьому, законом можуть бути визначені винятки щодо представництва в суді у трудових спорах, спорах щодо захисту соціальних прав, щодо виборів та референдумів, у малозначних спорах, а також стосовно представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена.¹⁶³

Нове процесуальне законодавство,¹⁶⁴ зокрема, Цивільний процесуальний кодекс України, Кодекс адміністративного судочинства України, Господарський процесуальний кодекс України, встановлюють, що представництво в суді, як вид правничої допомоги, здійснюється винятково адвокатом (професійна правнича допомога), крім випадків, встановлених законом (ч. 2, ст. 15 ЦПК України, ч. 2 ст. 16 КАС України, ч. 2 ст. 16 ГПК України).

Як загальне правило передбачено, що представником у суді може бути адвокат або законний представник. Коло законних представників, які захищають у суді права, свободи та інтереси малолітніх та неповнолітніх осіб, які не досягли віку, з якого настає адміністративна процесуальна

161 Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02.06.2016 р. № 1401-VIII // Офіційний вісник України. – 2016. – № 51. – Ст. 1799.

162 Представництво виключно адвокатами у Верховному Суді та судах касаційної інстанції здійснюється з 1.01.2017 р.; у судах апеляційної інстанції – з 1.01.2018 р.; у судах першої інстанції – з 1.01.2019 р. Представництво органів державної влади та органів місцевого самоврядування в судах виключно адвокатами здійснюється з 01.01.2020р.

163 Ст. 1312 Конституції України.

164 Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII // Офіційний вісник України. – 2017.- № 96.- Ст. 2921.

дієздатність, а також недієздатних фізичних осіб (неповнолітніх осіб, в тому числі тих, які досягли віку, з якого настає адміністративна процесуальна дієздатність, непрацездатних фізичних осіб, а також осіб, цивільна дієздатність яких обмежена), обмежується відповідно їхніми батьками, усиновлювачами, опікунами (піклувальниками) чи іншими особами, визначеними законом. Важливим є те, що законні представники можуть доручати ведення справи в суді іншим особам.

Крім вказаних осіб (адвокатів та законних представників) у визначених процесуальним законом випадках, згідно з Конституцією України, судове представництво можуть здійснювати, за загальним правилом, повнолітні особи, які мають процесуальну дієздатність.¹⁶⁵

Сьогодні студентами-консультантами для здійснення завдань із захисту прав та інтересів осіб, які звертаються до юридичної клініки за правовою допомогою, можуть надаватись правові послуги як з процесуального (у визначених законами України випадках) так і з непроцесуального (в державних органах, органах місцевого самоврядування, перед фізичними та юридичними особами) представництва.¹⁶⁶

Процесуальне представництво, в самому загальному вигляді, необхідно розглядати як правовідносини, в яких представник здійснює процесуальні дії від імені та в інтересах особи, яка бере участь у справі, з метою захисту її прав. Це може бути як судове представництво у конституційному, цивільному, адміністративному та господарському судочинстві,¹⁶⁷ так і представництво під час розгляду справ про адміністративні правопорушення з метою забезпечення реалізації прав і обов'язків потерпілого, а також представництво у кримінальному провадженні для реалізації прав і обов'язків потерпілого, цивільного позивача та цивільного відповідача.

165 Відповідно до ч. 2 ст. 43 КАС України здатність особисто здійснювати свої адміністративні процесуальні права та обов'язки, у тому числі доручати ведення справи представникові (адміністративна процесуальна дієздатність), належить фізичним особам, які досягли повноліття і не визнані судом недієздатними, а також фізичним особам до досягнення цього віку у спорах з приводу публічно-правових відносин, у яких вони відповідно до законодавства можуть самостійно брати участь.

166 Дубчак Н. С. (2014) Юридичні клініки в системі захисту прав і свобод людини та громадянина [Текст]: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Н. С. Дубчак; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, С. 11.

167 Окремим видом судового представництва є представництво в Європейському суді з прав людини.

Процесуальний представник перебуває у подвійних правових відносинах: з особою, яку він представляє (матеріально-правові відносини) та і з судом (процесуально-правові відносини).¹⁶⁸ За підставами виникнення процесуальне представництво поділяється на: добровільне (договірне), що виникає на підставі волевиявлення представника і особи, яку він має представляти, тобто на підставі договору доручення, договору про надання правничої допомоги тощо, та законне, що виникає на підставі закону, адміністративного акту чи рішення суду.¹⁶⁹

Поряд із процесуальним має місце непроцесуальне представництво, що віднесено до сфери цивільно-правового регулювання. Воно має місце, коли представник представляє довірителя перед третіми особами: органами державної влади, місцевого самоврядування, фізичними чи юридичними особами. Відповідно до положень цивільного законодавства України, представництвом є правовідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє. Мета такого непроцесуального представництва полягає у вчиненні представником правочинів у інтересах особи, яку він представляє. Саме тому представник не може вчиняти правочин від імені особи, яку він представляє у своїх інтересах, або інтересах іншої особи, яку він одночасно представляє. Вчинення правочинів представником полягає у здійсненні ним власних дій, які відповідно до наданих йому повноважень створюють, змінюють, або припиняють цивільні права та обов'язки особи, яку він представляє.¹⁷⁰ Представництво виникає на підставі договору, закону, акту органу юридичної особи та з інших підстав, встановлених актами цивільного законодавства.¹⁷¹

Тому, можна зробити висновок, що студенти-консультанти юридичної клініки можуть здійснювати як процесуальне так і непроцесуальне представництво клієнтів лише на підставі відповідного договору (довіре-

168 Штефан О. О. (2009) Цивільне процесуальне право України [Текст]: навч. посіб. / О. О. Штефан. – Київ: Юрінком Інтер, С. 71, 76.

169 Цивільний процес України: Підручник; [Текст] [за загальною ред. д. ю. н., доцента М. М. Ясинка] (2014) – К.: Алерта. – С. 168.

170 Цивільне право [Текст]: підручник: у 2 т. / за ред.: В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького; Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». – Х.: Право, 2014. – Т. 1 / В. І. Борисова [та ін.]. – 2014. – С. 331

171 Детальніше див. ст. 237 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України).

ності). За наявності довіреності клієнта юридичної клініки на представництво його інтересів, студент-консультант має право:

1. представляти права та законні інтереси клієнта в судах, державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами;
2. запитувати та отримувати документи та матеріали або їх копії, необхідні у зв'язку з наданням безоплатної правничої допомоги в судах, державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами;
3. збирати відомості з метою використання їх під час захисту прав та законних інтересів клієнта;
4. ознайомлюватися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах та організаціях з необхідними для забезпечення ефективного правового захисту документами, крім тих, що є державною таємницею.¹⁷²

Незважаючи на зовнішню схожість між представництвом, що виникає на підставі цивільно-правових норм та процесуальним представництвом, вони мають досить суттєві відмінності між собою. Підставою для розмежування інститутів процесуального та непроцесуального представництва є, крім іншого: мета, характер та зміст правовідносин, які виникають, порядок визначення обсягу повноважень представника та їх оформлення, порядок здійснення представницьких функцій тощо.¹⁷³

У цивільних правовідносинах суб'єктивні права й обов'язки реалізуються суб'єктами особисто або замість них діє представник, який повністю заміщає такого суб'єкта. Представник у цивільному процесі може діяти як замість особи, так і брати участь разом із нею. Відповідно до положень процесуального законодавства особиста участь у справі особи не позбавляє її права мати в цій справі представника.¹⁷⁴

Вчинення представником процесуальних дій у суді з перевищенням повноважень неприпустиме. Повноваження представника визначаються процесуальним законом, але можуть бути обмежені довіреністю. Представник має діяти в судовому процесі винятково в межах наданих йому

172 Лоджук М. Т. (2015) Юридичні клініки в Україні: освіта та правова допомога [Текст]: монографія / М. Т. Лоджук. – Одеса: Фенікс, С. 143

173 Курс цивільного процесу [Текст]: підручник / за ред. В. В. Комарова; Національний університет «Юридична академія України ім. Я. Мудрого» (2011) – Х.: Право. – С. 338 – 340.

174 Детальніше див. ст. 58 ЦПК України; ст. 55 КАС України; ст. 56 ГПК України.

повноважень. У випадку, коли представник виходить за межі наданих повноважень, його дії не мають юридичної сили і не спричиняють для особи, яку він представляє, будь-яких правових наслідків. У цивільних правовідносинах правочин, вчинений представником із перевищенням повноважень, може створювати, змінювати та припиняти цивільні права та обов'язки особи, яку він представляє, у разі наступного схвалення правочину цією особою.

Доцільно, виходячи з мети та завдань цього посібника, більш детально розглянути представництво прав та інтересів клієнта в окремих видах судочинства.

Конституційне провадження. Органом конституційної юрисдикції, який вирішує питання про відповідність законів - Конституції України, є Конституційний Суд України, порядок організації і діяльності якого та процедуру конституційного провадження і виконання його рішень/висновків встановлені Законом України «Про Конституційний Суд України».¹⁷⁵

Формами звернення до Конституційного Суду є конституційне подання, конституційне звернення, конституційна скарга. Причому громадяни України, іноземці та особи без громадянства, а також юридичні особи (крім юридичних осіб публічного права) можуть звертатись до Конституційного Суду лише з конституційною скаргою, якою, відповідно до ч. 1 ст. 55 Закону України «Про Конституційний Суд України», є подане до Конституційного Суду письмове клопотання щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу. Тобто суб'єктом права на конституційну скаргу є особа, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України.

Законодавець визначив коло суб'єктів права на конституційну скаргу і не передбачив передачі права на її подання іншим особам. Тому конституційна скарга фізичною особою підписується особисто. І лише в разі, якщо суб'єктом права на конституційну скаргу є дієздатна фізична особа, яка за станом здоров'я або фізичною вадою не в змозі особисто підписа-

175 Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 р № 2136-VIII // Офіційний вісник України. – 2017.- № 63.- Ст. 1912.

ти конституційну скаргу, її підписує уповноважена в установленому законом порядку особа, що діє від її імені.

Разом з тим, суб'єкт права на конституційну скаргу, звертаючись до Конституційного Суду, повинен вирішити принципове питання щодо необхідності участі в його справі представника. Закон не передбачає обов'язкової участі представника і надає автору конституційної скарги можливість самостійно захищати свої права та законні інтереси в процесі конституційного судочинства. Тому, серед іншого, у конституційній скарзі має бути зазначено відомості про уповноважену особу, що діє від імені суб'єкта права на конституційну скаргу.¹⁷⁶ Така уповноважена особа, яка представлятиме позицію суб'єкта права на конституційну скаргу у конституційному провадженні, і є його представником у Конституційному Суді.

Уповноважені особи, що діють від імені суб'єкта права на конституційну скаргу (представники) віднесені до кола учасників конституційного провадження. Чинним законодавством України не встановлено спеціальних вимог до такої уповноваженої особи, тому слід керуватись загальними вимогами до особи представника, якою може бути повнолітня дієздатна особа, та оформлення його повноважень (довіреність). Наведене дозволяє зробити висновок, що представником (уповноваженою особою) суб'єкта права на конституційну скаргу в Конституційному Суді може бути і студент-консультант юридичної клініки.

Провадження у цивільному, господарському та адміністративному судочинстві. Інститут представництва у цивільному, адміністративному та господарському судочинстві має багато спільного, що пояснюється подібним за змістом порядком розгляду цивільних, адміністративних господарських справ та уніфікацією відповідних процесуальних кодексів. Водночас має місце певна специфіка, щодо правового статусу представника у цивільному, адміністративному та господарському процесах.

За загальним правилом, у порядку господарського судочинства господарські суди розглядають справи, коли учасниками є суб'єкти господарювання – юридичні особи та громадяни, які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи і в установленому порядку набули статусу суб'єкта підприємницької діяльності, а правовідносини

176 Детальніше див.: ст. 55 Закону України «Про Конституційний Суд України»

носять господарський характер. Проте, фізичні особи, які не є підприємцями, також можуть брати участь у судовому процесі як сторона: позивачів і відповідачів у справах, віднесених законом до юрисдикції господарського суду.

До таких справ, зокрема, віднесено справи про банкрутство, справи, що виникають з корпоративних відносин у спорах між юридичною особою та її учасниками (засновниками, акціонерами, членами), у тому числі учасником, який вибув, а також між учасниками (засновниками, акціонерами, членами) юридичної особи, пов'язаними зі створенням, діяльністю, управлінням та припиненням діяльності такої особи, крім трудових спорів.¹⁷⁷

Процесуальний статус представника у цивільному, адміністративному та господарському судочинстві визначається процесуальним законодавством України, відповідно до положень якого, сторона, третя особа, а також особа, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи, може брати участь у судовому процесі особисто (самопредставництво) та (або) через представника.

Під час розгляду спорів, що виникають із трудових відносин (цивільне судочинство), а також справ у малозначних спорах (малозначні справи) відповідно до процедури здійснення цивільного та господарського судочинства, представником може бути особа, яка досягла вісімнадцяти років і має цивільну процесуальну дієздатність,¹⁷⁸ за винятком чітко встановленого законом кола осіб. Коло осіб, які не можуть бути представниками, єдине для цивільного, адміністративного та господарського судочинства.¹⁷⁹ Одна й та сама особа не може бути одночасно представником декількох позивачів або декількох відповідачів або декількох третіх осіб на одній стороні, за умови наявності конфлікту інтересів між ними.¹⁸⁰

Відповідно до положень адміністративного процесуального законодавства у справах незначної складності та в інших випадках, визначених КАС України, крім адвоката/законного представника представництво

177 Детальніше див. ст. 20 ГПК України.

178 Цивільну процесуальну дієздатність, тобто здатність особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді, відповідно до ч. 1 ст. 47 ЦПК України мають фізичні особи, які досягли повноліття, а також юридичні особи.

179 Див.: ст. 61 ЦПК України, ст. 58 КАС України, ст. 59 ГПК України.

180 Див.: ч. 4 ст. 60 ЦПК України, ч. 4 ст. 57 КАС України, ч. 4 ст. 58 ГПК України.

може здійснювати також фізична особа, яка має адміністративну процесуальну дієздатність (ч. 2 ст. 57 КАС України). До справ незначної складності (малозначних справ) законом віднесено адміністративні справи, у яких характер спірних правовідносин, предмет доказування та склад учасників тощо не вимагають проведення підготовчого провадження та (або) судового засідання для повного та всебічного встановлення її обставин.

Слід зауважити, що значна кількість справ, що розглядаються в порядку цивільного, адміністративного та господарського судочинства за участі фізичних осіб стосуються майнового спору, що не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Тому, наведене дозволяє стверджувати, що за формальними ознаками (наявність цивільної/адміністративної процесуальної дієздатності), з урахуванням встановлених законом обмежень, студенти-консультанти юридичної клініки можуть брати участь у цивільному, адміністративному та господарському судочинстві як представники. Більш того, системний аналіз положень процесуального законодавства дозволяє дійти висновку, що законодавство не встановлює додаткових вимог до представника у наведених категоріях справ у цивільному, адміністративному та господарському процесі. Тому таким представником може бути й загальний суб'єкт, у тому числі й не правник за фахом (освітою).

Для здійснення представництва в суді представник, крім процесуальної дієздатності, повинен також мати належно посвідчені повноваження. Повноваження представників сторін та інших учасників справи – фізичних осіб мають бути підтверджені довіреністю фізичної особи, що повинно бути посвідчено нотаріально або, у визначених законом випадках, іншою особою. Юридичні клініки не наділені правом посвідчувати довіреності клієнтів на їх представництво у судах. Відповідність копії довіреності, що підтверджує повноваження представника оригіналу, може бути засвідчена підписом судді. Оригінали довіреностей, копії з них, засвідчені суддею, або копії з них, засвідчені у визначеному законом порядку, приєднуються до матеріалів справи.

Позитивом процесуального закону (за винятком ГПК України), в першу чергу, для малозабезпечених верств населення є можливість звернення безпосередньо до суду з клопотанням допущення представника до судового розгляду та посвідчення довіреності судом (видача так зва-

ної «протокольної довіреності» в суді). Так, у разі задоволення заявлено-го клопотання щодо посвідчення довіреності фізичної особи на ведення справи, суд без виходу до нарадчої кімнати постановляє ухвалу, яка за-носиться секретарем судового засідання до протоколу судового засідан-ня, а сама довіреність або засвідчена підписом судді копія з неї приєдну-ється до справи (ст. 62 ЦПК України; ст. 59 КАС України).

Представник, який має повноваження на ведення справи в суді, здійснює від імені особи, яку він представляє, її процесуальні права та обов'язки, тобто, усі процесуальні дії, які має право вчиняти така осо-ба. Повноваження представника за довіреністю у справі можуть бути припинені, або обмежені. Обмеження повноважень представника на вчинення певної процесуальної дії мають бути застережені у виданій йому довіреності. Підстави і порядок припинення представництва за до-віреністю, скасування довіреності та відмови представника від наданих йому повноважень визначаються Цивільним кодексом України.¹⁸¹ Про припинення представництва або обмеження повноважень представни-ка за довіреністю має бути повідомлено суд шляхом подання письмової заяви.

Припинення представництва породжує певні правові наслідки. Так, у разі припинення повноважень представника на здійснення представни-цтва особи у справі представник не може бути у цій самій справі пред-ставником іншої сторони, третьої особи на іншій стороні або третьої осо-би із самостійними вимогами щодо предмета спору (ст. 64 ЦПК України; ст. 60 КАС України, ст. 61 ГПК України).

Провадження в справі про адміністративне правопорушення. Осо-ба, яка притягається до адміністративної відповідальності, а також по-терпілий¹⁸² при розгляді адміністративної справи мають право користу-ватися юридичною допомогою адвоката, іншого фахівця у галузі права, який за законом має право на надання правничої допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи. Інтереси повнолітнього потерпілого може представляти представник – адвокат або інший фахівець у галузі права, який за законом має право на надання правничої допомоги осо-бисто чи за дорученням юридичної особи (ч. 2 ст. 270 КУпАП).

181 Детальніше див главу 17 Цивільного кодексу України.

182 Потерпілим є особа, якій адміністративним правопорушенням заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду (ч. 1 ст. 269 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП)).

З метою визначення функціонального статусу захисника та представника у судовому процесі необхідно провести відмежування категорій захисту та представництва, які найбільш повно наведені у Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».¹⁸³ Так за змістом ст. 1 наведеного Закону:

«Захистом є вид адвокатської діяльності, що полягає в забезпеченні захисту прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні, особи, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), а також особи, яка притягається до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення (п. 5);

представництво – вид адвокатської діяльності, що полягає в забезпеченні реалізації прав і обов’язків клієнта в цивільному, господарському, адміністративному та конституційному судочинстві, в інших державних органах, перед фізичними та юридичними особами, прав і обов’язків потерпілого під час розгляду справ про адміністративні правопорушення, а також прав і обов’язків потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача у кримінальному провадженні (п. 9)».

Наведене свідчить, що при розгляді справи про адміністративне правопорушення фахівець у галузі права, який за законом має право на надання правничої допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи може виконувати функції лише представника потерпілої особи. При цьому, він має підтвердити, по-перше, свої повноваження бути представником потерпілого у справі про адміністративне правопорушення (довіреність),¹⁸⁴ по-друге, свою фахову підготовку, тобто, що особа є фахівцем в галузі права, по-третє, право за законом на надання правничої допо-

183 Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI // Офіційний вісник України. – 2012.- № 62.- Ст. 2509.

184 Повноваження на участь розгляді справи про адміністративне правопорушення інших фахівців у галузі права, які за законом мають право на надання правничої допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи мають підтверджуватися документами визначеними спеціальним законом, яким цим особам надано право брати участь у кримінальному чи адміністративному судочинстві, а також угодою або дорученням юридичної особи (Див.: постанову апеляційного суду Кіровоградської області від 26.04.2017 по справі № 386/45/17. // Єдиний реєстр судових рішень: URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66302646>.

моги особисто чи за дорученням юридичної особи. Викладене дозволяє висловити сумнів щодо можливості студента-консультанта юридичної клініки бути представником особи у провадженнях про адміністративні правопорушення.

Кримінальне провадження. Процесуальний статус представника потерпілого, цивільного позивача та цивільного відповідача, які надають правничу допомогу за договором, відповідно до положень кримінального процесуального законодавства, можуть набувати лише адвокати.¹⁸⁵

У свою чергу, Європейський суд з прав людини у рішенні від 24.11.2011 р. у справі «Загородній проти України»¹⁸⁶ визначив, що неправильно є позиція національних судів, за якої особі, яка не є адвокатом, відмовляють в участі в кримінальній справі як захисника, посиляючись при цьому на відсутність спеціального закону, який надавав би йому таке право. На думку Суду, залишаючи питання обмеження права на вільний вибір захисника невіршеним протягом тривалого часу, державні органи створили ситуацію, що є несумісною з принципом юридичної визначеності, закріпленим Конвенцією із захисту прав людини і основоположних свобод, та який є одним з основних елементів верховенства права.¹⁸⁷

Проведений правовий аналіз норм чинного законодавства України дозволяє дійти висновку, що процесуальне законодавство України (у першу чергу цивільне, адміністративне та господарське), не зважаючи на те, що його положення не містять згадки про юридичні клініки як суб'єктів надання правничої допомоги іншим учасникам процесу, але — надає можливість студентам-консультантам брати участь у судових засіданнях у процесуальному статусі представників сторін та третіх осіб.¹⁸⁸

Щодо можливої участі студента-консультанта юридичної клініки як представника потерпілого під час розгляду справ про адміністративні правопорушення, то до прийняття закону, який би регулював надання правничої допомоги фахівцями в галузі права, вона є досить проблема-

185 Детальніше див. ст. 45, 58, 63 Кримінального процесуального кодексу України.

186 Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. — 2012. — № 3.

187 Відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. № 3477—IV (Офіційний вісник України. — 2006. — № 12. — Ст. 792.) суди застосовують при розгляді справ Конвенцію із захисту прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини як джерело права.

188 Лоджук М. Т. Юридичні Клініки в Україні: освіта та правова допомога [Текст]: монографія / М. Т. Лоджук. — Одеса: Фенікс, 2015. — С. 143.

тичною, хоча такий стан забезпечення інтересів потерпілого при розгляді справ про адміністративне правопорушення слід вважати – неприйнятним.

У кримінальному провадженні участь студентів юридичних клінік як представника потерпілого, цивільного позивача або цивільного відповідача чинним законодавством не передбачена. Разом з тим, студенти-консультанти можуть надавати правничу допомогу з питань, пов'язаних із кримінальним провадженням у формі консультацій (роз'яснень) положень кримінального, кримінально-процесуального та інших галузей законодавства України, складання заяв (клопотань) до органів досудового розслідування, прокуратури та суду, скарг на їх дії, бездіяльність та прийняті рішення, а також пов'язаних з розглядом цивільного позову у кримінальному провадженні.

Правовий статус особи представника у відносинах з непроцесуального представництва визначається положеннями цивільного законодавства України. Зазвичай непроцесуальним представником може виступати повнолітня дієздатна особа, повноваження якої підтверджуються довіреністю, посвідченою у встановленому законом порядку.¹⁸⁹ Тому, за наявності відповідної довіреності, студент-консультант юридичної клініки може надавати правничу допомогу з представництва інтересів клієнта в органах державної влади та місцевого самоврядування, перед юридичними та фізичними особами.

Для надання якісної правої допомоги з представництва інтересів клієнта суттєве значення має кваліфікація¹⁹⁰ представника – студента-консультанта юридичної клініки. Особливістю надання правничої допомоги в юридичних клініках є те, що не всі студенти, які безпосередньо задіяні у її роботі мають юридично підтверджену кваліфікацію правника. Якщо студенти першого – другого курсу магістратури закладу вищої освіти мають ступінь бакалавра, володіють необхідними теоретичними знаннями і практичними навичками та можуть самостійно надавати кваліфіковану правничу допомогу, в тому числі і з представництва, то студенти

189 Детальніше див.: ст. 245 Цивільного кодексу України.

190 Кваліфікація - офіційний результат оцінювання і визнання, який отримано, коли уповноважена установа встановила, що особа досягла компетентностей (результатів навчання) відповідно до стандартів вищої освіти, що засвідчується відповідним документом про вищу освіту (п. 11 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про вищу освіту»).

третього – четвертого курсів ще лише здобувають вищу юридичну освіту першого (бакалаврського) рівня. Проте, наявність відповідних гарантій забезпечення надання студентами-консультантами правничої допомоги належної якості (зокрема, вимоги стандартів діяльності юридичних клінік, конкурсний відбір до складу юридичної клініки, присутність викладачів-кураторів з числа практикуючих юристів та адвокатів з досвідом правозахисної діяльності, завідувачів секторами, інших осіб (адміністратора, методистів, лаборантів, які надають необхідну методичну і теоретичну підтримку студентам-консультантам, дозволяє стверджувати про достатній фаховий рівень підготовки студентів-консультантів юридичних клінік. Крім того, студент-консультант не вправі здійснювати представництво клієнта без попереднього погодження з викладачем-куратором і керівником юридичної клініки.

При наданні правничої допомоги з представництва інтересів клієнта студент-консультант також повинен дотримуватися принципів етики, на яких ґрунтується діяльність юридичної клініки: законності, довіри, конфіденційності, переваги інтересів клієнта над власними, професійності, сумлінності тощо. При наданні правничої допомоги з представництва, в першу чергу, слід виділити принцип неприпустимості представництва клієнтів із суперечливими інтересами, що передбачає недопущення ведення клінікою (студентом-консультантом) справ клієнтів, інтереси яких є взаємно суперечливими, або з високим ступенем вірогідності можуть стати такими, а також справ, у яких опонентом клієнта є заклад вищої освіти чи факультет, при якому функціонує юридична клініка.

У разі допущення студентом-консультантом порушень вимог чинного законодавства або вказівок клієнта при наданні правничої допомоги з процесуального або непроцесуального представництва, важливим є питання підстав та розміру відповідальності за неякісне представництво, в тому числі пов'язаної з відшкодуванням шкоди, завданої клієнтові. Відповідальність у разі надання клієнтові юридичної клініки неякісної правничої допомоги з представництва ґрунтується на загальних засадах юридичної відповідальності з урахуванням особливостей як правового статусу юридичної клініки, так і сутності правничої допомоги.

Якщо представництво здійснено студентом-консультантом неякісно, в результаті чого клієнту була завдана майнова/моральна шкода (наприклад, прийняття судом рішення не на користь клієнта в результаті

неякісної правничої допомоги), останній, за наявності умов настання відповідальності, має право на її відшкодування за загальним правилом у розмірі, що не перевищує двох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, якщо інший розмір відповідальності не встановлений договором, оскільки мова йде про безоплатну правничу допомогу.¹⁹¹ При цьому безпосереднім суб'єктом відповідальності перед клієнтом слід вважати саме заклад вищої освіти, структурним підрозділом якого є юридична клініка.

Ні студент-консультант, який здійснював представництво клієнта, ані викладач-куратор будь-якої відповідальності перед клієнтом не несуть. Студент-консультант, в залежності від конкретних обставин та встановлених у юридичній клініці правил, може бути позбавлений права надавати правничу допомогу з представництва інтересів клієнтів, переведений у категорію помічника консультанта, виключений зі складу юридичної клініки тощо. Викладач-куратор може бути притягнутий до матеріальної (за шкоду, заподіяну закладу вищої освіти внаслідок порушення покладених на нього трудових обов'язків)¹⁹² або до дисциплінарної відповідальності відповідно до положень трудового законодавства.¹⁹³

Викладене дозволяє зробити висновок про те, що опанування теоретичними засадами представництва інтересів клієнта юридичної клініки перед різними державними і недержавними інституціями, в окремих випадках і в суді, а також перед іншими особами є однією з найважливіших форм теоретичної підготовки майбутніх правників до самостійної професійної практичної діяльності.

191 Ч.2 ст. 906 Цивільного кодексу України.

192 Лоджук М. Т. Юридичні Клініки в Україні: освіта та правова допомога [Текст]: монографія / Максим Тарасович Лоджук. – Одеса: Фенікс, 2015. – С. 65

193 Див. детальніше гл. X Кодексу законів про працю України.

3.2.2. Особливості представництва інтересів клієнта в органах державної влади, місцевого самоврядування, перед фізичними і юридичними особами

Правосуддя в Україні здійснюється винятково судами та відповідно до визначених законом процедур судочинства.¹⁹⁴ Третейський суд не входить до судової системи України, а тому представництво сторін у третейському суді не відноситься до судового представництва, а радше є альтернативним способом вирішення спорів.¹⁹⁵

Представництво у визначених законом випадках в суді інтересів особи, що звернулася за правовою допомогою – це найбільш відповідальна та складна форма участі студентів-консультантів у роботі юридичної клініки, оскільки передбачає здійснення представником цілого комплексу наданих йому повноважень протягом, як правило, тривалого періоду (строку розгляду справи в суді).

Складність такого представництва полягає також у тому, що студенту-консультанту крім клієнта, належить вступати у відносини не тільки з протилежною клієнту стороною (опонентом), як при непроцесуальному представництві, але й з судом, захищаючи суб'єктивні права та інтереси клієнта. Тому представництво в суді потребує від студента-консультанта глибоких знань матеріального та процесуального права, наявності досвіду участі або, хоча би, тривалого спостереження за тим, як відбуваються судові процеси, ораторських навичок і здібностей, відповідних особистих якостей самого представника та обізнаності в галузі психології.¹⁹⁶

Приймаючи через дозвіл керівництва юридичної клініки доручення від клієнта на представництво його інтересів у суді в окремих категоріях позовних справ, студент-консультант повинен бути впевненим у своїй компетентності у справі та переконатись, що відсутні обставини, які можуть перешкоджати йому щодо об'єктивного та неупередженого ведення справи (конфлікт інтересів, особиста зацікавленість у результаті вирі-

194 Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII [Текст] // Офіційний вісник України. – 2016. – № 56. – Ст. 1935.

195 Про третейські суди: Закон України від 11.05.2004 р. № 1701-IV [Текст] // Офіційний вісник України. – 2004. – № 23. – Ст. 1540.

196 Єлов В. А., Молібог С. І., Павленко Д. Г., (2004) Юридична Клініка [Текст]: Навчальний посібник. – К.: Школяр. С. 166.

шення спору, велика завантаженість справами тощо)¹⁹⁷. Суттєво впливає на рішення юридичної клініки щодо надання послуг з представництва інтересів клієнта обсяг послуг, що їх можуть надати студенти-консультанти, навчальна цінність такої участі, час, необхідний для повного завершення представницьких повноважень. І тільки, враховуючи наведені обставини, студент-консультант має право і можливість погодитись представляти інтереси клієнта в суді.

Здійснення представництва інтересів клієнтів юридичної клініки у суді передбачає здійснення студентами-консультантами процесуальної діяльності з захисту прав громадян як учасників судового процесу.¹⁹⁸

У тому разі, якщо клієнт висловлює бажання на надання правничої допомоги в справах цивільного, адміністративного чи господарського судочинства шляхом представництва, студент-консультант зобов'язаний роз'яснити клієнту повноваження представника в суді, а також пояснити, що для забезпечення представництва необхідно довіреність, яка посвідчується нотаріально, або відповідною посадовою особою.

У разі досягнення згоди на представництво прав та інтересів особи в суді, студент-консультант з метою забезпечення ефективного виконання таких повноважень зобов'язується підготувати спільно з клієнтом план участі, що повинен включати: опрацювання нормативного матеріалу, підготовку заперечень на позов (якщо він представлятиме відповідача у справі), клопотань, інших правових та процесуальних документів; а також- перелік питань, що необхідно з'ясувати у сторін та/або свідків у судовому засіданні та, безумовно, тез судової промови, погодивши такий план з викладачем-куратором.

Підготовка студентів-консультантів до судового представництва є досить індивідуальним процесом, проте, як правило, включає в себе:

1. аналіз матеріалів справи;
2. попереднє формування фактологічної та правничої позиції;
3. підготовку письмових клопотань;

197 Хрестоматія юридичної клінічної освіти [Текст]: Збірка текстів для читання: Навчальний посібник / Авт.-укл. А. О. Галай. – Київ: Асоціація юридичних Клінік України, 2011. – С. 293.

198 Лоджук М. Т. Про форми правничої допомоги в юридичних Клініках України [Текст] / М. Т. Лоджук // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2013. – Т. 26 (65). – № 2–1. – Ч. 1. – С. 87.

4. отримання нових/додаткових доказів та альтернативних висновків спеціалістів;
5. розробку тактики поведінки в судовому засіданні.¹⁹⁹

Студент-консультант повинен завчасно підготувати проекти документів передбачених планом роботи, а також перелік запитань, які слід уточнити у сторін та у свідків під час надання ними пояснень у суді. Всі свої дії ат підготовлені документи необхідно погодити з викладачем-куратором до початку судового засідання у справі.

Якщо потреба в підготовці різного роду клопотань, правових чи процесуально-правових документів виникне в процесі судового розгляду справи, студент-консультант за погодженням з клієнтом заявляє клопотання про відкладення розгляду справи (оголошення перерви у судовому засіданні) з метою належної підготовки цих документів та погодження їх з викладачем-куратором. За умови завершення в судовому засіданні з'ясування обставин справи та перевірки їх доказами, студент-консультант, за потреби, надає додаткові пояснення, що можуть доповнити матеріали справи, та заявляє клопотання про надання додаткового часу для своєї підготовки до судових дебатів.

У відведений судом час для підготовки до судових дебатів, студент-консультант із врахуванням з'ясованих обставин справи допрацьовує раніше підготовлені ним тези судової промови, які повинні вміщувати:

- висловлення позиції,
- короткий виклад з'ясованих в суді обставин справи та підтвердження їх доказами,
- пояснення/тлумачення правничої норми (статті закону),
- власні висновки щодо доведеності позовних вимог та законну можливість задоволення позову чи відмови в ньому.

Ці положення погоджуються з викладачем-куратором. У разі, якщо прийняте судом рішення не влаштовує клієнта, студент-консультант, за наявності правових підстав, готує апеляційну скаргу, погоджує її з викладачем-куратором для подачі її до апеляційного суду в встановленому законом порядку.

199 Адвокатура України [Текст]: Навчальний посібник: У 2 кн./ За ред. доктора юридичних наук, професора С. Я. Фурси. (2007) – К.: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, Кн. 1. – С. 359.

Слід мати на увазі, що цінність студентського практичного досвіду не залежить тільки від виконання ним функції представництва в суді. Студенти можуть виконувати значний спектр важливих юридичних завдань для клієнта і без перебування в суді/судовому засіданні. Вони можуть брати участь у досудовій стадії чи іншій правозастосовній діяльності від імені клієнта, досліджувати законодавство і факти, готувати пропозиції стосовно рекомендацій до процесуальних дій, проводити співбесіди та підготовку свідків для надання показів у суді, готувати скарги чи заяви від імені та за підписом клієнта.²⁰⁰

На кожному етапі представництва студент-консультант зобов'язаний погоджувати свої дії з викладачем-куратором, спільно з ним опрацьовувати тактику ведення судового процесу, зважаючи на те, що він здійснює представництво інтересів клієнта у суді – самостійно. Водночас, з метою контролю за діяльністю студента-консультанта, а також надання необхідної методичної і теоретичної підтримки безпосередньо в суді, викладач-куратор може (а іноді – зобов'язаний) бути присутнім у судових засіданнях, що відбуваються за участі студента-консультанта, не беручи в них безпосередню участь. Це, з однієї сторони, значно підвищить самооцінку студента-консультанта як фахівця у справі, а з іншої – дозволить безпосередньо проконтролювати його поведінку на предмет фаховості та, у разі необхідності, підтримати його. В даному контексті актуалізується питання щодо можливості викладача-куратора спільно з студентом-консультантом представляти інтереси клієнта в суді.

Як вбачається з досвіду України, таке одночасне представництво викладача-куратора спільно зі студентом-консультантом можливе, за наступних умов: по-перше, коли студент-консультант ще є досить недовідченим, а по-друге, у складних справах, коли запитана висока фахова кваліфікація досвідченого правника-практика. Проте, така форма представництва не повинна бути поширеною, оскільки правничу допомогу в юридичній клініці, в тому числі й з представництва прав та інтересів клієнта, надають саме студенти. У той же час, досвід роботи юридичних клінік, наприклад, в США свідчить, що там викладач-куратор бере участь в судовому процесі, його прізвище разом з прізвищем студента вноситься в протокол судового засідання, а студент має право під час судового засідання звертатись до куратора за порадою-консультацією.

200 Захищаючи громадський інтерес [Текст]: Підручник. (2004) – К.: Атіка-Н, – С. 287 – 288.

Здійснення представництва інтересів клієнтів юридичної клініки в органах державної влади та місцевого самоврядування, перед іншими фізичними та юридичними особами передбачає підготовку, подання та витребування студентами-консультантами документів, проведення консультацій, участь у розгляді документів клієнтів з метою представництва та захисту їх прав, свобод та законних інтересів.²⁰¹ Питання про можливість представництва інтересів клієнта в кожному конкретному випадку необхідно узгоджувати з керівництвом юридичної клініки та/або з викладачем-куратором.

У разі, якщо клієнт висловлює бажання отримати правову допомогу з непроцесуального представництва його інтересів, студент-консультант зобов'язаний роз'яснити йому правові підстави представництва, передбачені чинним законодавством. Також студент-консультант зобов'язаний детально ознайомити клієнта із порядком здійснення представництва, порядком оформлення та подання необхідних для представництва документів.

Обсяг прав, наданих студенту-консультанту щодо представництва інтересів клієнта, узгоджується з клієнтом, після чого відображається в довіреності на ім'я студента-консультанта, яка посвідчується в порядку, встановленому законом. Проект такої довіреності попередньо обов'язково погоджується з викладачем-куратором юридичної клініки. Всі витрати по оформленню довіреності на представництво несе клієнт, про що консультант роз'яснює йому, приймаючи доручення.

Непроцесуальне представництво можливе у різноманітних формах. Підстави та порядок здійснення його регулюються широким колом нормативно-правових актів. Серед основних форм непроцесуального представництва, правничу допомогу з якого можуть надавати студенти-консультанти юридичних клінік, слід вказати на представництво інтересів фізичних осіб у органах державної влади та місцевого самоврядування та представництво перед юридичними та фізичними особами, в тому числі пов'язане з альтернативними способами розв'язання правових конфліктів.

201 Лоджук М. Т. (2013) Про форми правничої допомоги в юридичних Клініках України [Текст] / М. Т. Лоджук // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки.. – Т. 26 (65). № 2– 1. – Ч. 1. – С. 87.

Представництво інтересів фізичних осіб в органах державної влади та місцевого самоврядування ґрунтується на положеннях Конституції України, законодавства про звернення громадян,²⁰² а також про інформацію²⁰³ та доступ до публічної інформації.²⁰⁴

Громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення. Такі звернення, оформлені належним чином і подані у встановленому порядку, підлягають обов'язковому прийняттю та розгляду.

Відмова в прийнятті та розгляді звернення з посиланням на політичні погляди, партійну належність, стать, вік, віросповідання, національність громадянина, незнання мови звернення прямо заборонена законом.

Громадянин може звернутись особисто або через уповноважену на це іншу особу. Скарга в інтересах громадянина за його уповноваженням, оформленим у встановленому законом порядку, може бути подана іншою особою, трудовим колективом або організацією, яка здійснює правозахисну діяльність. Громадянин, який звернувся із заявою чи скаргою до органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, об'єднань громадян, засобів масової інформації, посадових осіб, має право, зокрема, користуватися послугами адвоката або представника трудового колективу, організації, яка здійснює правозахисну функцію, оформивши це уповноваження у встановленому законом порядку. Як вбачається, наведені норми поширюють свою дію також і на студентів-консультантів юридичної клініки, яка здійснює правозахисну функцію.

202 Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР [Текст] // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 47. – Ст. 256.

203 Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII (в ред. Закону України від 13.01.2011 р. № 2938-VI) [Текст] // Офіційний вісник України. – 2011. – № 10. – Ст. 445.

204 Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI [Текст] // Офіційний вісник України. – 2011. – № 10. – Ст. 446.

Представництво перед юридичними або фізичними особами може передбачати вчинення різноманітних дій. Це можуть бути дії, пов'язані зі здійсненням певних позитивних прав, наприклад, представництво акціонера на загальних зборах акціонерного товариства. Це також можуть бути дії, пов'язані з позасудовими процедурами врегулювання спірних правових відносин (альтернативні способи розв'язання конфліктів) з метою не доведення спору, що виник між сторонами в цілому або у певній частині, до судового розгляду.

Наприклад, альтернативне вирішення конфліктів з позиції інтересів особи передбачає визначення того, що послужило підставою для виникнення спору і, по можливості, забезпечення тих інтересів, які були ущемлені або порушені. Найбільш поширеними способами вирішення конфліктів з позиції інтересів є переговори²⁰⁵ та посередництво (медіація).²⁰⁶

У разі недосягнення позитивного взаємовигідного результату шляхом позасудового врегулювання конфлікту, кожна із його сторін вправі звернутись за захистом своїх прав та інтересів до суду, який і вирішить наявний спір по суті.

Окремо необхідно звернути увагу на представництво сторін у виконавчому провадженні. Воно є за формою позасудовим представництвом, за винятком випадків оскарження рішень, дій або бездіяльності приватних виконавців та посадових осіб державної виконавчої служби у судовому порядку. Проте, характер участі представника у виконавчому провадженні дозволяє кваліфікувати такий вид представництва у тому числі – як процесуальне. Таке представництво ґрунтується на положеннях законодавства України про виконавче провадження.²⁰⁷ Сторони можуть реалізовувати свої права і обов'язки у виконавчому провадженні самостійно або через представників. Особиста участь фізичної особи

205 Переговори – 1. Розмова, бесіда з метою обмінятися думками або домовитися про що-небудь з кимсь. 2. Обговорення з метою з'ясування думок, настроїв сторін або укладення угоди. // Словник української мови: в 11 томах (1975) – Том 6., С. 153.

206 Медіація (англ. mediation – посередництво) – вид альтернативного врегулювання спорів, метод вирішення спорів із залученням посередника (медіатора), який допомагає сторонам конфлікту налагодити процес комунікації і проаналізувати конфліктну ситуацію таким чином, щоб вони самі змогли обрати той варіант рішення, який би задовольняв інтереси і потреби усіх учасників конфлікту. На відміну від формального судового чи господарського процесу, під час медіації сторони доходять згоди самі – медіатор не приймає рішення за них.

207 Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 р. № 1404-VIII [Текст] // Офіційний вісник України. – 2016. – № 53. – Ст. 1852.

у виконавчому провадженні не позбавляє її права мати представника, крім випадку, коли боржник згідно з рішенням зобов'язаний вчинити певні дії особисто. Представники сторін (стягувача та боржника) разом з виконавцем, сторонами, прокурором, експертом, спеціалістом, перекладачем, суб'єктом оціночної діяльності, особами, права інтелектуальної власності яких порушені, є учасниками виконавчого провадження. Повноваження представника повинні бути підтверджені довіреністю, виданою і оформленою відповідно до вимог закону. Представник сторони у виконавчому провадженні наділяється тим же обсягом повноважень, як і його довіритель. Представником у виконавчому провадженні може бути особа, яка має повну цивільну дієздатність.²⁰⁸

Слід зазначити, що при наданні правничої допомоги у формі непроцесуального представництва з боку юридичної клініки повинно гарантуватись виконанням низки умов,²⁰⁹ зокрема:

- клієнт повинен бути попереджений, що його інтереси захищатиме студент-консультант, про що складається відповідний документ (договір);
- консультант, який приймає на себе обов'язки представника або захисника має володіти необхідним комплексом знань щодо предмету та способів здійснення представництва або захисту;
- керівник юридичної клініки надає дозвіл (або відмовляє в ньому) щодо виконання функцій представника студентом-консультантом, а також, в разі надання дозволу, погоджується особисто надавати необхідні професійні консультації студенту-консультанту, а в разі неспроможності або відсутності власного досвіду, організовувати такі консультації для студента-консультанта.

Таким чином, опанування студентами-консультантами юридичної клініки різними видами, формами і методами представництва інтересів клієнта дозволяє реально підвищити рівень їх практичної підготовки до майбутньої професійної діяльності.

208 Детальніше див.: ст. ст. 30, 34-35 Цивільного кодексу України.

209 Юридичні Клініки в Україні: роль, завдання та організаційно-правові засади [Текст]: Посібник / За ред. М. В. Дулеби – К.: «МП Леся», 2003. – С. 51.

3.2.3. Альтернативні способи вирішення спорів. Медіація.

Термін «альтернативне вирішення спорів» (далі — АВС, переклад терміна «Alternative Dispute Resolution» — ADR) вперше було запроваджено в США для позначення сукупності позасудових недержавних механізмів вирішення спорів. Альтернатива класичній судовій формі захисту була спрямована на розвантаження судової системи і боротьбу з такими негативними тенденціями у сфері судочинства як надмірна тривалість строків судового розгляду, занадто високі розміри судових витрат, а також складність та неефективність судових процедур²¹⁰.

Альтернативними способами вирішення спорів є: *переговори, медіація, арбітраж тощо.*

Характерною ознакою АВС є його спрямування на добровільне врегулювання спору сторонами, на яке вони погоджуються, усвідомлюючи переваги такого вибору.

Серед основних переваг АВС порівняно з класичним судочинством виокремлюють:

- вищий ступінь автономності сторін, максимальне їх залучення та активність під час процедури;
- можливість добровільного вибору конкретного способу АВС за згодою сторін;
- конфіденційність, швидкість та економічність процедури, менша її регламентованість та більша гнучкість;
- відсутність жорстких процедурних правил;
- остаточний характер рішення, що за загальним правилом не передбачає оскарження;
- можливість досягнення результату «win-win»;²¹¹
- збереження добрих стосунків та ділової репутації сторін;
- сторони можуть припинити процедуру в будь-який час;
- після процедури з АВС сторони можуть звернутися й до суду.

210 Медіація у професійній діяльності юриста. Посібник, за ред. Наталі Крестовської, Луїзи Романадзе — Одеса, «Екологія», 2019. — стор. 79, https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2020/02/Textbook_on_Mediation_for_Law_Schools.pdf

211 Медіація у професійній діяльності юриста. Посібник, за ред. Наталі Крестовської, Луїзи Романадзе — Одеса, «Екологія», 2019. — стор. 79, https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2020/02/Textbook_on_Mediation_for_Law_Schools.pdf

Варто зауважити, що у більшості держав паралельно розвиваються одночасно дві моделі ABC: зовнішня та присудова. Сутність першої моделі ABC зводиться до існування зовнішніх, позасудових альтернативних способів вирішення спорів, що функціонують незалежно та від окремлено від судів. Натомість друга модель передбачає існування способів вирішення спорів, що функціонують при суді та можуть надаватися як у центрі з ABC, що знаходиться при суді, так і самим персоналом суду або навіть суддями. Наразі в більшості держав функціонують обидві моделі ABC. Зазначені вище обставини дають підстави до певного уточнення інтерпретації «альтернативності» в контексті поняття ABC, відповідно до чого під альтернативними способами вирішення спорів наразі слід розуміти не виключно позасудові способи, однак і ті способи, які інтегровані в судове провадження та вважаються альтернативою загальному порядку вирішення спорів у суді.²¹²

Система ABC включає велику кількість способів вирішення спорів, які поділяються на основні (традиційні) – переговори, медіація, арбітраж, та гібридні (комбіновані) – мед-арб (медіація – арбітраж), арб-мед (арбітраж – медіація). Це не повний список ABC, а лише більш вживані. Для більшої інформації рекомендуємо ознайомитися із посібником «Медіація у професійній діяльності юриста», посилання на який міститься у зносках № 211 та 212.

Нижче наведено деякі із основних ABC.

Переговори (*negotiation*) представляють собою процедуру врегулювання спору безпосередньо сторонами без участі третіх осіб. Метою переговорів є прийняття спільних рішень, які сторони вважають найкращими у розв'язанні конфлікту, причому кожен опонент переговорного процесу сам вирішує, чи погоджуватися, чи ні на ту чи іншу пропозицію. Так сторони, які ведуть переговори, безпосередньо контролюють як процедуру переговорного процесу, так і його суть.

У переговорному процесі традиційно виділяють три стадії. *Перша стадія* бере свій початок з моменту ініціації проведення переговорів, де відбувається підготовка до їх проведення, та характеризується збором юридичного анамнезу, проведенням аналізу проблем та визначенням

212 Медіація у професійній діяльності юриста. Посібник, за ред. Наталі Крестовської, Луїзи Романдзе – Одеса, «Екологія», 2019. – с. 84, https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2020/02/Textbook_on_Mediation_for_Law_Schools.pdf

можливих варіантів їх вирішення. *Важливим на цій стадії є розробка загального підходу до переговорів*, а також прогнозування й оцінка можливих запропонованих опонентом варіантів і пропозицій розв'язання спору.

Друга стадія – безпосереднє ведення переговорів, знаходження опонентами «спільної мови», напрацювання пропозицій задля вирішення протиріч, визначення меж можливої домовленості і завершальним етапом цієї стадії є остаточне узгодження запропонованих пропозицій.

Третя стадія – виконання досягнутих домовленостей.

Юридична клініка в особі студента-консультанта має можливість поради клієнту та іншій стороні конфлікту спробувати провести переговори, попередньо пояснивши суть, їх стадії і підготувавши клієнта до участі у переговорах.

Арбітраж (третейське судочинство) — альтернативний спосіб розгляду та вирішення справ, що полягає в розгляді та вирішенні спору особою (особами), які обрані та уповноважені сторонами на ухвалення обов'язкового для сторін рішення за результатами розгляду справи по суті на основі повного та всебічного дослідження обставин справи за результатами змагальної процедури. Різновидом

третейського суду є міжнародний комерційний арбітраж.

У межах зазначених альтернативних способів вирішення спорів найпоширенішим та найпопулярнішим є **медіація**.

Як зазначено у розділі 3.2.2. цього посібника **медіація (англ. mediation – посередництво)** – метод вирішення спорів із залученням посередника (медіатора), який допомагає сторонам конфлікту налагодити процес комунікації і проаналізувати конфліктну ситуацію таким чином, щоб вони самі змогли обрати той варіант рішення, який би задовольняв інтереси і потреби усіх учасників конфлікту. На відміну від формального судового процесу, під час медіації сторони доходять згоди самі — медіатор не приймає рішення за них. Медіація – це, перш за все, добровільний процес, ініційований однією стороною або сторонами, їх представниками чи іншою особою на будь-якій стадії існування спору між сторонами та незалежно від того, чи розпочато судове провадження в справі

Принципи медіації визначено у ст. 3 проекту Закону України «Про медіацію»: добровільна участь, конфіденційність, незалежність та нейтральність медіатора, неупередженість медіатора, самовизначення та рівності прав сторін медіації.²¹³ Але цей перелік не є вичерпним.

Медіація – це процедура, у якій *третья незалежна, нейтральна та неупереджена особа **медіатор*** - спеціально підготовлений посередник, допомагає сторонам конфлікту (спору) у його врегулюванні шляхом налагодження комунікації між ними, зняття емоційної напруги, допомагає проводити переговори, послідовно проводячи сторони по стадіям медіації, сприяє виявленню потреб та інтересів сторін, підтримує сторони на шляху пошуку взаємовигідного рішення, допомагає оцінити реалістичність напрацьованих варіантів рішення та в укладенні відповідної угоди. Медіатор не має повноважень на прийняття рішення по суті конфлікту (спору).

Медіатор зосереджений *на перспективі* взаємовідносин сторін спору, а не на аналізі минулих відносин сторін. Він слідує процедурі медіації.

Медіаційна процедура має структуру із певною послідовністю таких стадій:

- премедіація (ініціювання медіації);
- підготовча стадія;
- збір інформації та визначення тем для обговорення;
- робота з інтересами та потребами;
- пошук варіантів рішення;
- оцінка варіантів рішення;
- оформлення домовленостей²¹⁴.

На сьогодні в Україні не існує спеціального закону, що регулює процедуру медіації. Проект Закону України «Про медіацію» № 3504 був зареєстрований у Парламенті України 19.05.2020 року.²¹⁵ У той же час, не існує й жодної формальної заборони з боку держави сторонам здійснювати медіацію.

213 Проект Закону України «Про медіацію» від 19.05.2020 р. № 3504.

214 Більше інформації про етапи медіації дивіться у посібнику «Медіація у професійній діяльності юриста», за ред. Наталі Крестовської, Луїзи Романадзе – Одеса, «Екологія», 2019. – с. 228-290, https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2020/02/Textbook_on_Mediation_for_Law_Schools.pdf

215 http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68877

Відповідно до ч. 4 ст. 55 Конституції України держава гарантує можливість кожному будь-якими не забороненими законом способами захищати свої права. Отже, можемо стверджувати, що в Україні є конституційне підґрунтя здійснення медіації. Указ Президента України від 20 травня 2015 року №276/2015 «Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів»²¹⁶ в п. 5.4 передбачає підвищення ефективності правосуддя та оптимізацію повноважень судів різних юрисдикцій, а саме: *розширення способів альтернативного (позасудового) врегулювання спорів, зокрема, шляхом практичного впровадження інституту медіації і посередництва, розширення переліку категорій справ, які можуть вирішуватися третейськими суддями або розглядатися судами у спрощеному провадженні; запровадження ефективних процесуальних механізмів для попередження розгляду справ за відсутності спору між сторонами; вивчення доцільності введення мирових суддів.*

У 2014 р. Україна підписала Угоду про Асоціацію з Європейським Союзом.²¹⁷ Згідно зі статтею 1 цієї Угоди, Україна і ЄС мають посилювати співпрацю в сфері правосуддя, свободи та безпеки з метою забезпечення верховенства права та поваги до прав людини і основоположних свобод. Країни Європейського Союзу погодилися, що забезпечення верховенства права та кращого доступу до правосуддя повинно включати доступ як до судових, так і до позасудових методів врегулювання спорів. Європейська Рада на своєму засіданні в Тампері 15 жовтня 1999 р. закликала держави-члени до запровадження альтернативних позасудових процедур, серед яких медіація є основним методом. Задля цього в 2008 році Європейським Союзом було прийнято Директиву 2008/52/ЄС Європейського Парламенту та Ради Європи з певних аспектів медіації у цивільних і комерційних справах,²¹⁸ а також низку рекомендацій та керівних принципів.

Крім Директиви 2008/52/ЄС, існує низка міжнародно-правових актів та актів рекомендаційного характеру. Зокрема, це – Модельний Закон ЮНСІТРАЛ про міжнародну примирну процедуру 2002 р., який був взя-

216 <https://zakon.rada.gov.ua/go/276/2015>

217 Угода про партнерство та співробітництво між ЄС та Україною. – Представництво Європейської Комісії в Україні, 2014.

218 https://zakon.rada.gov.ua/go/994_a95

тий за основу для національного законодавства щодо медіації 26 країнами світу,²¹⁹ та «Принципи для організацій, які забезпечують проведення медіації», які були створені в 2002 р. світовими лідерами в сфері медіації і відтворюють найкращу світову практику в цій галузі.

Медіація в юридичній клініці дає можливість студентам зробити посередницьку примирну діяльність частиною свого професійного життя та забезпечує хороший професійний старт для молодого правника з точки зору як практичних навичок, так і професійної етики.

Медіатор повинен володіти такими компетентностями:

- конфліктологічна;
- комунікативна;
- процедурна;
- рефлексивна,
- правова.

Саме тому медіація в юридичній клініці дозволяє розвинути у студентів-правників активні фахові навички та уміння. Юридична клініка, яка впроваджує медіацію, *сприяє формуванню у студентів-консультантів навичок посередництва та ведення переговорів*.

Прикладом застосування медіації в роботі юридичної клінічної освіти є діяльність в цьому напрямі юридичної клініки Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,²²⁰ яка у 2014-2015 роках спільно із ВГО Інститут стратегічного партнерства впроваджувала грантовий проект «Медіація як альтернативний спосіб вирішення спорів», наданий Програмою Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) «Справедливе правосуддя».²²¹ Мета проекту полягала у запровадженні в практику судів Івано-Франківської області медіації як альтернативного способу вирішення спору. Завданнями клініки в рамках проекту були:

219 Модельний Закон ЮНСІТРАЛ про міжнародну примирну процедуру 2002 р., «Принципи для організацій, які забезпечують проведення медіації»

220 Гичка Катерина. Матеріали юридичної клініки Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, 2016

221 Зокрема на семінарі протягом двох днів учасники мали можливість ознайомитись із поняттями, принципами, етапами медіації, сферами її застосування, особливостями проведення медіації у кримінальному провадженні та цивільному процесі, обговорити критерії «медіаційності» справ і механізм відбору та передачі судами справ на медіацію.

- проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи серед громадян регіону, які звернулись чи хочуть звернутися до суду, про можливість вирішення їхнього спору за допомогою медіації;
- підготовка та розповсюдження у судах регіону інформаційних матеріалів – буклетів, плакатів та брошур, присвячених процедурам медіації;
- проведення ознайомчого семінару для суддів і працівників апарату суду з основ медіації.
- допомога у проведенні медіацій щодо справ²²², які знаходились на розгляді в судах.
- проведення круглого столу з обговорення результатів реалізованої грантової програми, уроків та рекомендацій щодо законодавчого врегулювання медіації в Україні.

Основними напрямками роботи юридичної клініки Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника» в рамках проекту були:

- інформаційна діяльність;
- опрацювання справ, в межах яких можливе/доцільне проведення медіації;
- проведення премедіацій (попередні зустрічі сторін).

Студенти-консультанти юридичної клініки, зокрема, мали можливість прослухати навчальні спецкурси «Відновне правосуддя» та «Примирення у кримінальному праві». Окрім того, студенти-консультанти систематично спілкувались (особисті зустрічі, телефонні переговори) з представниками судів та допомагали у відборі справ, у яких потенційно могла бути проведена медіація, спілкувались із сторонами конфлікту, роз'яснюючи їм суть медіації, з'ясовували позиції сторін, проводили премедіації. Окрім того, студентами були розроблені інформаційні матеріали для населення, в яких було роз'яснено суть медіації як методу альтернативного вирішення правових спорів.

Впровадження технологій альтернативного врегулювання правових спорів у діяльність юридичної клініки є надзвичайно актуальним та важ-

222 Загалом в рамках реалізації цього проекту відбулось 52 медіації у таких сферах: кримінальні справи (шахрайство, заподіяння тілесних ушкоджень та порушень правил безпеки дорожнього руху); цивільні справи (спори щодо нерухомого майна, зокрема земельних ділянок, та виплати аліментів); трудові спори (невиплати заробітної плати або інших виплат, передбачених трудовим законодавством України). Успішно завершилися 12 медіацій;

ливим, адже саме застосовуючи медіацію на практиці, студент отримує навички, які не можливо отримати при традиційному консультуванні клієнта. Навчальний курс «Відновне правосуддя» допомагає студентам зрозуміти природу застосування медіації у кримінальних справах.

Міжнародна практика застосування медіації свідчить, що медіація стала розвиватись в другій половині XX сторіччя, перш за все, в країнах англосаксонського права — США, Австралії, Великобританії, а з часом почала поширюватися і в Європі.²²³ Перші спроби застосування медіації, як правило, стосувались вирішення спорів у сфері сімейних відносин. Згодом медіація отримала визнання при вирішенні широкого спектра правових конфліктів і суперечок, починаючи від конфліктів в місцевих громадах і закінчуючи складними багатосторонніми конфліктами в комерційній та публічній сферах. Сьогодні активно розвивається *міжнародна медіація*.

Медіації широко застосовується у таких сферах:

- *між- і внутрішньо корпоративні суперечки;*
- *спори у банківській і страховій сферах;*
- *супровід проектів, реалізація яких зачіпає інтереси багатьох сторін;*
- *конфлікти на роботі;*
- *сімейні суперечки;*
- *спори, пов'язані з авторським правом та інтелектуальною власністю;*
- *медіація в освітній сфері;*
- *міжкультурні конфлікти тощо.*

Взагалі, процедура медіації є дуже розповсюдженим способом вирішення спорів у всьому світі, не тільки в системі «загального права», а й у країнах «континентальної правової сім'ї». Як приклад можна розглянути американську експериментальну програму медіації з використанням добровольців-медіаторів, започатковану в США на початку 70-х років минулого століття у декількох великих містах країни.

Вона виявилася настільки успішною, що сотні інших програм були проведені по всій країні протягом двох наступних десятиліть, і на сьогодні практика медіації досить поширена в Сполучених Штатах Амери-

223 AAA Arbitration and Mediation Rules (2014)

ки. Судова практика США орієнтована на те, щоби більшість правових спорів вирішувалась добровільно до початку судового процесу, а суддя має право перервати судове провадження і порадити сторонам попрацювати з медіатором. Без медіаторів у сфері економіки, політики, бізнесу в цій країні не проходить жоден серйозний переговорний процес. Випускаються профільні журнали, існує Національний інститут дозволу диспутів, який займається розробкою нових методів медіації, діють приватні та державні служби медіації. Великий вплив має Американська арбітражна асоціація (American Arbitration Association), яка затвердила свої Правила арбітражного розгляду та медіації, що успішно використовуються, в тому числі, при розгляді внутрішніх суперечок.²²⁴

Зокрема, американські адвокати застосовують медіацію як основу своєї практики. Цікавими для ознайомлення та застосування в цьому контексті є рекомендації американського адвоката Фореста С. Мостена, який практикує в галузі медіації.²²⁵

Доречним є акцентувати увагу на досвіді юридичної клініки (центру) в Університеті Лойола в Чікаго, США (Loyola University Law Center, Chicago, Illinois, USA),²²⁶ яку авторка цього розділу посібника Любов Логуш мала можливість відвідати і досвід якої варто запозичити правничим клінікам в Україні. Юридична клініка цього університету має 30-тирічний досвід функціонування. Мета клініки – це навчання студентів і надання правової допомоги малозабезпеченим верствам населення. Клініка складається із трьох окремих клінік (підрозділів), які співпрацюють між собою:

- *Юридична клініка у справах сімейних,*
- *Юридична клініка у справах ведення бізнесу,*
- *Юридична клініка у справах оподаткування.*

Студентами юридичної клініки є студенти 3-го року навчання в Школі права університету, для яких обов'язковими є 54-годинний курс навчання у клініці, по завершенні якого студент отримує 4 кредити за успішне проходження навчання. Студент користується посібником (Office Manual, 2012, Loyola University Law Center, Chicago, Illinois), в якому викладено по-

224 AAA Arbitration and Mediation Rules (2014)

225 Forrest S. Mosten (2009) The Lawyer as Collaborative and Preventive Peacemaker, ch. 2, Reinventing the Practice of Law, Emerging Models to Enhance Affordable Legal Services, ABA Standing Committee on the Delivery of Legal Services Handbook 127-50,

226 Office Manual (2012) Loyola University Law Center, Chicago, Illinois

літичні і процедурні питання діяльності юридичної клініки. Студент клініки має у своєму провадженні 3-4 справи, праця над якими складається з наступних етапів:

Перший етап – це вивчення справи і проведення переговорів з клієнтом, під час яких, у разі необхідності, виникає пропозиція проведення процедури медіації, у якій повинен бути задіяний практикуючий адвокат з медіації. На проведення першого етапу студентові виділено *п'ять* тижнів.

Другий етап – презентація студентом справи (grand round) перед викладачем-куратором, клієнтом та іншими студентами-консультантами клініки. Після успішної презентації справи і у разі досягнення медіаційної угоди відбувається підписання медіаційної угоди. У випадку неможливості укладення медіаційної угоди відбувається перехід до *третього етапу*, на якому здійснюється представництво студентом справи клієнта в суді. Згідно з американським законодавством штату Іллінойс, студенти отримують тимчасову ліцензію на практику в суді у справах pro bono.

Юридична клініка університету отримує справи безпосередньо від населення (клієнтів) і від суддів. До прикладу, справи в клініці з сімейних справ мають міжнародний характер, зокрема, це справи з Гватемали, Мексики, Польщі, які студенти успішно вирішують.

Виникає слушне запитання: *Чи можливе запровадження американської моделі експериментальної програми з медіації в юридичних клініках університетів в Україні?* Відповідь на це запитання є позитивною – звичайно, можливе.

Для цього юридичним клінікам університетів необхідно створити українську експериментальну програму з медіації, яка б започаткувала введення практичного курсу з медіації в освіті. Програма повинна передбачати навчання студентів-консультантів юридичних клінік практиці (навичкам) проведення медіації як українськими фахівцями-медіаторами та правниками-практиками в галузі медіації, так і залучення до такого курсу іноземних фахівців-медіаторів, в тому числі добровольців-медіаторів з іноземних університетських юридичних клінік.

3.3. МЕТОДИКА ОКРЕМИХ НАПРЯМКІВ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНОЇ КЛІНІКИ

3.3.1. Правнича допомога у протидії домашньому насильству

Актуальність роботи юридичних клінік у сфері запобігання та протидії домашньому насильству знаходить своє підтвердження як у статистичних даних Організації Об'єднаних Націй, за якими 68% жінок зазнавали або зазнають насильства в сім'ї,²²⁷ так і за інформацією Міністерства внутрішніх справ України, за якою протягом 2017 року правоохоронцями було зареєстровано 110 000 звернень за фактом насильства в сім'ї. Водночас, необхідно наголосити, що це лише офіційна статистична інформація. Об'єктивно оцінити чисельність жертв такого насильства заважає недостатній рівень усвідомлення таких правопорушень у суспільстві.

Серед основних проблем, що виникають під час надання правничих консультацій в цій сфері є відсутність дієвого механізму реалізації права на захист жертв домашнього насильства, що, найчастіше, обумовлено прогалинами у законодавстві. Зокрема, залишається без відповіді питання місця перебування кривдника, якому заборонено перебувати у спільному із сім'єю житлі; невідома доказова база для застосування обмежувальних приписів; механізм належного забезпечення захисту людей, які стали свідками насилля, залишається не досконалим. Суд розглядає справи про видачу обмежувального припису протягом 72 годин після надходження заяви, тоді як життя і здоров'я потерпілої особи треба захистити тут і зараз. Питання дотримання/виконання обмежувальних приписів (заходів) також залишається відкритим. Також, фактично від-

227 Ще раз про домашнє насильство, available at: <http://www.dw.com/uk/ще-раз-про-домашнє-на-сильство/a-42887005>

сутнє державне фінансування діяльності органів забезпечення правопорядку у сфері надання допомоги постраждалим від такого насильства.

Відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» серед органів та установ, на які покладаються функції щодо здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, є навчальні заклади та установи системи освіти загалом, а отже – юридичні клініки зокрема. Також необхідно зазначити, що активність у цій сфері дослідження і надання правничої допомоги проявляють більшою мірою юридичні клініки закладів вищої освіти, які здійснюють підготовку поліцейських.

Розкриваючи особливості надання правових консультацій жертвам домашнього насильства, зауважимо, що вони, зазвичай, потребують не лише допомоги правників, а й, передусім – психологів, соціальних працівників, медиків. Зокрема, серед найактуальніших питань у цій сфері щодо клієнтів юридичних клінік є такі:

- Чи захищає закон жертву домашнього насильства?
- Які органи, установи чи служби можуть допомогти у протидії домашньому насильству та які їх повноваження?
- Як написати заяву до поліції про випадок домашнього насильства?
- Яку юридичну відповідальність передбачено за домашнє насильство?
- Чи можна відправити кривдника на лікування?
- У разі вчинення домашнього насильства де жертві можна залишитись на ніч за межами свого помешкання?
- Чи можна захиститись від домашнього насильства без повідомлення поліції?

При цьому, не поодинокими є випадки, коли особа звертається за правничою консультацією з питання начебто не пов'язаного з насильством, а в процесі її інтерв'ювання виявляється очевидним, що людина навіть не усвідомлює, що відносно неї мало місце і таке правопорушення як домашнє насильство.

Особливістю роботи юридичних клінік у цьому напрямку є стереотипи, засвоєні людиною зі свого дитинства, адже більшість психологів притримуються висновку про те, що основним джерелом домашнього насильства є певна поведінка дорослих у сім'ї, що може бути засвоєна

як норма: в дорослому віці, створивши власну сім'ю, перенести в її образ життя ці поведінкові стереотипи – псевдостандарти.²²⁸

Коли дитина бачить негаразди щодо розгляду справ у сфері запобігання та протидії домашньому насильству виникає актуальна потреба у проведенні правопросвітніх занять. Зокрема, з досвіду роботи з дітьми щодо профілактики домашнього насильства різних країн відмічається, що широкий спектр останніх утворюють такі заходи:

- пропагування доброзичливості відносин серед людей, гуманного і толерантного співжиття, поваги до представників інших націй, рас, релігій, гендерної рівності тощо;
- програми із глибшою спеціалізацією, призначені для сімей іммігрантів, для осіб із обмеженими фізичними можливостями (Німеччина), для дітей-свідків домашнього насильства (Швейцарія), для впровадження у пенітенціарних установах та у притулках для біженців (Франція);
- просвітницькі програми з учнями у школах Австралії та Чехії щодо пропагування доброзичливого толерантного співжиття членів родини, певні розробки особливих методик викладання зазначеної проблематики.²²⁹

Як відомо, якісна правопросвітня робота у мережі юридичних клінік ототожнюється із програмою «Практичне право» (Street law).²³⁰ Саме тому, з метою попередження домашнього насильства, колективом авторів юридичної клініки «De Jure» Національної академії внутрішніх справ було підготовлено інтерактивний тренінговий курс «Практичне право: попередження насильства в сім'ї». Посібник на цю тему містить сценарії семи інтерактивних занять у готовому до застосування форматі, що вже є традиційно звичним для українських правопросвітників.²³¹ Крім студентів-консультантів юридичних клінік, цей курс апробовують у своїй діяльності й поліцейські. Так, наприклад, у 2017 році юридичними клініками

228 Ратифікація Стамбульської конвенції посилить протидію насильству щодо жінок та домашньому насильству в Україні available at http://www.kirovograd.net/society/2015/4/15/ratifikacija_stambulskoyi_konvenciyi_posilit_protidiyu_nasilstvu_shodo_zhinok_ta_domashnomu_nasilstvu_v_ukrayini.htm?print

229 Галай А. О., Галай В. О., Головка Л. О., Муранова В. В. та ін. (2014), Міжнародний досвід попередження та протидії домашньому насильству, КНТ, Київ.

230 Методологія такої діяльності розкрита у підрозділі 3.3.3 цього Посібника

231 Галай А. О., Галай В. О., Муранова В. В., Федоровська Н. В. (2016), Практичне право: на попередження насильства в сім'ї: пілотний інтерактивний курс, ГО «Київський правозахисний альянс», Київ.

та Управлінням із забезпечення прав людини Національної поліції України з метою правового навчання неповнолітніх старшокласників шкіл та першокурсників неюридичних ЗВО ініційовано проект «Street law» щодо протидії домашньому насильству.²³²

Окрім означених форм роботи, юридичним клінікам варто співпрацювати з усіма органами, установами та службами на які покладається здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству: насамперед, це спеціально уповноважені органи (місцеві державні адміністрації; сільські, селищні, міські, районні у містах ради, їх виконавчі органи тощо), служби у справах дітей, уповноважені підрозділи органів Національної поліції України тощо.

Вагомим показником роботи будь-якої юридичної клініки, можна вважати також її інтернет-сторінки у соціальній мережі, де відображено інформацію про проведену роботу. Не винятком є і інформація щодо результатів протидії домашньому насильству в масштабах всієї країни. Зокрема, ведення такої інформативної бази для багатьох користувачів дозволить хоча би частково усунути стереотип «приватності проблеми» та зрозуміти найбільш ефективні способи протидії такому правопорушенню.

3.3.2. Правнича допомога у системі пенітенціарних установ

Юридичні клініки, обираючи напрями своєї спеціалізації, зазвичай особливо охоче займаються сферами, де стан справ із забезпечення права людини особливо потребує стороннього втручання. При цьому, вони зважають на фактори зацікавленості свого колективу, наявності викладачів-кураторів, які є експертами у цьому напрямку, а також організаційної зручності реалізації своєї участі. Оцінімо наведені мотивації участі юридичних клінік стосовно проблем, що мають місце у пенітенціарній сфері.

По-перше, близько 60 тисяч осіб, що перебувають у місцях: ув'язнення, позбавлення волі або на спеціальному обліку покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, - є великим колом потенційних клієнтів, які

²³² Мої права: чого навчатимуть Юридичні Клініки та Нацполіція старшокласників, available at: <https://hromadskeradio.org/programs/hromadska-hvylya/moyi-prava-chogo-navchatymut-yurydychni-kliniky-ta-nacpoliciya-starshoklasnykiv>

потребують правничої допомоги. Закрита і значною мірою каральна в'язнична система України не сприяє ефективному захисту їх прав, а зовнішні державні «контролери»- прокуратура, Омбудсман, Мінюст та громадські правозахисники не в змозі охопити усіх таких осіб, потребуючих захисту. Загалом, отримувачів послуг юридичної клініки, що спеціалізується у наданні правничої допомоги особам, які перебувають у пенітенціарних установах, можна диференціювати таким чином:²³³

- а) засуджені та ув'язнені, які перебувають у установах Державної пенітенціарної служби України, у тому числі, неповнолітні засуджені;
- б) засуджені, які перебувають під наглядом кримінально-виконавчих інспекцій;
- в) родичі або інші особи, що опікуються правами засуджених;
- г) недержавні організації пенітенціарного спрямування, персонал яких недостатньо юридично кваліфікований;
- д) персонал установ і органів пенітенціарної системи.

По-друге, захист прав засуджених, як правило, з огляду на їх загальну антисоціальну характеристику, не особливо зацікавляє студентів-консультантів юридичних клінік. Разом з тим, існують винятки, що залежать як від первинної спрямованості навчального закладу щодо надання вищої освіти, так і від наявності викладачів, що спеціалізуються на такій категорії справ. Наприклад, юридичні клініки з захисту прав засуджених працювали у спеціалізованих вишах системи міністерства внутрішніх справ: у Київському інституті внутрішніх справ (1999-2005), в Інституті кримінально-виконавчої служби (2014-2015). Виходячи із прокурорської функції «пенітенціарного нагляду», справи щодо прав засуджених з 2015 року брала до розгляду також і юридична клініка Національної академії прокуратури України. Викладачі-експерти з пенітенціарної тематики на початку 2000-х підтримували таку спеціалізацію у юридичній клініці Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ.

По-третє, традиційно вважається, що для забезпечення якісної спеціалізації юридичної клініки з захисту прав засуджених потрібні фахівці у кримінальному, кримінальному процесуальному та кримінально-виконавчому праві. Як свідчить досвід, більшість звернень засуджених стосується їхніх прав при відбуванні покарання: умови і режим відбування покарання, можливості звільнитись умовно-достроково, або з інших

233 Галай А. О. (2014), «Пенітенціарна юридична клініка», Науковий вісник ІКВС, №1 (5), С. 5-6.

підстав раніше припинити відбування покарання, або пом'якшити його умови, застосування до засуджених заходів заохочення та стягнення тощо. Значна частина звернень цієї категорії осіб пов'язана, на їх погляд, з несправедливістю вироків та можливістю їх оскарження в судовому порядку.

Разом з тим, чимало справ засуджених стосуються застосування законодавства в галузях цивільного, сімейного та соціального права, хоча й з деякою специфікою його застосування. Наприклад, засуджені під час відбування покарання отримали право на пенсію, бажають реалізувати свої сімейні права на одруження чи розлучення, на виховання дітей, захисту своєї власності тощо. У свою чергу, персонал пенітенціарної системи турбують питання щодо проходження служби, умов праці, соціального захисту. Таким чином, «пенітенціарні» юридичні клініки можуть діяти із залученням викладачів-кураторів з наведених вище галузей правового регулювання. У той же час діяльність клініки з метою поглиблення такої спеціалізації потребує залучення експертів в галузях кримінально-правових та адміністративно-правових відносин.

Наступна умова, пов'язана зі специфікою організації роботи спеціалізованої юридичної клініки щодо захисту прав засуджених є однією із найважливіших і достатньо складних, а саме – доступ студентів-консультантів до клієнтів клініки. Традиційно закрита (утаємничена) система виконання покарань неохоче допускає до справ свого контингенту і персоналу представників відкритого суспільства, якими якраз і є юридичні клініки закладів вищої освіти. Установи виконання покарання територіально здебільшого знаходяться у глибинці адміністративно-географічних регіонів країни і до них важко дістатись. Проте, і цей чинник можна мінімізувати, адже: засуджені мають право на листування без обмежень; деякі категорії потенційних клієнтів юридичної клініки (персонал, особи, засуджені до покарань не пов'язаних з позбавленням волі) вільні у виборі захисника своїх прав. Реформування пенітенціарної системи має своїм позитивним наслідком, що окремі керівники таких установ підтримують зовнішні контакти засуджених, якщо вони не шкодять порядку в середині установ.

Наведені проблеми зумовлюють особливі умови організації діяльності спеціалізованої пенітенціарної юридичної клініки, зокрема:

- Інформування про свої послуги через пресу, у тому числі ті видання, які розповсюджуються в пенітенціарній системі, а також – через персонал системи виконання покарань та спеціальні інтернет-ресурси. Наприклад, у кожній установі пенітенціарної служби розповсюджується спеціалізоване видання – газета «Закон і обов'язок». Для потреб засуджених у користуванні інтернетом розроблено спеціальну комунікаційну програму, яка, серед іншого, містить перелік інтернет-сторінок у вільному доступі та передбачає можливості он-лайн звернення.
- Організація взаємодії з підрозділами пенітенціарної служби України, з апаратом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та іншими інституціями національного превентивного механізму, з органами юстиції, з недержавними організаціями пенітенціарного спрямування;
- Здійснення правничої допомоги шляхом листування з клієнтом, не виключаючи можливостей особистого контакту із засудженими та особами, які діють у їх інтересах.

Тому, існування такої спеціалізації як захист прав засуджених є життєздатним напрямком роботи юридичних клінік України. Виходячи з наведеного, важливим є пошук особливих форм практичної діяльності клініки, якими можуть бути:

1. Надання правничої допомоги у справах, які цікавлять згаданих отримувачів таких послуг.
2. Робота з так званими «стратегічними/резонансними справами». Такими можуть стати будь-які справи, що викликали суспільний резонанс, наприклад, провадження щодо скарг проти України у Європейському суді з прав людини у справах, дотичних до умов функціонування пенітенціарної системи.
3. Розробка і проведення правопросвітніх занять для неповнолітніх, зокрема тих, які відбувають кримінальні покарання. Характеризуючи правопросвітню роботу «пенітенціарних» юридичних клінік, слід відзначити надзвичайну актуальність проведення правопросвітніх занять типу «Практичне право» для неповнолітніх осіб, які перебувають у «конфлікті» із законом. Розробка спеціальних правопросвітніх комплексів щодо прав людини може принести користь у правово-

му вихованні, ресоціалізації та профілактиці правопорушень осіб, які відбувають кримінальні покарання або складають «групу ризику».

4. Серед особливих форм роботи пенітенціарної юридичної клініки, зокрема, адресованих підвищенню рівня професійної підготовки студентів-консультантів, можна запровадити проведення фестивалів художніх і документальних фільмів, дебатів, турнірів та конкурсів творів-есе про пенітенціарну систему і права засуджених.²³⁴

3.3.3. Правнича допомога у захисті прав біженців і внутрішньо переміщених осіб

Збройні конфлікти, стихійні лиха, економічні кризи протягом всієї історії людства змушують цілі родини покидати місця свого постійного проживання. Разом з тим, тільки частина людей, зокрема тих, які отримують статус біженця чи особи, яка потребує додаткового правового захисту, можуть розраховувати на правничу та іншу допомогу. Інші люди, які визнаються економічними мігрантами, при відсутності законних підстав перебування в Україні чи іншій країні світу, змушені покинути її без будь-яких правових гарантій.

До юридичних клінік звертаються особи з проханням надати їм правничу допомогу, щоби набути статус біженця або внутрішньо переміщеної особи, чи отримати додатковий правовий захист у реалізації своїх прав і основоположних свобод в Україні.

Згідно ст. 14 Загальної Декларації прав людини кожна людина має право шукати притулок від переслідування в інших країнах та користуватись цим притулком.²³⁵ Водночас, ця стаття обмежує реалізацію цього права тією умовою, що воно не може бути здійснено, якщо переслідування пов'язано із скоєнням неполітичного злочину, чи діянь, що протирічать цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.

234 Галай А. О. (2014) Пенітенціарна юридична клініка / Андрій Олександрович Галай // Науковий вісник ІКBCN№1 (5), С. 5.

235 Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р., URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_015

У 1951 році Генеральна Асамблея ООН прийняла Конвенцію ООН «Про статус біженців»,²³⁶ а Україна приєдналася до неї у 2002 році. У положеннях статті 1 (А) 2 Конвенції закріплено визначення поняття біженець, тобто особа, яка через обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознакою расової належності, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи чи політичних поглядів знаходиться за межами країни своєї національної належності і не в змозі користуватись правовим захистом цієї країни або не бажає користуватись таким захистом внаслідок таких побоювань; або, не маючи визначеного громадянства і знаходячись за межами країни свого колишнього місця проживання в результаті подібних подій, не може чи не бажає повернутись до неї внаслідок таких побоювань.

Обмеженість практичного застосування поняття «біженець» призвело до виникнення необхідності додаткового правового захисту шукачів притулку. На разі, в країнах світу не має єдиного підходу щодо розв'язання цієї проблеми. Якщо формою основного способу правового захисту виступає набуття статусу біженця, то формами субсидіарного захисту у різних країнах²³⁷ є:

- захист від призупинення вислання (Німеччина, Швеція, Бельгія, США);
- дозвіл на допустиме перебування (Німеччина, Чехія, Польща); дозвіл на перебування з гуманітарних причин (Німеччина, Іспанія, Греція, Угорщина, Італія, Ірландія, Іспанія, Норвегія, Португалія);
- статус тимчасового захисту (США) тощо.

В Україні тільки з 2011 року впроваджено особливі форми захисту шукачів притулку. Так, Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» регламентує крім прав та обов'язків біженців, статус інших подібних категорій осіб.²³⁸

У діяльності юридичних клінік, що опікуються захистом прав біженців в Україні, можна виділити кілька етапів.

236 Конвенція про статус біженців від 28 липня 1951 р., URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_011

237 Матеріали конференції з питань додаткових (допоміжних) форм захисту в Україні, Білорусі, Молдові, УВКБ ООН, Київ, 24-25 березня 2004 р.

238 Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 8 липня 2011 № 3671-VI, URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3671-17>

Перший етап з 1998 р. до 2009 р., характеризувався створенням юридичних клінік захисту прав біженців чи спеціалізацій в рамках існуючих проєктів та активною їх діяльністю, як щодо надання правничої допомоги шукачам притулку, так і участю в тематичних круглих столах, семінарах та міжнародних змаганнях. У цей час надавали правничу допомогу шукачам притулку та біженцям юридичні клініки Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Львівського національного університету імені Івана Франка, Закарпатського державного університету, Одеського державного університету внутрішніх справ та Одеського національного університету імені І. І. Мечникова та деякі інші клініки.

Другий етап, що розпочався з 2009 року і триває дотепер, характеризується зниженням рівня активності юридичних клінік з надання правничої допомоги біженцям та шукачам притулку, навіть, певним згортанням реалізації подібних програм.

З 2014 року у зв'язку зі збройним конфліктом та окупацією частки території України до юридичних клінік почали активно звертатись за безоплатною правничою допомогою внутрішньо переміщені особи. Загалом, за даними Міністерства соціальної політики станом на 6 червня 2016 року, в Україні було взято на облік 1 785 740 внутрішньо переміщених осіб, станом на 9 січня 2018 року на обліку перебувало 1 492 100 переселенців (або 1 218 002 сім'ї) з Донбасу і Криму. Найбільші потоки внутрішнього переміщення осіб були спрямовані у східні та центральні регіони України (Луганська, Харківська, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Київська області та місто Київ).²³⁹

Внутрішньо переміщені особи, будучи громадянами України, не можуть скористатись формами захисту, передбаченими Конвенцією ООН «Про статус біженців»,²⁴⁰ Протоколом щодо статусу біженців 1967 року²⁴¹ та Законом України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового

239 Державна міграційна служба України. Оперативний звіт з моніторингу міграційних процесів, URL: http://dmsu.gov.ua/images/pro-dms/centr/zvit_vypusk_22.pdf

240 https://zakon.rada.gov.ua/go/995_011

241 https://zakon.rada.gov.ua/go/995_363

або тимчасового захисту»,²⁴² у зв'язку з чим був прийнятий спеціальний Закон²⁴³ України, що врегулював їх статус.

Тепер програми із захисту прав внутрішньо переміщених осіб мають юридичні клініки Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Національного університету «Києво-Могилянська академія», Білоцерківського національного аграрного університету, Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Северодонецьк) та інші. Тому змістовно сьогодні можна говорити про зростання уваги до прав мігрантів та перспективи відновлення активної діяльності юридичних клінік у цьому напрямку.

Під час надання правничої допомоги шукачам притулку та внутрішньо переміщеним особам важливо отримати базову інформацію про особу, причини звернення та якої допомоги вона потребує: оформлення звернення щодо отримання статусу біженця, або статусу особи, що потребує додаткового чи тимчасового захисту, або внутрішньо переміщеної особи; іншу правничу допомогу.

Важливим елементом надання правничої допомоги таким особам є проведення інтерв'ю з ними. Підготовка до інтерв'ю з шукачем притулку чи внутрішньо переміщеною особою є дуже важливою, адже це дозволить консультанту задавати правильні і коректні запитання, подолати труднощі та бар'єри у спілкуванні, які можуть виникнути протягом інтерв'ю, і, нарешті, зробити об'єктивно правильну оцінку наданої шукачем притулку чи внутрішньо переміщеною особою відповідної інформації.

При підготовці до проведення інтерв'ю з шукачем притулку/внутрішньо переміщеною особою студенту-консультанту варто з'ясувати для себе відповіді на такі запитання:

- Які норми міжнародно-правових актів можна застосовувати?
- Що Ви знаєте про державу походження заявника на отримання статусу біженця чи додаткового захисту?
- Які національні нормативно-правові акти регламентують процедуру набуття статусу біженця або статусу внутрішньо переміщеної особи?

242 <https://zakon.rada.gov.ua/go/3671-17>

243 Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20 жовтня 2014 р. № 1706-VII, URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>

Перед тим як проводити детальне інтерв'ю з шукачем притулку, необхідно заздалегідь зібрати загальну інформацію про країну походження такої особи, у тому числі:

- основи політичної та адміністративної організації держави (наприклад, чи є в державі уряд, політичні партії, правова система тощо);
- стан дотримання основних прав людини в державі та факти про будь-які переслідування осіб за ознаками раси, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичні переконання;
- географічне положення держави та її економічні і соціальні характеристики (включаючи: найбільш заселені центри, відстані між містами, етнічні і племенні групи, основні джерела прибутку тощо);
- культурні особливості (значення основних понять та цінностей таких як сім'я, роль та статус жінки, ставлення до гомосексуальних відносин тощо);
- інформацію про методи роботи поліції, військових формувань та служби безпеки, систему правосуддя, строки покарання за військові та політичні злочини, правопорушення.

Серед доступних джерел дослідження такої інформації є: REFWORLD²⁴⁴ (найбільш повна щорічна база даних Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців про країну походження, звіти міжнародних урядових та неурядових організацій), а також інформація з щорічних та щоквартальних звітів міжнародних організацій (Amnesty International, Human Rights Watch,²⁴⁵ проекту Червоного Хреста – ACCORD, US Department of State тощо).

Володіючи завчасно зібраними матеріалами, студент-консультант може наперед розглянути й проаналізувати дані про ситуацію в країні, яка має безпосереднє відношення до шукача притулку. Варто попросити шукача притулку принести із собою на інтерв'ю всі документи, які є в наявності, незалежно від того, чи мають вони пряме відношення до залишення країни громадянської належності чи не мають.

При проведенні інтерв'ю із шукачем притулку чи внутрішньо переміщеною особою студенту-консультанту потрібно дотримуватись загальних принципів і правил інтерв'ювання. Рекомендуємо такий алгоритм інтерв'ювання особи:

244 <https://www.refworld.org/>

245 <https://www.hrw.org/tag/amnesty-international>

1. Представитись клієнту та пояснити організаційні моменти інтерв'ю для того, щоби не ставити заявника у психологічно незручне становище. Представити особу перекладача (якщо він залучений) і переконатись в тому, що заявник і перекладач адекватно розуміють один одного перед продовженням інтерв'ю. Можливі випадки, коли інтерв'ю з шукачами притулку відбувається за допомогою перекладача (ними можуть бути студенти, що вільно володіють іноземною мовою, особи, які отримали статус біженця або тимчасовий захист в Україні). Перед початком інтерв'ю необхідно пояснити перекладачу етапи проведення інтерв'ю і які типи запитань будуть задаватися заявнику. Можуть бути корисними і деякі пояснення загальної термінології та процедури отримання статусу біженця.
2. Пояснити заявнику визначення поняття «біженець» чи «внутрішньо переміщена особа» та запитання, які ви плануєте йому ставити.
3. Нагадати заявнику про його право на конфіденційність спілкування, на правничу допомогу та добровільно взятий на себе обов'язок надавати належні докази і достовірну інформацію.
4. Враховуючи, що шукачі притулку/внутрішньо переміщені особи можуть бути жертвами катувань, насильства чи перебувати у стані сильного емоційного стресу, студенту-консультанту треба навчитись розпізнавати прояви і симптоми емоційного занепокоєння або потребу у наданні швидкої медичної допомоги.
5. Крім того, можуть виникнути психологічні, культурологічні або мовно-термінологічні бар'єри та труднощі в процесі спілкування з шукачами притулку та внутрішньо переміщеними особами,²⁴⁶ про що необхідно завжди пам'ятати і намагатись їх уникнути або попереджати.

Як приклад щодо найбільш поширених консультацій для зазначеної категорії осіб можна навести консультації, надані юридичною клінікою «Альтернатива» Закарпатського державного університету (наразі клініка реорганізована шляхом приєднання до юридичної клініки Ужгородського національного університету у зв'язку з об'єднанням закладів вищої освіти) шукачам притулку та біженцям, зокрема:

- порядок набуття статусу біженця;
- підстави отримання додаткового та тимчасового захисту;

246 Савчин М. В., Навроцький В. В., Менджул М. В. (2005), Правова допомога шукачам притулку: організаційні та практичні аспекти. Навчальний посібник, Ужгород, С. 48-54.

- права осіб, яким надається додатковий захист;
- поновлення втраченого посвідчення особи, яка потребує додаткового захисту;
- строки розгляду заяви про надання статусу біженця;
- порядок возз'єднання сім'ї;
- порядок оскарження рішення про відмову в оформленні документів для вирішення питання щодо визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту;
- порядок скасування рішення про відмову у визнанні біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту тощо.

Юридичні клініки можуть допомогти шукачам притулку в оформленні заяви про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, підготовці адміністративних позовів про оскарження рішень про відмову в оформленні документів для вирішення питання щодо визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, а також рішень про відмову у визнанні біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту.

Внутрішньо переміщені особи найчастіше звертаються до юридичних клінік за консультаціями з таких питань:

- порядок взяття на облік внутрішньо переміщеної особи
- відновлення втрачених документів (свідоцтва про народження, трудової книжки, військового квитка, свідоцтва про освіту, документів, що підтверджують право власності на рухоме або нерухоме майно тощо),
- порядок набуття статусу безробітного, отримання соціальної допомоги, припинення підприємницької діяльності, влаштування дітей у дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади тощо.
- складення позовних заяв до суду про стягнення аліментів, позбавлення батьківських прав особи яка перебуває на окупованій території, отримання страхових виплат за втрачене майно, оскарження відмов у призначенні соціальних виплат тощо.

Важливо мати на увазі, що юридичні клініки при роботі з шукачами притулку, біженцями/внутрішньо переміщеними особами можуть зустрітись з проявами ксенофобії, расизму та інших форм дискримінації, тому студенти-консультанти, повинні володіти мінімальним обсягом знань про ознаки цих явищ та відповідальності за їх вчинення.

Водночас, як біженці, так і внутрішньо переміщені особи, опинившись в загрозованих для життя обставинах потребують не тільки правничої допомоги, а й особливих форм правової роботи.

При цьому, можлива співпраця клініки з Центрами правової інформації та консультацій, правозахисними громадськими організаціями для вирішення стратегічних справ, громадськими організаціями внутрішньо переміщених осіб для проведення спільних правопросвітніх заходів: круглих столів, семінарів, показів та обговорень документальних фільмів тощо. Приклади такої співпраці, зокрема, наводяться в опублікованій практиці юридичних клінік Білоцерківського національного аграрного університету,²⁴⁷ та Ужгородського національного університету.²⁴⁸

3.3.4. Правнича допомога у захисті прав військовослужбовців та членів їх сімей

Правовий захист військовослужбовців традиційно не був поширеною сферою спеціалізації юридичних клінік в Україні. До 2014 року юридичні клініки закладів вищої освіти України отримували лише поодинокі звернення з цих питань. Проте від самого початку військової агресії Російської Федерації проти України особливого соціального і правового захисту потребують військовослужбовці – учасники Антитерористичної операції, Операції об'єднаних сил та члени їх сімей.

Зазначене питання одразу стало одним із найактуальніших завдань правового захисту, що викликало активізацію цього напрямку консультативної правничої допомоги у юридичних клініках. Правові консультації для військовослужбовців та інших осіб цієї категорії справ надають, зокрема, юридичні клініки Білоцерківського національного аграрного уні-

247 Щоби нова громада стала домівкою: вимушені переселенці навчаються у Білій Церкві, URL: <http://legalspace.org.ua/napryamki/dopomoga-vimushenim-pereselentsyam/item/6741-shchob-nova-hromada-stala-domivkoiu-vymusheni-pereselentsi-navchajutsia-u-bilii-tserkvi>

248 В Ужгороді відбулася зустріч в рамках роботи Центру безоплатної правничої допомоги ВПО, URL: <http://www.kaplvested.info/index.php/novyny/145-v-uzhhorodi-vidbulasia-zustrich-v-ramkakh-roboty-tsentru-bezoplatnoi-pravovoi-dopomohy-vpo>

верситету,²⁴⁹ Національної академії прокуратури України,²⁵⁰ Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,²⁵¹ Хмельницького університету управління та права,²⁵² а також інші. Науково-практичний семінар з цієї тематики був проведений наприкінці 2014 року правничою клінікою Національного університету «Києво-Могилянська академія».²⁵³

З урахуванням подій, які відбуваються в сучасній Україні, коло правових проблем, з якими зустрічаються військовослужбовці, учасники Антитерористичної операції та Операції об'єднаних сил розширюється кожного дня. Результати практики консультування військовослужбовців засвідчили, що найчастіше ця категорія клієнтів юридичних клінік цікавиться питаннями щодо:

- надання учасникам бойових дій та членам їх сімей пільг з оплати комунальних послуг та забезпечення їх житлом;
- порядку отримання одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) військовослужбовця;
- збереження робочого місця (посади) та середнього заробітку за особою, призваною на військову службу під час мобілізації;
- відновлення втрачених ідентифікаційних документів;
- реалізації інших соціальних пільг та гарантій, які подекуди не підкріплені законодавчим механізмом їх реалізації.

Практика надання правничої допомоги військовослужбовцям напружувала декілька загальних правил:

У першу чергу, задля надання фахової правничої допомоги військовослужбовцям та членам їх сімей доречно об'єднувати співпрацю юридичних клінік із громадськими спільнотами та організаціями таких осіб. З 2014 року виникло чимало громадських організацій та груп у соціальних мережах, які на безоплатній основі допомагають військовослужбовцям

249 Київщина: майбутні юристи розповіли захисникам України про їхні права, available at: <http://legalspace.org/index.php/ua/napryamki/dopomoga-vijskovim/item/4171-kyivshchyna-zakhysnyky-ukrainy-otrymaly-pravovu-dopomohu-na-mistsiak-sluzhby>

250 Консультує Прокурорська юридична клініка, available at: http://www.ap.gov.ua/ua/11a_03.html

251 Юридична клініка Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Консультації учасникам АТО, available at: http://www.legalclinic.com.ua/load/konsultacii/uchasnikam_ato/26

252 Юридична клініка надає безоплатну правничу допомогу бійцям АТО, available at: <http://www.univer.km.ua/news.php?news=1122>

253 Науково-практичний семінар «Активізація ролі Юридичних Клінік у складних умовах сьогодення» (20-21 листопада 2014 року, м. Київ), available at: <https://www.facebook.com/groups/ALCUkraine/>

та учасникам АТО, займаючись питаннями гуманітарної допомоги, збором коштів на лікування, забезпечуючи психологічну підтримку, а також надаючи правничу допомогу, зокрема такі як: Центр правового захисту учасників АТО, громадська організація «Союз учасників АТО», громадська організація «Адвокат захисника Вітчизни» та інші.

У цьому контексті юридичним клінікам рекомендується відходити від традиційного роз'яснення законодавства, зосередившись безпосередньо на механізмі його застосування. Наприклад, деталізувати, які документи та довідки необхідно отримати для отримання спеціального статусу військовослужбовця, до якого органу державної влади та управління необхідно звертатись та у які строки такий орган видає відповідний документ, який формат і кількість фотокарток потрібно додати до заяви, а також – звертати увагу щодо роз'яснення порядку оскарження дій та бездіяльності посадових осіб.

До юридичної клініки окрім безпосередніх учасників бойових дій звертаються і члени їх сімей, якими можуть бути визнані й інші особи за умов постійного проживання разом із суб'єктом права на пільги і ведення з ним спільного господарства. Категорія осіб, на яких поширюються пільги та гарантії соціального захисту передбачена Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту».

У процесі надання правничої консультації необхідно враховувати індивідуально-психологічні та інші особисті риси клієнта. Адже для багатьох військовослужбовців чи членів їх сімей, які прийшли на консультування, сам факт звернення за юридичною допомогою є емоційно значущою подією: часто людина при цьому знаходиться в кризовому стані, потребує не тільки юридичної, а й психологічної допомоги. Стрес, нервово-психічна напруженість, виснаження нервової системи негативно впливають на встановлення з нею належного психологічного контакту. Тому, важливо уміти мінімізувати негативний вплив емоцій клієнта шляхом доброзичливого, коректного, ввічливого поводження з ним. Демонстрація співчуття, співпереживання, як і інші прояви емпатії мають значення як для отримання повних і точних даних у справі, так вони важливі й для налагодження психологічного контакту з клієнтом юридичної клініки.

Враховуючи актуальність і типовість ситуацій, що виникають у реалізації такої спеціалізації, юридичним клінікам доречно працювати за формою on-line консультування, розміщуючи консультації одразу на де-

кількох Internet-ресурсах: на веб-сайтах та сторінках у соцмережах ЗВО чи самої юридичної клініки. Такі інструменти дозволяють надавати правничу допомогу незалежно від місця перебування особи та у зручний для обох сторін час, а поширення такої інформації у різних джерелах – розширюватиме інформаційне коло щодо доступу до неї.

Видання друкованих збірників з консультаціями для військовослужбовців та їх розповсюдження – ще один ефективний механізм надання правничої допомоги таким особам. Сьогодні вже опубліковано декілька подібних видань і вони залишаються актуальними. Так, наприклад, збірник спеціалізованих консультацій для військовослужбовців та членів їх сімей, а також буклет інфографіки підготовлено юридичною клінікою Національної академії прокуратури України.²⁵⁴

Серед проблемних питань цього напрямку діяльності юридичної клініки слід назвати:

По-перше, наявність складного і, часом, суперечливого законодавства щодо прав військовослужбовців. На підготовку правничої допомоги юридичними клініками у цій спеціалізації справ істотно впливають прогалини у законодавстві та інші проблемні питання реалізації задекларованих гарантій соціального захисту військовослужбовців. Так, з початку проведення антитерористичної операції (14 квітня 2014 року) лише до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»²⁵⁵ внесено близько 30 змін, які спрямовані на забезпечення психологічної реабілітації військовослужбовців після виконання завдань у бойових умовах, а також підвищення рівня соціальних гарантій як для військовослужбовців так і для членів їх сімей. Кожна нова редакція зумовлює зміну практики реалізації тієї чи іншої правової можливості, що призводить до необхідності постійного оновлення змісту консультації.

254 Пільги та гарантії для учасників антитерористичної операції, available at: http://ua.odfoundation.eu/a/6298_pilgi-ta-garantiyi-dlya-uchasnikiv-antiteroristichnoyi-operaciyi; На допомогу захисникам Батьківщини: права і пільги для учасників АТО та членів їх сімей – підстави та порядок отримання, рекомендації, довідкова інформація, available at: http://fmi-inc.net/news/to-help-defenders-of-the-fatherland/ukraine_ato_combatants_rights_benefits_may2015_ua.pdf

255 Вернидубов І. В., Галай А. О., Туркот М. С. та ін. (2015), Правовий посібник учасника бойових дій: довідник, Національна академія прокуратури України, Київ; Нова прокуратура. Юридичний довідник учасника АТО, available at: http://www.ap.gov.ua/ua/11a_00.html

По-друге, існуючі недоліки законодавчої техніки та відсутність законодавчого закріплення деяких термінів і понять призводять до різного тлумачення однієї і тієї самої правової норми. Наприклад, сьогодні в законодавстві України відсутнє визначення таких понять як «військова (воєнна) безпека України», «правоохоронна діяльність», «представник влади – військовослужбовець», «військове формування зі статусом правоохоронного органу». Низка понять, що мають безпосереднє відношення до проведення антитерористичної операції, визначаються в нормативно-правових актах різної юридичної сили та галузевої приналежності, що певною мірою перешкоджає з'ясуванню їх змісту та належному використанню в правозахисній діяльності юридичних клінік.

По-третє, складна бюрократична процедура реалізації наданих учаснику цих подій прав призводить до того, що при оформленні будь-якої пільги, особі необхідно отримати чимало документів та довідок з різних органів та установ. Однією з причин такої бюрократизації є широкий спектр законодавства, пов'язаного із соціальним захистом військовослужбовців, а отже – значна кількість органів, установ та організацій, задіяних у механізмі реалізації таких гарантій. Долаючи бюрократичні бар'єри, людина вимушена у буквальному сенсі спочатку виборювати своє право на призначення належної пільги чи соціальної допомоги, а у подальшому – на її отримання.

По-четверте, проблемою правового захисту військовослужбовців є недостатнє бюджетне фінансування виплати гарантованих пільг. Почасти дія положень законодавчих актів України у частині надання компенсацій і гарантій незрозуміла й непрозора, а крім того їх дія призупиняється на певний період. Наприклад, позачергове надання житлових приміщень в разі потреби поліпшення житлових умов сім'ям військовослужбовців, які загинули (померли) або пропали безвісти, мало би відбуватись за місцем їх перебування на обліку громадян, які потребують поліпшення житлових умов. Насправді такі сім'ї забезпечуються житлом у виняткових випадках, при цьому, як правило, за рахунок місцевого бюджету. Як наслідок – сім'ї, які потребують покращення житлових умов – житла не отримують.

Наведені проблеми побуту військовослужбовців та їх сімей потребують правничої допомоги, у тому числі й силами юридичних клінік України.

3.3.5. Перспективи професійної спеціалізації діяльності Юридичних Клінік

Одним із нагальних питань подальшого розвитку правничої клінічної освіти є проблема спеціалізації юридичних клінік. У загальному розумінні термін «спеціалізована юридична клініка» розглядається як антонім іншого поширеного поняття «юридична клініка загальної практики». Якщо юридична клініка загальної практики надає правничу допомогу у всіх без винятку галузях правового регулювання суспільних відносин, не встановлюючи для відбору справ обмежень або переваг, то спеціалізована юридична клініка при виборі справ може здійснювати їх селекцію, надаючи пріоритет певній галузі правничих відносин або певним справам, що відповідають особливим критеріям.

Зокрема, дослідники цієї проблематики досить часто наводять характеристики і переваги спеціалізації юридичних клінік. Так, С. Молібог до позитивних ознак спеціалізації юридичної клініки відносить те, що:²⁵⁶

1. *студенти заздалегідь можуть обрати на свій розсуд напрям роботи юридичної клініки;*
2. *забезпечується більш високий професійний рівень надаваної правничої допомоги;*
3. *створюються більші можливості для контролю викладачами за діяльністю студентів-консультантів;*
4. *спеціалізація може бути механізмом реагування на зміни в суспільних процесах;*
5. *це спосіб зосередження навчання майбутніх правників в окремих сферах правничих відносин.*

Російський автор Є. С. Шагріна зазначає, що робота у спеціалізованих юридичних клініках дозволяє студенту поглибити свої навички у певних галузях, проте робота у юридичних клініках загальної практики є кращою з огляду на набуття широкої професійної кваліфікації.²⁵⁷ Подібну позицію займає й А. Б. Гутніков, зазначаючи, що підготовка правників у юридичній клініці все ж зорієнтована на широку сферу застосування права/зако-

²⁵⁶ Єлов В. А., Молібог С. І., Павленко Д. Г. (2004), Юридична Клініка, Школяр, Київ.

²⁵⁷ Андреечев И. С., Баиева Н. А., Воскобитова Л. А., Доброхотова Е. Н. и др. (2003), Организация и управление в юридической клинике. Опыт практической деятельности в современной России, Дело, Москва.

нодавства.²⁵⁸ Інший дослідник діяльності юридичних клінік М. Т. Лоджук вважає, що спеціалізація юридичних клінік не лише негативним чином позначається на обсязі теоретичних знань і практичних навичок майбутнього правника, яких можуть набувати студенти, беручи участь у діяльності клініки, але й ставить під сумнів саму ідею включення юридичних клінік в державну систему надання безоплатної правничої допомоги поруч з іншими суб'єктами надання такої первинної та вторинної правничої допомоги.²⁵⁹

Україно і російськомовні літературні джерела, присвячені дослідженню діяльності юридичних клінік характеризують їх спеціалізацію, здебільшого, як критерій класифікації юридичної клінічної освіти. Можна погодитись з тим, що різноманітність підходів є відлунням традиційної позиції щодо розмежування «юридичних клінік загальної практики» та винятків із нього.

Серед іншого, спробуємо спростувати кілька невірних, на наш погляд, підходів до розуміння спеціалізації юридичних клінік.

Так, юридичні клініки «Практичного права» (Street Law), хоча і мають чимало особливих організаційних характеристик, проте, до системи спеціалізації юридичних клінік не належать, оскільки утворюють особливий тип діяльності юридичної клініки,²⁶⁰ а не вид її спеціалізації.

Протилежним прикладом, що ілюструє розуміння спеціалізації юридичних клінік є існування спеціалізованих юридичних клінік у сфері «медичного права». Незважаючи на деякі організаційні особливості (наприклад, залучення експертів з медицини до складу персоналу юридичної клініки), діяльність таких інституцій практикує звичайні форми роботи юридичних клінік загальної практики.

Таким же невірним підходом, який зустрічається у деяких працях, є охоплення категорією «спеціалізація» обумовленої в деяких юридичних клініках дотриманням принципу «ненадання правничої допомоги в окремих галузях правничих відносин» (наприклад, поширене правило юридичних клінік в Україні не консультувати з питань кримінального і кримінально-процесуального права). Такий підхід підтверджується до-

258 Гутников А. Б. (2009), «Опыт центра клинического юридического образования и актуальные методы обучения в юридической клинике», Юстиция: Научно-практический журнал, № 6. С. 25.

259 Лоджук М. Т. (2015), Юридичні клініки в Україні: освіта та правнича допомога, Фенікс, Одеса.

260 Такі організації доречно називати юридичними клініками типу street law або ж практичного права

слідженням даних щодо спеціалізації юридичних клінік у базах Асоціації юридичних клінік України²⁶¹ та російського Центру клінічної юридичної освіти.²⁶² Натомість вважаємо, що називати юридичні клініки «спеціалізованими» допустимо лише тоді, коли вони працюють винятково із конкретними справами (галузями права/правничих відносин) або додатково до справ загальної практики спеціалізовано беруть до розгляду справи з таких конкретних галузей або типів клієнтів.

Спеціалізація юридичної клініки безпосередньо пов'язана з якістю правничої допомоги як головною умовою/ознакою її діяльності. Необхідно мати на увазі, що чим більше суспільство потребує правничої допомоги через не завжди достатню якість публічного адміністрування і функціонування правової системи, тим більше у корпоративній культурі учасників правничої клінічної освіти виникає потреба надавати ширше коло правничих послуг.

Термін «спеціалізація» не притаманний дослідженням іноземних авторів, присвячених правничій клінічній освіті. У світовій літературі у цьому контексті, якщо й вживають словосполучення «юридичні клініки», мають на увазі «юридичні клініки загальної практики», хоча досить часто у назві позначають тип (напрямок спеціалізації) юридичної клініки (наприклад, «юридична клініка з прав біженців»).

У літературі, присвяченій діяльності юридичних клінік, спеціалізацію цих особливих структур здебільшого оцінюють як елемент класифікації клінік на види. Вважаємо, що такий підхід є відлунням вже згаданої традиційної позиції про їх розмежування на установи «загальної юридичної практики» та винятків із неї. Спробуємо спростувати кілька, на наш погляд, невірних підходів до розуміння «спеціалізація юридичних клінік».

Так, юридичні клініки «практичного права» (Street Law), хоч і мають чимало особливих організаційних характеристик, що були описані у підрозділі 3.3.3, проте, до системи спеціалізації таких клінік не належать, оскільки утворюють особливий тип діяльності юридичної клініки, а не вид її спеціалізації.

261 Реєстр Юридичних Клінік, available at: <https://legalclinics.in.ua/pro-nas/reystyr-yurydychnyh-kllinik/>

262 Андреева Л. С., Лядов В. В. Юридическая клиника: понятие, цели, перспективы, available at: http://www.journal-nio.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1992&Itemid=119

Прикладом, що ілюструє розуміння спеціалізації юридичних клінік є існування спеціалізованих юридичних клінік у сфері «медичного права». Адже незважаючи на деякі організаційні особливості (наприклад, залучення експертів з медицини до складу персоналу юридичної клініки), у діяльності таких інституцій практикуються звичайні/традиційні форми роботи юридичних клінік.

Таким же сумнівним підходом, який зустрічається у деяких дослідницьких доробках, є охоплення категорією «спеціалізація» принципу: «не надавання допомоги у окремих сферах правничих відносин» (наприклад, поширеним правилом/умовою діяльності клінік в Україні є відмова у консультуванні клієнтів/відвідувачів з питань кримінального права). Цю позицію підтверджує дослідження щодо спеціалізації клінік у базі даних Асоціації юридичних клінік України. Вважаємо, що називати юридичні клініки «спеціалізованими» допустимо лише тоді, коли вони працюють винятково із конкретними справами (галузями правових відносин) або додатково до справ «загальної практики» спеціалізовано беруть до розгляду справи конкретних сфер правових відносин або – типів клієнтів.

У обох зазначених вище країнах (Україна і Російська Федерація) до такого виду спеціалізації юридичних клінік належать близько 20% організацій.

Термін «спеціалізація правничої клінічної освіти» не притаманний працям іноземних дослідників. У світовій практиці з цього напрямку, якщо ж і вживають словосполучення «юридичні клініки», то мають на увазі «юридичні клініки загальної практики» та доволі часто у назві клініки одразу позначають тип (напрямок спеціалізації) юридичної клініки, наприклад, «юридична клініка з прав біженців».

Юридичні клініки правничих шкіл США практично усі мають конкретну спеціалізацію, проте поєднання спеціалізацій юридичних клінік конкретних університетів не дозволяє охопити увесь спектр правничих послуг та називати їх «юридичними клініками загальної практики». Крім того, як свідчать літературні джерела, конкретні юридичні клініки в США діють автономно, без активної взаємодії. Отже, юридичні клініки цієї країни зорієнтовані саме на спеціалізацію у своїй діяльності. Серед пріоритетів їхньої діяльності відсутня «українська» мета юридичних клінік:

надати юридичну допомогу всім без винятку неможливим клієнтам, які звертаються за допомогою.

Наприклад, в юридичній клініці університету міста Олбані (США) реалізується 5 проектів: 1) цивільні права та інвалідність; 2) судовий захист прав безробітних; 3) юридична клініка медичного права; 4) юридична клініка з податкових питань; 5) юридична клініка щодо домашнього насильства. У Корнельському університеті (місто Ітака, США) діють дві юридичні клініки: юридична клініка у кримінальних справах (працює з ув'язненими); трудова клініка (її клієнтами є профспілки). Система юридичних клінік Школи права університету Пасіфік (місто Сакраменто, Каліфорнія, США) об'єднує дев'ять юридичних клінік:²⁶³ судову в адміністративних справах; з питань банкрутства; з підготовки апеляцій у кримінальних справах; з медичного права; з захисту клієнтів на федеральному рівні; з прав мігрантів; з публічного управління і законотворення; з медіації у цивільних справах для засуджених. Зауважимо, що як свідчить зарубіжний досвід, обов'язковою умовою для започаткування спеціалізованої юридичної клініки, наприклад, у Пітсбургському університеті (США) є обов'язкова фінансова підтримка її діяльності з боку донорських організацій.²⁶⁴

Тенденції щодо спеціалізації у юридичних клініках Європейських країн дещо відрізняються від північно-американських. Європейські країни переживають ряд викликів, що зумовлюють соціальну активність у таких галузях, до якої залюбки приєднуються, а подекуди стають лідерами у цих галузях, юридичні клініки європейських університетів. Так, юридичні клініки із захисту прав іммігрантів діють у німецькому Кельні,²⁶⁵ сербському Белграді.²⁶⁶ Аналогічна структура з акцентом на права переселенців у ЄС діє в Університеті Кент у Брюсселі.²⁶⁷

263 Pacific McGeorge Legal Clinics, available at: http://www.mcgeorge.edu/Students/Academics/Experiential_Learning/Legal_Clinics.htm

264 Refugee Law Clinic Cologne, available at: <http://lawcliniccologne.com/category/presse>

265 Waas van. L. Litigation, legal aid & law clinics / Laura van Waas, available at: <http://www.statelessness.eu/blog/litigation-legal-aid-law-clinics>

266 Services by type- Legal Clinics – Specialty, available at: <http://yourlegalrights.on.ca/service-type/276/summary>; Specialty Clinics, available at: <http://www.legalaid.on.ca/en/contact/contact.asp?type=scl>

267 The EU Rights Clinic: One Year On, available at: <http://blogs.kent.ac.uk/eu-rights-clinic>

Разом з тим, у країнах Європи існують також юридичні клініки, що подібні до американського типу, коли в одній організації об'єднуються декілька спеціалізованих юридичних клінік.

Наприклад, у Школі права Університету Кардіфа (Велика Британія), діють спеціалізовані юридичні клініки із захисту прав пацієнтів та психічно хворих осіб, кримінального судочинства і оскарження вироків, судових виступів у цивільному судочинстві, із вирішення спортивних справ, із захисту прав дітей.²⁶⁸

Подібну до американської моделі структуру спеціалізації мають досить розвинені юридичні клініки у Польщі. Як правило, вони налічують мережу із декількох напрямів надання правничих послуг. Дослідження наповнення кожного напрямку дозволяє виділити у них конкретизацію щодо справ, тобто, сутнісну спеціалізацію. Водночас, розуміння переліку надаваних правничих послуг у сукупності дозволяє загалом оцінити діяльність польських юридичних клінік як таких, що працюють у формі загальної практики із відповідними спеціалізаціями.

Наприклад, в студентській правничій порадні (юридичній клініці) Ягелонського університету (м. Краків, Польща) правнича допомога надається п'ятьма секціями: цивільного права; кримінального права, медичного права, трудового права та прав людини (сутісно – міжнародно-правового розуміння прав людини та їх захисту у Європейському суді з прав людини).²⁶⁹ Правнича порадня Сілезького університету (м. Катовіце, Польща)²⁷⁰ позиціонує свої послуги як захист прав людини у широкому їх розумінні у галузях цивільного, кримінального, трудового права, захисту прав в адміністративному судочинстві та захисту прав тварин. Університетська правнича порадня Гданського університету (м. Гданськ, Польща) крім вже традиційних напрямів цивільного, адміністративного, кримінального та трудового права налічує секції податкового права та юридичну клініку типу Street Law.²⁷¹

268 Cardiff Law School Law Clinic- Law in the Real World, available at: <http://www.law.cf.ac.uk/probono>

269 Studencka Poradnia Prawna Uniwersytetu Jagiellockiego, available at: <http://www.law.uj.edu.pl/poradnia/site/main.php?p=poradnia>

270 Studencka Poradnia Prawna WPIA Uniwersytetu HlNeskiego w Katowicach, available at: <http://www.spp.us.edu.pl/strona/home/>

271 Studencka uniwersytecka poradnia prawna Uniwersytetu Gdacskego, available at: <http://prawo.arch.ug.edu.pl/index.php?id=1&p=438>

Опис специфіки польських юридичних клінік дозволяє висловити враження про їх організаційну схожість з українськими клініками – поширена наявність в одній юридичній клініці одночасно загальної практики та декількох спеціалізацій. Ця схожість, на наш погляд, є оманливою, адже українська юридична клініка «загальної практики» не зазначає у яких галузях вона надає послуги.

Можливість надати якісну консультацію/правничу допомогу студентами-консультантами юридичної клініки передбачає її перевірку компетентним викладачем-тренером. Якщо кожний напрям правничої допомоги у юридичних клініках Польщі має закріпленого викладача-куратора, то в Україні досить часто юридична клініка має лише одного-двох залучених на постійних засадах до її роботи викладачів-кураторів. Тому, звісно, що вони самі не зможуть розібратись в усіх спеціалізованих справах, в кращому випадку – переадресують до експерта, якщо такий є у числі партнерів юридичної клініки.

Таким чином, наявність спеціалізації у юридичній клініці обов'язково має передбачати залученого на постійній основі викладача чи практикуючого правника, який є експертом у відповідній галузі законодавчого/нормативного регулювання правових відносин.

3.4. МЕТОДИ, ФОРМИ ТА ІНСТРУМЕНТИ ПРАВОВОЇ ПРОСВІТИ

3.4.1. Загальні засади правової просвіти

Поняття, роль і значення правової просвіти

Правопорядок, дотримання правил толерантного співіснування в суспільстві залежить передусім від інститутів правосвідомості і правової культури, від дій конкретних осіб, які представляють особисто себе або соціальні групи у суспільних відносинах.

Незважаючи на заходи, що проводяться для формування правової культури і правового виховання населення, у сучасній Україні рівень правової свідомості значної частини громадян за результатами окремих соціологічних досліджень Центру Разумкова і Київського міжнародного інституту соціології, що знайшли своє віддзеркалення у проекті Загальнодержавної програми з освіти у сфері прав людини, залишає бажати кращого.²⁷² Підґрунтям для такого стану є, на наш погляд, недостатньо ефективна політика держави у сфері правового виховання громадян, а також, почасти, демонстрація низької правової свідомості у представників суспільних еліт (державної та місцевої влади, бізнесменів, політиків, окремої частини правників). Розуміння правової освіти та її ролі у суспільному і державному житті часто обмежується творенням наукових теорій, а практична правова освіта (у середній та вищій школі) недостатньо мірою слугує цілям правового виховання. Ініціативи інституцій

272 Проект Загальнодержавної програми з освіти в сфері прав людини., available at: http://educationa.org/ua/component/cck/?task=download&collection=blog_files_x&xi=0&file=blog_files&id=2221

громадянського суспільства у цьому напрямі переважно несистемні та недостатньо якісні.

Виходячи з вищевикладеного, джерелом розвитку правової культури та виховання можуть бути позитивні практики такого недостатньо оціненого та розвиненого соціального інституту як правова просвіта. Слід погодитись з авторською позицією О. Субтельного, який слушно зауважує: «Вживання з цією метою категорій «правопросвітня робота» або «правова просвіта» є традиційним та пов'язано функціонуванням в XIX — на початку XX в Україні, так званих просвіт — неформальних громадських ініціатив, які створювалися інтелігенцією та займалися просвітою звичайного народу».²⁷³ В цьому контексті доцільною є детальна характеристика правової просвіти, піддавши аналізу її сутнісні ознаки. Правова просвіта складається з комплексу правопросвітніх заходів, тобто конкретних форм її вираження — таких як: лекції, інтерактивні заняття, видання посібників та статей, проведення радіо-телепередач, консультацій та роз'яснень, функціонування «гарячої» телефонної лінії, розміщення правової інформації в мережі Internet тощо. Саме вони є суттю правової просвіти.

Наступною ознакою правової просвіти є специфічна сфера, в якій вона проводиться — безпосередні правові відносини. Першочерговим об'єктом уваги в цій галузі є основи державного ладу, правового устрою та правові норми, що найчастіше застосовуються в повсякденному житті. Особлива увага приділяється правовому статусу особи, правам та їх гарантіям, обов'язкам громадянина перед державою держави — перед громадянином. Важливим також є ознайомлення населення зі стандартами, правовим досвідом та правовими традиціями тих країн, де рівень правової захищеності особи достатньо високий.²⁷⁴

Однією з найбільш важливих характеристик правової просвіти є її призначення (роль) — формування правової культури та правової свідомості людини. Саме тому, метою «Національної програми правової освіти населення» є підвищення загального рівня правової культури та вдосконалення системи правової освіти населення, набуття громадянами

273 Субтельний О. (1991) Україна Історія, Либідь, Київ.

274 Штанько О. Ф., Галай А. О., Стаднік В. В. та ін. (2004), Практичне право: протидія насильству, Атіка, Київ.

необхідного рівня правових знань, формування у них поваги до права.²⁷⁵ Слід підкреслити, що ініціатива проведення щорічного «Тижня Права» також є подальша розбудова України як правової держави, виховання у громадян поваги до закону і прав людини.²⁷⁶

Без сумніву, правову просвіту характеризує й така ознака, як її проведення для широких верств населення. Це означає її загальнодоступність, поширеність, спрямованість на просвіту всього населення незалежно від віку, статі, соціального статусу, релігійних та інших переконань, та з урахуванням особливостей, що стосуються кожної з соціальних груп.

Таким чином, правова просвіта забезпечує доступ громадян до зрозумілої правової інформації, формує уміння використовувати отримані знання для власних потреб, створює ефективний механізм обміну правовою інформацією між людьми, дозволяє виявити практичні проблеми з тим, щоби допомогти людині мати доступ до правової допомоги та інформації, у тому числі й для соціально-вразливих груп населення.²⁷⁷

Серед інституцій, що активно працюють на ниві правової просвіти важливе місце належить юридичним клінікам, у діяльності значної кількості яких успішно функціонує правопросвітній напрям. До спектру їх діяльності включені, як правило, всі перераховані вище заходи правової просвіти. Найбільш поширеними, вдосконаленими та успішними з них є такі: викладання правопросвітнього курсу «Практичне право» та розроблених на його основі інших спеціалізованих програм, надання соціально незахищеним верствам населення консультацій та роз'яснень з питань правового регулювання різних сфер правових відносин, організація правопросвітніх семінарів та тренінгів.

Роль юридичних клінік у напрямку правової просвіти населення полягає у кількох аспектах їх діяльності:

По-перше, юридичні клініки в Україні ніколи не ставили на перше місце фінансову вигоду від проведених ними заходів та програм, їх інтерес

275 Про Національну програму правової освіти населення: указ Президента України від 18 жовтня 2001 року №992/2001, available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/992/2001>

276 Про Всеукраїнський тиждень права: указ Президента України від 08 грудня 2008 року № 1149/2008, available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1149/2008>

277 Галай А. О. (2015), Недержавні організації юридичного спрямування як учасники публічного управління, КНТ, Київ.

спрямований на реалізацію можливості навчити студентів важливим у подальшому професійних умінь та навичок.

По-друге, заходи правової просвіти досить чітко відповідають загальній концепції правничої клініки щодо підвищення якості підготовки майбутніх правників та мають достатньо близький зв'язок із методологією вищої правничої освіти.

По-третє, відродження в Україні правничої клінічної освіти пов'язано з участю в цьому процесі іноземних фахівців, якими були проведені навчальні заходи щодо впровадження методології та інструментарію інтегративної правової просвіти серед населення, а в подальшому започатковані ними семінари-тренінги стали провадитись уже всередині мережі юридичних клінік у поєднанні з заходами обміну досвідом та поширення кращих практик такої діяльності.

Протягом 1999-2001 років для представників українських юридичних клінік було проведено декілька спеціалізованих тренінгів з тематики правової просвіти такими експертами як М. Платек (Польща), А. Гутніков (Росія), О. Пометун (Україна). Організаційну та фінансову підтримку впровадження цього напрямку було надано Міжнародним фондом «Відродження», Американською асоціацією правників, Київським Центром «Дебати».

Всеукраїнські тренінги, що включали тематику практичного права, були започатковані на початку 2000-х юридичними клініками Донецького національного університету та Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Починаючи з 2006 року тематика практичного права розглядається на усіх школах правничої клінічної освіти в Україні, що організовувались юридичною клінікою Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки та Асоціацією юридичних клінік України.

Спеціалізовані всеукраїнські семінари-тренінги з тематики практичного права як програми правової просвіти були проведені Центром правничої клінічної освіти Національної академії внутрішніх справ спільно з громадською організацією «Київський правозахисний альянс».

Загальні засади правопросвітньої діяльності юридичних клінік

Здійснення заходів правової просвіти серед населення силами юридичних клінік надає можливість студентам-консультантам набути професійних навичок шляхом безпосереднього здійснення заходів з формування правової культури та правової свідомості громадян. Так само, як проведення правничих консультацій в юридичній клініці допомагає майбутньому правнику навчитись основних навичок роботи з клієнтом, аналізу справи і захисту інтересів – участь у правопросвітніх програмах дозволяє розширити ці компетенції, поглибивши їх у частині систематизації правової інформації, ораторського мистецтва і володіння аудиторією тощо. Ці знання, уміння і навички отримуються не лише з наукових літературних джерел чи розповідей викладачів-кураторів, а з власного глибоко засвоєного досвіду, набутого під час безпосередньої підготовки та проведення таких заходів.

Кожний із суб'єктів, долучених до процесу правопросвітньої діяльності юридичної клініки отримує при цьому свою мотивацію²⁷⁸, яку можна представити у такій таблиці:

Мотивація студентів, які проводять правопросвітні заняття	Мотивація юридичної клініки у проведенні правопросвітніх заходів	Мотивація ЗВО у проведенні юридичною клінікою правопросвітніх заходів
- розвиток комунікативних, ораторських навичок; - поглиблене вивчення правових тем, які стають предметом розгляду під час заходів правової просвіти; - підвищення рівня організаторських здібностей, роботи в колективі, ділових якостей; - формування досвіду викладача і дослідника	- правова просвіта складає один із етапів розвитку студентів правничої клініки, їх підготовки до діяльності з правничого консультування; - реалізація ініціативи студентів-консультантів; - досвід реалізації соціальних проєктів та їх менеджменту; - налагодження партнерських зв'язків юридичної клініки; - популяризація юридичної клініки як елемент її комунікаційної стратегії	- правова просвіта складає соціально-позитивну та професійно-змістовну форму дозволля студентів-правників; - можливість поетапного формування нової генерації викладацького складу; - популяризація закладу вищої освіти професійний відбір потенційних кандидатів на навчання

278 Галай А. (2014), «Проект стандартов деятельности юридических клиник Украины: правопросветительский компонент», Материалы Научно-практической конференции «Юридическое клиническое движение в России: опыт и перспективы», 27–28 января 2014 г., Парнас, Москва.

Аналогічна мотивація стосується: а) осіб, які відвідують правопросвітні заходи або отримують правову інформацію під час цих заходів; б) організацій, що об'єднують цих осіб (передусім, загальноосвітні школи та інші навчальні та соціально-виховні заклади); в) суспільства і держави в цілому.

Тому поєднання цих взаємних інтересів (мотивів) й зумовлює загальне поширення напряму правової просвіти у діяльності юридичних клінік, напрацювання їх особливої спеціалізації з-поміж інших державних та громадських інституцій, що займаються подібною діяльністю, дозволило досягти значних успіхів у галузі інтерактивної правової просвіти за програмою «Практичне право».

Напрямки і форми правової освіти

Залежно від змісту і методики проведення правопросвітні заходи поділяються на: виховні, навчальні та інформаційні.

Виховні – спрямовані, здебільшого, на правове виховання населення, набуття ним навичок правомірної поведінки шляхом формування позитивної соціально-правової орієнтації, підвищення рівня правосвідомості, прищеплення позитивних уявлень про правову систему, формування поняття про загальні правові цінності та ідеали, виховання позитивного ставлення до них тощо.

Практично кожен захід в тій чи іншій мірі здійснює виховний вплив. При цьому, виховний результат залежить від мети, поставлених завдань та обраних методів проведення заходу. Наприклад, один і той же захід — діяльність молодіжного правового клубу — може мати виховний характер залежно від того, в чому полягатиме його діяльність, на яких темах буде зосереджено більше уваги. Інший приклад: можна провести інтерактивне заняття на тему «Освіта: право чи обов'язок», надавши велику кількість інформації для опрацювання, вирішити кілька життєвих ситуацій, а на завершення провести «рольову гру», а можна - влаштувати дискусію та зосередити увагу на етичних міркуваннях слухачів. Таким чином, можна стверджувати, що до групи виховних заходів відносяться такі, що апелюють до емоційно-вольових якостей людини, її етичних почуттів та емоцій.

Навчальні заходи покликані сформувати, перш за все, триєдину мету такої діяльності — сформувати знання, уміння, навички. У процесі навчання, на відміну від суто виховних заходів, де основним чинником є емоційно-вольова сфера, залучаються інтелектуальні якості та характеристики його учасників, їх пізнавальні здібності. Навчальні заходи виконують левову частку функцій правової просвіти, що проводиться юридичними клініками. Саме вони формують знання, без яких ні емоції, ні почуття не можуть сформувати повноцінного законослухняного та освіченого в царині права громадянина. Завдяки специфічним засобам та методам впливу на інтелектуальну сферу особи, такі заходи можуть сформувати правничі уміння та навички у тих, хто їх проводить.

Інформаційні заходи покликані поінформувати, донести до аудиторії необхідну їй інформацію. У цьому випадку ті, з ким проводяться відповідні заходи, відіграють більш пасивну, ніж активну роль. При цьому успіх таких заходів багато в чому залежить від властивостей аудиторії сприймати інформацію. Сприйняття інформації, у свою чергу, є досить складним процесом, на який впливають вікові та гендерні особливості, індивідуальні психологічні риси та набуті в соціальній групі ролі та статуси тощо. Важливо правильно обрати оптимальні методи для проведення інформаційних заходів. Наприклад, для «важких» підлітків можна провести лекцію чи показати художній кінофільм про малолітніх правопорушників. У лекції йтиметься про те, що таке правопорушення, які його ознаки, які його наслідки. У кінофільмі мова буде йти фактично про те саме, але в лекції проблемна дитина всю інформацію може сприйняти як звинувачення себе: вона підсвідомо може протиставити свій варіант поведінки належному варіанту, її ніби прирівняють до цього правопорушника. У кінофільмі ж вона може побачити себе — знедолену, яка розгубилась в буденному житті. Можливо, останній вид заходу примусить її задуматись над своєю поведінкою швидше, ніж це зробить лекція, спонукає до зміни, вкаже шлях цієї зміни. Другий варіант інформативного заходу може мати більш якісний ефект тому, що звертається до почуттів особи, її емоційного стану — на відміну від слухання традиційної лекції.

Визначення якості здійснення вище зазначених форм правової просвіти, їх класифікація та загальний перелік затверджені на рівні Стандартів діяльності юридичних клінік України. Перший і головний критерій диференціації форм правової просвіти залежить від характеру роботи з

аудиторією під час заходів правової просвіти. Правова просвіта юридичних клінік здійснюється у формах безпосередньої та дистанційної роботи з аудиторією.

Форми безпосередньої роботи з аудиторією, у свою чергу, поділяються на: а) традиційні – лекція, семінар, групова бесіда тощо; б) інноваційні – інтерактивне заняття, рольова гра, тренінг тощо. У формах безпосередньої роботи з аудиторією представники юридичних клінік відвідують учасників заходів або запрошують їх на свою базу, безпосередньо виступають перед ними, підтримуючи візуальний та вербальний контакт.

Форми дистанційної роботи з аудиторією також поділяються на: видання публікацій, участь у радіо- чи телепередачах, ведення колонок консультацій або роз'яснень у ЗМІ, підготовка навчальних та пропагандистичних фільмів та сюжетів, функціонування «гарячих» телефонних ліній, розміщення правової інформації в мережі Internet тощо.

Більшість юридичних клінік проводять правопросвітні заняття безпосередньо на базі загальноосвітньої школи чи іншого закладу перебування учасників таких занять. Не є виключенням, коли заходи правової просвіти відбуваються у закладі вищої освіти, який презентує юридична клініка. Наприклад, у діяльності юридичної клініки «De Jure» Національної академії внутрішніх справ практикується запрошення групи учасників занять до себе і такі заняття відбуваються у навчальних аудиторіях.

Найпоширенішою формою правопросвітніх заходів силами юридичних клінік є проведення консультацій та роз'яснень для населення. Консультація та роз'яснення відрізняються: консультація надається з приводу певного правового питання і відбувається віч-на-віч (під час особистого контакту, спілкування по телефону чи шляхом листування) з тим, хто консультується, а метою роз'яснення є пояснення зрозумілою мовою певної правової інформації громадянам і може проводитись як з однією особою, так і з групою осіб.

Лекція — це систематичний, послідовний виклад навчального матеріалу з будь-якого питання, теми, розділу, тощо. Залежно від мети, лекції можуть носити навчальний та публічний характер. Головними вимогами, що ставляться до лекції, є її науковість, доступність, єдність форми

і змісту, емоційність викладу.²⁷⁹ Під час лекції можна протягом доволі короткого часу викласти значний обсяг матеріалу, провести роз'яснення певних проблемних питань. Часто юридичні клініки практикують проведення лекцій для підлітків. У проведенні лекцій позитивним є досвід Лабораторії практичного права Львівського національного університету імені І. Франка, яка проводила лекції для учнів загальноосвітніх шкіл з медіації, захисту прав споживачів, основ державного ладу. В той же час, зауважимо, що лекція як форма навчання є досить складною з точки зору методики її підготовки і проведення. Рекомендується при виборі теми право просвітньої лекції поєднувати її викладання з графічними презентаціями та/або міні-дискусіями зі слухачами.

Семінар — це форма проведення правопросвітньої роботи, яка характеризується поєднанням викладення матеріалу з активною роботою учасників у вигляді постановки запитань, отриманні відповідей на них та дискусії. На відміну від тренінгу, який спрямований на набуття практичних навичок, семінар більш орієнтований на інформативну складову. Наприклад, правнича клініка Національного університету «Києво-Могилянська академія» відносно часто організовує свою роботу у формі семінарів. Її семінари для мережі юридичних клінік України у межах співпраці з освітньою ініціативою «Університет третього віку» завжди присвячені актуальним питанням правничої практики та організації роботи клініки, зокрема для пенсіонерів та інших вразливих груп населення.²⁸⁰

Інноваційні форми безпосередньої правової просвіти, як правило, пов'язані з інтерактивними заняттями. Завдяки проведеним для мережі юридичних клінік України навчальним тренінгам з правової просвіти, тренери клінік практикують таку інноваційну форму роботи як «Практичне право (Street law)».

Дистанційна правова просвіта становить особливу форму діяльності юридичних клінік у зв'язку з тим, що контакт з аудиторією слухачів в такому разі відбувається опосередковано. Такі заняття проводяться юридичними клініками як самостійно, так і у співпраці з різними закладами-партнерами. У ролі партнерів можуть, зокрема, виступати засоби масової інформації. Результатом співпраці юридичних клінік та засобів

279 Гончаренко С. У. (1997), Український педагогічний словник, Либідь, Київ.

280 Правнича клініка продовжує співпрацю з Університетом Третього Віку, available at: <https://www.facebook.com/groups/1121766561210114/permalink/1659832477403517/>

масової інформації стало проведення інформативної, консультативної та роз'яснювальної роботи у друкованих ЗМІ, на телебаченні та радіо. Така співпраця відбувається у формі спеціальних колонок, рубрик, сторінок юридичних клінік в газетах та журналах, виступах на телебаченні та радіо, участі в радіопередачах, наданні консультацій та розміщення правової інформації в мережі Інтернет тощо.

Наприклад, юридичні клініки «Ad Astra»²⁸¹ Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки та Національного університету державної податкової служби випускали спеціалізовані газети, в якій розповідали про свою діяльність, висвітлюючи правові питання. Юридична клініка «Pro Vopo» Національного університету «Острозька академія» є автором серії публікацій з питань виборчого права в місцевих ЗМІ. Юридична клініка «De Jure» Національної академії внутрішніх справ брала участь у правових радіопрограмах Національної радіокомпанії.

Необхідно підкреслити, що висвітлення юридичною клінікою результатів своєї правопросвітницької діяльності у засобах масової інформації сприяє поширенню інформації про неї, збільшенню кількості клієнтів для отримання традиційних консультацій в стінах юридичної клініки. Часто юридичні клініки у співпраці з державними та недержавними органами проводять різні правопросвітницькі акції, присвячені подіям в правовій сфері державі, дням захисту прав людини, професійних свят правників.

Прикладами таких заходів є: надання правничої допомоги громадянам у забезпеченні їх виборчого права; традиційне щорічне надання консультацій з питань дотримання прав дитини, присвячене Міжнародному дню захисту дитини; консультування громадян під час проведення виставки-форуму «Правники — суспільству» з нагоди загальнодержавного «Тижня Права». Позитивним також є досвід польського правничого клінічного руху, що вже не один рік співпрацюють з Омбудсменом своєї країни.²⁸² Серед подібних українських практик, передусім, можна навести постійну співпрацю юридичної клініки Національного університету «Одеська юридична академія» з громадськими приймальнями окремих народних депутатів України.

281 Галай А. та ін. (2017), Результати моніторингу правничої клініки Ad Astra Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки, Асоціація юридичних клінік України, Луцьк.

282 Bezplatna pomoc prawna: RPO upomina się o kliniki prawa, available at: <http://www4.rp.pl/artukul/1203156-Bezplatna-pomoc-prawna--RPO-upomina-sie-o-kliniki-prawa.html>

Крім вищеназваних форм дистанційної правопросвітньої роботи за-слуговує на увагу така форма роботи юридичних клінік як створення «га-рячої» телефонної лінії, на яку можуть звернутись громадяни та отри-мати консультацію з певного правового питання. Наприклад, юридична клініка «De Jure» Національної академії внутрішніх справ протягом 2008-2014 року практикувала постійну телефонну лінію для жертв насильства у сім'ї. Як правило, такі «лінії» функціонують у межах тимчасової акції, хоча є приклади функціонування сталих практик такої форми роботи.

Дистанційної правопросвітня робота юридичної клініки у мережі Ін-тернет набуває ознак найдоступнішого джерела інформації. Більшість інноваційно працюючих юридичних клінік України сьогодні мають свої інтернет он-лайн представництва, що відповідає вимогам Стандартів ді-яльності юридичних клінік України.²⁸³ Використовують юридичні клініки свої веб-сторінки по-різному, наприклад, для інформування про свою діяльність та он-лайн консультування. Вперше он-лайн консультування було започатковане Фундацією юридичних клінік України на власному сайті та працювало у 2006-2014 роках. До його забезпечення залуча-лись декілька юридичних клінік, що надавали консультації з різних га-лузей права як «інтернет-форуму». Інтернет-ЗМІ також можна віднести до форм дистанційної правопросвітньої діяльності юридичних клінік. За цією формою юридичні клініки розміщують на своїх сторінках актуальні юридичні новини, а також роз'яснення державних чи громадських інсти-туцій з актуальних правових питань.

Особливими формами проведення правопросвітньої роботи вважа-ється наукове обґрунтування правопросвітньої діяльності, розробка та видання методичних матеріалів та результатів досліджень. За час свого існування юридичними клініками видано понад 30 підручників та по-сібників, проведено десятки тренінгів, семінарів та конференцій, у яких розкрито сутність правової просвіти, інтерактивних методик, зміст різно-го роду тем з правової просвіти, які можуть викладатися для школярів, надано рекомендації щодо створення інтерактивних уроків, складанню навчальних програм курсів. Наявність таких матеріалів свідчить про ак-туальність проблеми правового виховання громадян та значно сприяє роботі громадських організацій в цьому напрямі.

283 Стандарти діяльності юридичних клінік України, available at: <https://legalclinics.in.ua/wp-content/uploads/2017/07/standarti-diyalnosti-yuridichnikh-klinik-ukrajini.pdf>

Заходи правової просвіти слугують позитивним інформаційним приводом для популяризації діяльності юридичної клініки, розширення знань про її діяльність серед державних і громадських інституцій регіону та потенційних отримувачів її послуг. Предметом висвітлення у джерелах інформації можуть бути: практика розробки і проведення правопросвітніх занять, відгуки осіб, для яких проводяться заняття, професійний досвід формування участі студентів-консультантів у програмі з практичного права.

Керівництву юридичної клініки доречно організовувати широке висвітлення та фото-ілюстрування заходів правової просвіти на її інтернет-ресурсах, використовувати можливості та налагоджувати співпрацю із професійними засобами масової інформації. Розміщуючи інформаційні повідомлення слід турбуватись про мету їх оприлюднення, стиль публікацій та їх привабливість для потенційних читачів. Невдалими слід вважати публікації звітного характеру, що перевантажені статистичними даними або складними науковими мовними конструкціями.

Готуючи публіцистичні тексти для розміщення у засобах масової інформації потрібно турбуватися про популяризацію юридичної клініки, називаючи осіб, які беруть участь у правовому просвітництві. Якщо, ознайомившись з публіцистичною статтею, читач забажає звернутись до юридичної клініки за правничою допомогою або для проведення правопросвітніх заходів, то йому буде зручно це зробити, отримавши контактну інформацію щодо роботи клініки.

Розбудовуючи інформаційну стратегію конкретної юридичної клініки, важливо пам'ятати про загальну популяризацію та розвиток правничої клінічної освіти. В умовах активного розвитку інформаційних ресурсів системи безоплатної правової допомоги, адвокатури та окремих громадських об'єднань, юридичні клініки повинні активно взаємодіяти з ними, не втрачаючи при цьому своєї особливості.

Як підсумок зазначимо, що проведення якісної інформаційної політики не менш важливо для юридичної клініки, ніж організація її основної діяльності, оскільки правова просвіта сприяє поширенню знань про послуги та напрями роботи клініки, формує її позитивний імідж та авторитет.

Правова просвіта своєю актуальною, адресованою різним верствам населення тематикою та доступною для розуміння, формою надання дозволяє якісно доповнити традиційні державні та суспільні механізми правової освіти і виховання та заслуговує на підтримку та широке поширення позитивних практик.

Таким чином, правопросвітня діяльність юридичних клінік має різноплановий характер, що зумовлений різнобарвністю творчої активності їх працівників/студентів-консультантів, комунікативною, педагогічною та медіа майстерністю їх керівників і викладачів-кураторів.

3.4.2. Програма «ПРАКТИЧНЕ/ВУЛИЧНЕ ПРАВО» (STREET LAW)

«Практичне право» як оптимальна форма правопросвітньої діяльності юридичної клініки

«Практичне право» є адаптованою для України формою поширеної у світі програми «Street law» (з англ. «право для вулиці»)²⁸⁴. Ця форма правопросвітньої роботи виникла в 1972 році у США з ініціативи університету в Джорджтауні, де студенти-юристи під керівництвом викладачів вирішили проводити заняття про право і права людини з учнями загальноосвітніх шкіл в одному з бідних районів міста.

Програма «Street law» була прийнята більш ніж тридцятьма країнами світу. Так, до неї приєдналися: Південно-Африканська Республіка у 80-х роках минулого століття, а у 90-х та на початку 2000-х країни Латинської Америки (Болівія, Чілі, Еквадор), Південна Азія (Індія, Бангладеш, Непал), країни Західної (Великобританія), Центральної та Східної Європи (Чехія, Словачія, Румунія, Молдова, Польща, Латвія, Литва, Естонія, Росія, Україна), а також країни Середньої Азії (Казахстан, Узбекистан, Киргизія) та інші.

Підкреслимо, що різні країни, проводячи адаптацію «Street law», використовують різні назви. Так, наприклад, на пострадянському просторі

284 Who We Are: Street law, Inc, available at: <http://www.streetlaw.org/en/program.2.aspx>.

виникли програми «Живе право» (Росія), «Право на кожен день» (Білорусь).

Кожна програма з практичного права розроблялась за участю провідних науковців-освітян, педагогів, юристів-практиків, громадських діячів у сфері захисту прав людини та студентів-правників і ґрунтувалась на законах та культурі відповідної країни, де вона створювалась. Авторами цих програм сформульовано два підходи до розуміння практичного права:

По-перше, як курс шкільної освіти (зокрема відповідно до позиції благодійної організації «Вчителі за демократію і партнерство»).

По-друге, як факультативні правовиховні (правопросвітні) заняття з підлітками (відповідно до позиції громадської організації «Київський правозахисний альянс»).

Обидві ці форми довели ефективність свого існування, хоча світовий концепції «Street law», на наш погляд, більше відповідає другий підхід. Таким чином, з науково-методичної точки зору найбільш влучно практичне право можна охарактеризувати за допомогою моделі про триєди-ну мету²⁸⁵ його спрямування:

1. Практичне право — це, перш за все, знання, за допомогою яких молоді люди набувають розуміння механізмів правозастосування, функціонування правової системи держави та фундаментальні принципи, на яких ґрунтується демократичний устрій. Молодь набуває усвідомлення своєї ролі у суспільстві, опановуючи свої права та обов'язки. Поряд з цим, учасники програми практичного права засвоюють не тільки теоретичну суть таких концепцій як свобода, обов'язок, рівність та влада, а й — важливість їх для формування правової держави та громадянського суспільства.
2. Практичне право — це набуття практичних умінь і навичок для повсякденного життя. Такими навичками є: прийняття самостійних рішень, критичне мислення, повага до іншої думки та відстоювання власної в процесі міжособистісного спілкування, уміння захищати свої права та бачити багатоманітність поглядів на певні проблеми, розвиток навичок командної роботи.

285 Галай А. О. (2010), Хрестоматія юридичної клінічної освіти: Збірка текстів для читання, Асоціація юридичних клінік України, Київ

3. Практичне право — це спільна навчальна діяльність викладачів-тренерів зі шкільними педагогами, адвокатами, суддями, співробітниками служб роботи з підлітками, органів забезпечення правопорядку.

В Україні з 1998 року «Street law» поширюється, як було зазначено, під назвою «Практичне право». Цей термін вживається у підручниках, наукових працях та науково-практичних дискусіях, включаючи загальнодержавний рівень. Перші кроки у започаткуванні практичного права в Україні були здійснені наприкінці 90-х років минулого століття.

Стандартами діяльності юридичних клінік України було затверджено інноваційні форми проведення занять з практичного права, а саме — заняття і тренінги з використанням різних інтерактивних методик. Інтерактивна форма заняття є оптимальною формою проведення правового просвітництва, що підтверджується поширенням програми «Практичне право» серед юридичних клінік України як одного з напрямків їх діяльності. Клініками розробляються нові та вдосконалюються існуючі інтерактивні методи викладання, обґрунтовується доцільність їх використання, апробація та аналіз сприйняття цих методів різними аудиторіями.

Особливістю Програми «Практичне право» є те, що на його основі здебільшого, побудовані інші, більш спеціалізовані програми правової просвіти. Сьогодні цей напрям нараховує декілька навчальних курсів підготовлених юридичними клініками України. Однією з таких спеціалізованих програм є програма, спрямована на протидію насильству в сім'ї та школі, й у суспільстві в цілому. Реалізація її практикується серед різних категорій населення, починаючи від школярів та закінчуючи «важкими» підлітками.

Теми курсів, які включаються до такої програми присвячені таким питанням, як: поняття, види, ознаки правопорушень; сутність, види, наслідки насильства; взаємодія поліції та населення в протидії насильству тощо.

Деякі юридичні клініки працюють за такою програмою з особами, засудженими до покарання у виді позбавлення волі. У різні часи програму практикували юридичні клініки Донецького національного університету, Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, Національного університету «Острозька академія», Інституту кримінально-виконавчої служби та інші.

Прикладом використання інтерактивних технологій у галузі медичного права та плідної співпраці громадських організацій та юридичних клінік став розроблений у 2008 році правопросвітня тренінгова Програма «Практичне право: права пацієнтів», у змісті якої розкриті питання прав та обов'язків лікарів і пацієнтів, відповідальності та захисту здоров'я людини, а також – найбільш актуальні правові проблеми медичної практики.²⁸⁶ У 2011-2012 роках у загальнодержавному масштабі було запроваджено Програму інтерактивної правової просвіти щодо попередження ксенофобії.

На базі цих комплексних програм проведено низку інтерактивних тренінгів і занять зі спеціалізованою аудиторією в різних куточках України, а також – всеукраїнські та регіональні тренінги для тренерів і правозахисників мережі юридичних клінік. Кожний з учасників проведених тренінгів практикувався у проведенні інтерактивного заняття за сценарієм, що розроблений юридичними клініками-партнерами у реалізації проекту.

Підкреслимо, що основною адресною групою опанування програми практичного права є школярі-старшокласники. Налагодження співпраці з загальноосвітніми навчальними закладами є постійним процесом удосконалення набутих студентами-консультантами юридичних клінік знань з інтерактивних методик викладання права і досвіду проведення практичних правопросвітніх занять зі школярами основної та старшої школи (6-12 класи). Забезпечення проведення занять з учнями початкової школи (1-5 класи) можливе за умови підготовки для них окремих уроків з тематикою, що відповідає їх рівню сприйняття навчального матеріалу.

Пошук шкіл, в яких проводити заняття з практичного права, можна здійснювати як за шляхом співпраці з управліннями освіти, так за рекомендаціями тих навчальних закладів, в яких уже є позитивний досвід проведення таких занять, а також самостійно. Додатковим способом встановлення ділових контактів зі школами та іншими навчальними закладами є презентації програм під час нарад директорів цих закладів в районних/міських управліннях освіти або шляхом заключення договорів про співпрацю закладу вищої освіти з міськими та районними відділами

286 Стеценко С. Г., Галай В. О. (2010), Медичне право України (реалізація та захист прав пацієнтів), Атіка, Київ.

освіти.²⁸⁷ При налагодженні такої співпраці зі школами необхідно мати на увазі, що можуть виникати певні складнощі та непорозуміння, зокрема:

По-перше, можливість недовіри до представника юридичної клініки, який звернувся до керівника школи самостійно, без належної рекомендації з боку управління освіти або без офіційного звернення закладу вищої освіти. У такій ситуації, зазвичай, достатньо якісно презентувати досвід правничої клініки з проведення заходів правової просвіти, наприклад, презентації навчальних матеріалів, проектів договорів з додатками та навчальних посібників з інтерактивними матеріалами, доступно пояснивши мету і завдання проведення таких занять на безоплатних засадах.

По-друге, невпевненість самих виконавців таких заходів – команди студентів-консультантів у спроможності утримувати увагу шкільної аудиторії протягом 45 хвилин уроку та щодо якості занять. У такій ситуації у нагоді стає проведення «показового/відкритого» заняття на етапі, що передуює перед укладенням договору про співпрацю. Важливим елементом ефективної співпраці правничої клініки зі школою є вміння керівника і викладача-куратора переконати керівництво школи у рівні підготовленості до такої роботи студентів.

З метою удосконалення правопросвітницьких заходів, що проводяться у школі, рекомендується мати постійний контакт з представником школи, якого призначено в якості відповідального за реалізацію програми «Практичне право». Найчастіше, таким представником є шкільний учитель з предмету «Основи правознавства», на уроках якого й відбуваються заняття, або учитель-класний керівник за умови, коли заняття відбуваються у формі позакласну роботи. Важливо завжди цікавитись результатами занять та враховувати пропозиції представників школи та школярів змістом і якістю тренерської роботи студентів.

Принципи «Практичного права» як засада правопросвітньої діяльності юридичної клініки

Реалізація програми «Практичне право» як форма правопросвітньої діяльності юридичної клініки базується на таких засадах:

287 Юридична клініка «Pro bono». НаУ «Острозька академія», available at: http://www.oa.edu.ua/ua/studentbody/stud_organizations/probono

1. Принцип практичної орієнтованості знань та наближеності навчального матеріалу до повсякденних потреб та інтересів тих, кому вони адресовані.

Досвід проведення правопросвітніх занять свідчить, що інтерес шкіл до такої роду співпраці, у першу чергу, ґрунтується на наявності практичної складової у змісті курсу через розкриття кожної теми з наведенням прикладів, аналізом правових ситуацій, вирішенням практично орієнтованих задач (тестів, кросвордів), проведенням ігрових судових засідань за активної участі школярів, а також шляхом запрошення до участі у заняттях юристів-практиків.

2. Принцип популярності викладення правового матеріалу полягає в тому, що будь-яка навчальна інформація має бути доступною, зрозумілою, позбавленою ускладнених термінів та понять. Для цього у нагоді стає комплекс навчальних курсів з практичного права, адаптованих як до аудиторії слухачів, так і до викладачів-тренерів (студентів-консультантів юридичної клініки), наприклад:

- «Практичне право»²⁸⁸
 - «Практичне право: протидія насильству»²⁸⁹
 - «Практичне право: права пацієнтів» (інтерактивний курс медичного права)²⁹⁰
 - «Практичне право: попередження ксенофобії»²⁹¹
 - «Практичне право: попередження насильства в сім'ї»²⁹²
3. Принцип інтерактивності полягає у включенні аудиторії у конкретні елементи заняття як активних учасників.

Залучення школярів-слухачів курсу до активної роботи аудиторії, побудова заняття таким чином, щоби студенти-консультанти юридичної клініки, які проводять заняття, виконували лише роль ведучих/модераторів – є ознаками ефективності інтерактивного заняття.

288 Удод М. В. та ін. (2003), Практичне право, PSEP, Варшава.

289 Штанько О. Ф., Галай А. О., Стаднік В. В. та ін. (2004), Практичне право: протидія насильству, Атіка, Київ.

290 Галай В. О., Гречанюк С. К., Сенюта І. Я. та ін. (2009), Практичне право: права пацієнтів (інтерактивний курс медичного права), КНТ, Київ.

291 Галай А. О., Галай В. О., Мосюк М. М., Пипченко Б. Ю., Скороходько К. В. (2011), Практичне право: на попередження ксенофобії, КНТ, Київ.

292 Галай А. О., Галай В. О., Муранова В. В., Федоровська Н. В. (2016), Практичне право: на попередження насильства в сім'ї: пілотний інтерактивний курс, ГО «Київський правозахисний альянс», Київ.

4. Принцип врахування вікових особливостей слухачів передбачає вибір інформації та методів її подання з урахуванням віку, інтересів, психологічних та інших особливостей аудиторії, яка опановує курс з практичного права.
5. Принцип «рівний – рівному» проявляється в тому, що заняття з практичного права дозволяють подолати традиційний бар'єр між аудиторією та викладачем, створити атмосферу довіри. Навчальний процес переміщується у вимір «суб'єкт-суб'єкт», де і учень і викладач рівномірно впливають на досягнення результату.
6. Принцип набуття умінь і навичок полягає в тому, що під час опанування курсу з практичного права слухачі не лише оволодівають правовими знаннями, але й набувають практичних навичок щодо уміння захищати свої права, висловлюючи власну думку, навчаються критично мислити і займати активну громадянську позицію.

За умови правильного формування змісту практичного заняття, необхідно орієнтувати слухачів аналізувати правову проблему і знаходити шляхи її вирішення, формуючи свою позицію у справі.

7. Принцип формування правової культури полягає у тому, що курс з практичного права покликаний виховувати у слухача повагу до права, розвивати в ньому риси, притаманні правосвідомому та законослухняному громадянину.²⁹³

Ключовими принципами практичного права, крім названих, є: орієнтація на інтереси молоді (тематика цікава для очікуваної аудиторії), практичність (орієнтування результатів на уміння та навички правослухняної поведінки), доступність викладу матеріалу, психологічна якість (врахування особливостей вікового розвитку особистості), педагогічна якість (заснованість на інтерактивних педагогічних технологіях) та юридична достовірність (програми розробляються або рецензуються кваліфікованими юристами).

Для реалізації вищевикладених принципів важливою є належна підготовка студентів-консультантів юридичної клініки з точки зору їх уміння розкрити і пояснити зміст і мету заняття та опрацювати з ними методику їх проведення.

293 Галай А. (2014), «Проект стандартов деятельности юридических клиник Украины: правопросветительский компонент», Материалы Научно-практической конференции «Юридическое клиническое движение в России: опыт и перспективы», 27–28 января 2014 г., Парнас, Москва.

Організація та управління реалізацією Програми «Практичне право»

Правопросвітня діяльність правничих клінік за програмою «Практичне право» заснована на низці стандартів її якісної організації та управління навчальним процесом, що вимагає усвідомлення алгоритмів роботи клініки з напрямку практичне право. Якість такої різнопланової роботи, в якій беруть участь творчі групи студентів і викладачів та представники організацій-партнерів залежить від корпоративної єдності і координації зусиль усіх виконавців програми.

Такі вимоги до організації роботи викладені у Стандартах діяльності юридичних клінік України. Зокрема, у п. 5.2.3. стандартів зазначено, що основні вимоги до якісного проведення занять з практичного права походять з напрямів організації діяльності юридичної клініки, що включають формування навчального плану програми та компетентної команди виконавців для створення ефективного організаційного механізму розробки планів і методики проведення інтерактивних занять. При цьому, усі зазначені складові, за винятком проведення практичних занять, здійснюються в основному викладачами-кураторами клініки.

Для забезпечення належного рівня якості роботи юридичної клініки доцільно передбачати реалізацію кількох факультативних механізмів, а саме:

- створення організаційної політики та координація роботи команди;
- психологічне забезпечення занять з практичного права;
- інформування суспільства щодо роботи клініки у цьому напрямі;
- створення архіву реалізації програми, включаючи оцінку якості діяльності клініки та її партнерів.

Рекомендується для якісної діяльності організації роботи правничої клініки у цьому напрямі необхідно опрацювати детальні функціональні механізми кожного з названих векторів її діяльності, включаючи:²⁹⁴

По-перше, формування навчальної програми з правової просвіти. Навчальна програма є документом, який визначає зміст і обсяг знань, умінь, навичок, що підлягають засвоєнню, а також зміст розділів і тем з

294 Штанько О. Ф., Галай А. О., Стаднік В. В. та ін. (2004), Практичне право: протидія насильству, Атіка, Київ

розподілом їх за роками навчання.²⁹⁵ За переліком заходів, що включаються до програми з правової просвіти, їх можна поділити на: а) вузькоспеціалізовані, що включають один чи два види заходів (наприклад, тільки проведення інтерактивного заняття або конференції чи круглого столу) та б) комплексні (включають проведення великої кількості заходів (наприклад, викладання інтерактивного курсу, організація серії тренінгів, семінарів, проведення дослідження мотиваційної сфери неправомірної поведінки школярів тощо).

Основними етапами формування навчальної програми роботи юридичної клініки з практичного права є:

1. визначення пріоритетів юридичної клініки та кола задіяних учасників для реалізації програми, а також – визначення інтересів аудиторії, на яку спрямована програма;
2. складення тематичного плану і наповнення відповідним змістом кожної теми;
3. планування рекомендованих методик та правових ситуацій (задач) з конкретних тем курсу.

Для якісного проведення інтерактивного заняття, в першу чергу, необхідне всебічне вивчення аудиторії слухачів, для якої розробляється програма, зокрема її психологічні, вікові та інші особливості. Тематика заняття повинна мати практичне значення, бути актуальною в контексті проблем суспільства; спрямовуватися на роз'яснення, формування знань, навичок, умінь та правового світогляду; викладатись відповідними методами.

Особливу увагу слід звернути на формулювання назви теми, яка не повинна включати складних термінів та звучати занадто теоретично і нецікаво для слухачів. Заняття, які проводить юридична клініка, не є типовими (традиційними) шкільними уроками з «Основ правознавства», а тому – назви тем занять з практичного права мають бути цікавими, простими за формулюваннями і корисними для повсякденного життя, наприклад: «Які права ти маєш?», «Право громадян на освіту» та «Освіта — право чи обов'язок?».

Важливим моментом є гнучкість при виборі тематики для проведення правопросвітніх занять. Більшість керівників шкіл особливо позитив-

295 Гончаренко С. У. (1997), Український педагогічний словник, Либідь, Київ.

но сприймають ставляться до пропозицій декількох курсів, що пропонує юридична клініка, з яких школа самостійно обирає теми майбутніх занять. Разом з тим, не поодинокі ситуації, коли представники шкіл охоче погоджуються з конкретними рекомендаціями тем курсів з боку самої правничої клініки. Такий досвід має юридична клініка «Pro bono» Національного університету «Острозька академія». Практику обрання для роботи саме всього блоку запланованої програми навчальної дисципліни вони вважають більш сталою з огляду на те, що по завершенню викладання в дітей будуть більш системні знання з тієї чи іншої галузі.

Окрім того, такий підхід забезпечує кращу злагодженість роботи для обох «сторін» – учнів та консультантів. Не потрібно щоразу витратити час на знайомство, можна експериментувати з цікавими домашніми завданнями, орієнтувати на майбутні теми курсу. Після визначення переліку тем, необхідно кожну з них розбити на питання, які б коротко, але водночас, найбільш повно відображали її сутність, той матеріал, що планується донести до слухачів.

Важливим елементом організації роботи юридичної клініки у зазначеному напрямку є узгодження графіку проведення занять у школі. Зокрема, за досвідом юридичної клініки «Pro bono» Національного університету «Острозька академія»,²⁹⁶ заздалегідь необхідно дізнатися графік навчання в школах, канікулярний період, сесійний період у закладі вищої освіти, щоби скласти максимально оптимальні графіки проведення занять. У юридичній клініці рекомендується також мати у наявності журнал обліку проведених занять.²⁹⁷

Доцільно планувати вибір оптимальних навчальних методик і правових ситуацій для проведення занять з окремих тем, що допомагає творчо зорієнтувати виконавців програми. При проведенні занять, змістом яких є правова просвіта, правничі клініки використовують декілька інтерактивних методик, що мають свої ознаки.²⁹⁸

296 Юридична клініка «Pro bono» НаУ «Острозька академія», available at: http://www.oa.edu.ua/ua/studentbody/stud_organizations/probono

297 Там само

298 Галай А. О., Гречанюк С. К., Соболев Є. Ю. (2017), «Street law від юридичних клінік як ефективна програма неформальної правничої освіти для підлітків», Наука і освіта, №4, С. 20-28.

1. Вони є цікавими для учнів, оскільки більшість інтерактивних методів містять елементи гри і тому позитивно сприймаються аудиторією школярів.
2. Інтерактивні методики цікаві також й для студентів-викладачів правопросвітніх занять, адже викладання за допомогою таких інструментів — це не лише застосування на практиці різних елементів гри, але, перш за все, підключення до процесу викладання своїх творчих здібностей.
3. Такі методики достатньо прості у їх застосуванні з точки зору створення спеціальних умов використання, адже часто достатньо дошки і маркерів.
4. Інтерактивні методики спрямовані на формування практичних навичок та умінь у застосуванні набутих знань.
5. Інтерактивні методики при їхньому якісному застосуванні значно знижують рівень фізичної та психологічної втомленості як викладача, так і слухачів.

Важливим фактором якісної організації занять з практичного права є формування компетентної команди виконавців. Безпосередні виконавці — це особи, які будуть готувати та проводити такі заняття. У процесі підготовчої роботи доцільно чітко визначити організаційну структуру і категорії задіяних осіб-виконавців. Так, наприклад, у спеціалізованому Центрі юридичної клінічної освіти Національної академії внутрішніх справ для правопросвітньої роботи у кожному закладі формуються «малі групи» (3-5 студентів, з яких визначається на постійній чи почерговій основі координатор), які складають єдину команду. Для забезпечення якісної роботи такої команди доцільно виділяти єдиного керівника цього напрямку роботи юридичної клініки — викладача чи студента магістерської програми. Позитивним є досвід залучення до складу команди психолога.

Оптимальною є така організація, коли керівник цього напрямку діяльності клініки має достатню кваліфікацію у галузі організації правової просвіти, що ґрунтується на спеціальній освіті, досвіді педагогічної та організаційно-управлінської діяльності у сфері реалізації соціальних проєктів, знанні практики застосування інтерактивних методик навчання.

У будь-якому разі команду правопросвітнього напрямку необхідно формувати шляхом застосування процедур відбору та підготовки її учасників. Оптимальним на наш погляд, є проведення комплексу тренінгів

орієнтуючого характеру з кандидатами до складу гоманди. Такі тренінги може проводити керівник напряму з практичного права або інша компетентна особа (організація), яких в Україні функціонує достатня кількість.²⁹⁹

Під час орієнтуючих тренінгів студентів-консультантів необхідно навчити вмінням: досягати результатів проведених занять; розмежовувати основну інформацію від другорядної; доступного викладання навчального матеріалу; мотивації зацікавленості слухачів; основам педагогічної майстерності. До проведення таких тренінгів бажано залучити фахівця-психолога, який розкриє психологічні особливості роботи з дітьми різного шкільного віку та допоможе визначити готовність кандидатів у викладачі до такої роботи. Під час тренінгів можна провести окремі психологічні дослідження, спрямовані на формування гоманди, виявлення та закріплення лідерів колективу, визначення особистих пріоритетів кандидатів щодо участі у цьому напрямі та роботи у команді.³⁰⁰

У юридичній клініці мають бути створені елементи творчої атмосфери доопрацювання існуючих методичних напрацювань та розробки авторських занять з практичного права. Тому важливим елементом якісної організації занять з практичного права є створення ефективного організаційного механізму розробки планів і методик інтерактивних занять. Цей етап включає чітке визначення необхідних методичних матеріалів розподіл функцій з їх підготовки.

Процес підготовки навчальних матеріалів до занять практичного права: завчасна розробка або доопрацювання (якщо є подібні розробки) матеріалів занять; апробація методичних матеріалів та їх доопрацювання при необхідності; збереження остаточного варіанту методичної розробки в архіві. Усі ці заходи найкраще доручити особам, які і проводитимуть заняття, а контролювати цей процес зможе координатор напряму. Рациональний комплекс методичних матеріалів включає: план, сценарій і роздаткові матеріали до заняття.

Забезпечення ресурсної бази організаційних потреб юридичної клініки з практичного права включає як обов'язкові: обладнання для роботи

299 Галай А. О., Стаднік В. В. (2006), Інтерактивні методики викладання у правопросвітній діяльності: Тренінговий комплекс, Атіка, Київ.

300 Штанько О. Ф., Галай А. О., Стаднік В. В. та ін. (2004), Практичне право: протидія насильству, Атіка, Київ.

в приміщенні юридичної клініки, канцтовари, витратні матеріали.³⁰¹ Бажані ресурсні потреби вимагають наявності технічного комплексу для візуалізації занять та їх відеозапису. Такі рекомендаційні вимоги містяться у Стандартах діяльності юридичних клінік України.

За результатами організації та проведення інтерактивних занять з практичного права юридичній клініці необхідно провести оцінку якості такої роботи. Для цього необхідно дотримуватись основних вимог оцінки якості роботи юридичної клініки, до яких відносять:

- проведення правопросвітніх занять за інтерактивними методами;
- проведення правопросвітніх занять системно, за затвердженими графіками;
- розроблення та зберігання методичних матеріалів правопросвітніх занять;
- підтвердження контролю та допомоги викладачем-куратором студентам-консультантам у підготовці методичних матеріалів заняття;
- компетентність виконавців;
- наявність контролю за проведенням занять, що забезпечується безпосереднім спостереженням і веденням спеціального журналу рецензування занять.

Ці складові контролю якості закріплені на рівні «Інструменту оцінювання стандартної якості діяльності юридичних клінік України», що застосовується при моніторингах діяльності юридичних клінік.³⁰²

Продовження співпраці за умови позитивного сприйняття правопросвітнього курсу можливе шляхом надання пропозицій щодо нової програми та нових тем занять, а також обрання інших аудиторій слухачів для роботи, враховуючи побажання школи чи іншого навчального закладу. Відповідно, може відбуватись підготовка нових команд студентів-консультантів для проведення занять з урахуванням побажань. Корисним в контексті мотивації та оцінки занять є направлення листа-подяки на ім'я керівника закладу вищої освіти про ефективні результати роботи команди студентів клініки та їх викладача-куратора.

Таким чином можна констатувати, що основною формою інтерактивної правової просвіти з боку мережі юридичних клінік є програма «Прак-

301 Там само

302 Галай А., Ломжець Ю. та ін. (2017) Інструмент оцінювання стандартної якості діяльності юридичних клінік України, Асоціація юридичних клінік України, Дніпро

тичне право» (український адаптований аналог поширеної у всьому світі програми «Street law»), що вирізняється від інших форм правової просвіти у кращий бік завдяки спрямуванню її на достатньо високий рівень якості такої програми, що розроблена кваліфікованими правниками і педагогами, зорієнтована на певну вікову категорію слухачів та увібрала кращі практики сучасної інтерактивної педагогіки.

Список використаної та рекомендованої літератури до Розділу 3

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України: закон від 28.06.1996, редакція від 21.02.2019 [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Цивільний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України: кодекс від 18.03.2004, редакція від 04.11.2018 [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>
3. Кодекс адміністративного судочинства України // Відомості Верховної Ради України: кодекс від 18.03.2004, редакція від 04.11.2018 [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>
4. Кримінальний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України: кодекс від 13.04.2012, редакція від 25.09.2019 [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
5. Закон України «Про Конституційний Суд України» // Відомості Верховної Ради України: закон від 13.07.2017, редакція від 05.08.2018 [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19>
6. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» // Відомості Верховної Ради України: закон від 05.07.2012, редакція від 05.01.2017 [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>
7. Закон України «Про звернення громадян» // Відомості Верховної Ради України: закон від 02.10.1996, редакція від 16.07.2019 [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393>

8. Закон України «Про інформацію» // Відомості Верховної Ради України: закон від 02.10.1992, редакція від 16.07.2019 [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>
9. Закон України «Про доступ до публічної інформації» // Відомості Верховної Ради України: закон від 13.01.2011, редакція від 01.05.2015 [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>
10. Закон України «Про виконавче провадження» // Відомості Верховної Ради України: закон від 02.06.2016, редакція від 15.05.2019 [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19>
11. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» // Відомості Верховної Ради України: закон від 23.02.2006, редакція від 02.12.2012 [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>
12. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» // Відомості Верховної Ради України: закон від 02.06.2016, редакція від 05.08.2018 [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>
13. Закон України «Про третейські суди» // Відомості Верховної Ради України: закон від 11.05.2004, редакція від 05.10.2016 [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15>
14. Адвокатура України [Текст]: Навчальний посібник: У 2 кн./ За ред. доктора юридичних наук, професора С. Я. Фурси. – К.: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2007. – Кн. 1. – С. 359.
15. Андреечев И. С., Баиева Н. А., Воскобитова Л. А., Доброхотова Е. Н. и др. (2003), Организация и управление в юридической клинике. Опыт практической деятельности в современной России, Дело, Москва.
16. Андреева Л. С., Лядов В. В. Юридическая клиника: понятие, цели, перспективы http://www.journalnio.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1992&Itemid=119

- 17.Вернидубов І. В., Галай А. О., Туркот М. С. та ін. (2015), Правовий порядок учасника бойових дій: довідник, Національна академія прокуратури України, Київ
- 18.Воскобитова, Л. А., Михайлова, Л. П., Шурина, Е. С. (2001), Профессиональные навыки юриста: опыт практического обучения [Учеб. пособие] — М.: Дело — с. 162
- 19.Галай А. О. (2010), Хрестоматія юридичної клінічної освіти: Збірка текстів для читання, Асоціація юридичних клінік України, Київ
- 20.Галай А. (2014), «Проект стандартов деятельности юридических клиник Украины: правопросветительский компонент», Материалы Научно-практической конференции «Юридическое клиническое движение в России: опыт и перспективы», 27–28 января 2014 г., Парнас, Москва.
- 21.Галай А. О. Пенітенціарна юридична клініка / Андрій Олександрович Галай // Науковий вісник ІКВС.— 2014.— №1 (5).— С. 5.
- 22.Галай В. О., Гречанюк С. К., Сенюта І. Я. та ін. (2009), Практичне право: права пацієнтів (інтерактивний курс медичного права), КНТ, Київ.
- 23.Галай А. О., Галай В. О., Мосюк М. М., Пипченко Б. Ю., Скороходько К. В. (2011), Практичне право: на попередження ксенофобії, КНТ, Київ.
- 24.Галай А. О., Галай В. О., Муранова В. В., Федоровська Н. В. (2016), Практичне право: на попередження насильства в сім'ї: пілотний інтерактивний курс, ГО «Київський правозахисний альянс», Київ.
- 25.Галай А. О., Гречанюк С. К., Соболев Є. Ю. (2017), «Street law від юридичних клінік як ефективна програма неформальної правничої освіти для підлітків», Наука і освіта, №4, С. 20-28.
- 26.Галай А. О., Стаднік В. В. (2006), Інтерактивні методики викладання у правопросвітній діяльності: Тренінговий комплекс, Атіка, Київ.
- 27.Галай А., Ломжець Ю. та ін. (2017) Інструмент оцінювання стандартної якості діяльності юридичних клінік України, Асоціація юридичних клінік України, Дніпро
- 28.Галай А. О. (2015), Недержавні організації юридичного спрямування як учасники публічного управління, КНТ, Київ.

29. Галай А. (2014), «Проект стандартов деятельности юридических клиник Украины: правопросветительский компонент», Материалы Научно-практической конференции «Юридическое клиническое движение в России: опыт и перспективы», 27–28 января 2014 г., Парнас, Москва.
30. Галай А. та ін. (2017), Результати моніторингу правничої клініки Ad Astra Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки, Асоціація юридичних клінік України, Луцьк.
31. Гичка Катерина. Матеріали юридичної клініки Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, 2016
32. Гутников А. Б. (2009), «Опыт центра клинического юридического образования и актуальные методы обучения в юридической клинике», Юстиция: Научно-практический журнал, № 6. С. 25.
33. Дождев, Д. В. (1997), Римское частное право. Учебник для вузов – М.:Издательская группа ИНФРА: М-НОРМА – 704 с..
34. Дубчак Н. С. Юридичні клініки в системі захисту прав і свобод людини та громадянина: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук / Дубчак Н. С. – Київ, 2014. – С. 11
35. Звездина Юлія. О психологических аспектах интервьюирования, электронный ресурс: www.lawclinic.ru (27|0033)- 3 с
36. Зейкан, Я. П. (2010), Захист у цивільній справі. Науково-практичний коментар. 3-тє вид., стереотипне, КНТ, Київ, 488 с.
37. Єлов, В. А. (2004), Формування окремих професійних навичок роботи з клієнтом у студентів юридичних факультетів: навчальний посібник для студентів та викладачів юридичних вузів, практикуючих юристів – Луцьк, РВВ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки- с. 7
38. Єлов В. А., Молібог С. І., Павленко Д. Г. Юридична клініка [Текст]: Навчальний посібник. – К.: Школяр, 2004. – С. 166.
39. Козюбра, М. І. (2015), Загальна теорія права: Підручник. За заг. ред. Козюбри М. І., Ваїте, Київ, 392 с.
40. Конгруентність (психологія), електронний ресурс: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

41. Курс цивільного процесу [Текст]: підручник / за ред. В. В. Комарова; Національний університет «Юридична академія України ім. Я. Мудрого». – Х.: Право. – 2011. – С. 338 – 340.
42. Куницын, А. Р., Пискарев, И. К. (2003), Настольная книга федерального судьи: Судебная практика. Комментарии. Образцы документов. Информационные материалы. 2-е изд., перераб. и доп., НОРМА, Москва, 880 с.
43. Лоджук М. Т. Юридичні клініки в Україні: освіта та правова допомога [Текст]: монографія / М. Т. Лоджук. – Одеса: Фенікс, 2015. – С. 143.
44. Львова, Е. Ю. (1998), Позиция по делу. (выдержки из “Защита по уголовному делу”)- М., “Юристъ”, Материалы учебно-методического семинара “Судебная адвокатура”, Россия, с. 50-52.
45. Модельний Закон ЮНСИТРАЛ про міжнародну примирну процедуру 2002 р. «Принципи для організацій, які забезпечують проведення медіації», <http://www.cpradr.org/RulesCaseServices/CPRRules/PrinciplesforADRProviderOrganizations.aspx>
46. Нова прокуратура. Юридичний довідник учасника АТО, available at: http://www.ap.gp.gov.ua/ua/11a_00.html
47. Новий англо-український словник– понад 160 000 слів та сполучень – 5-те стереотип. Видання – К.: Чумацький шлях, 2008. – с. 280
48. Проект Загальнодержавної програми з освіти в сфері прав людини., available at http://educationa.org.ua/component/cck/?task=download&collection=blog_files_x&xi=0&file=blog_files&id=2221
49. Рабінович, П. М. (2007), Основи загальної теорії права та держави. Навч. посібник. Вид. 9-е, зі змінами, Край, Львів, 192 с.
50. Савчин, М. В., Менджул, М. В., Навроцький, В. В. (2007), Основи юридичної клінічної практики: навч.-метод. посібник - Ужгород: «Видавництво Олександра Гаркуші» – с. 68.
51. Стандарти діяльності юридичних клінік України, схвалені Всеукраїнським з'їздом Асоціації юридичних клінік України, Протокол № 2 від 19 червня 2014 року, доступно на: <http://legalclinics.in.ua/standarty-diynosti-yurydychnyh-klinik-ukrayiny/>

52. Стеценко С. Г., Галай В. О. (2010), Медичне право України (реалізація та захист прав пацієнтів), Атіка, Київ.
53. Титов, В. Д., Цалін, С. Д., Невельська-Гордєєва, О. П. та ін. (2006.), Логіка: підручник для студентів вищих навчальних закладів. За заг. ред. проф. Титова, В. Д., Право, Харків, 208 с.
54. Тэнфорд Дж. Александр. Проведение опроса (фрагменты) [Provedeniie oprosa], електронний ресурс: www.lawclinic.ru (27/0035). – 4 с.
55. Угода про партнерство та співробітництво між ЄС та Україною. - Представництво Європейської Комісії в Україні, 2014.
56. Удод М. В. та ін. (2003), Практичне право, PSEP, Варшава.
57. Хрестоматія юридичної клінічної освіти [Текст]: Збірка текстів для читання: Навчальний посібник / Авт.-укл. А. О. Галай. – Київ: Асоціація юридичних клінік України, 2011. – С. 293.
58. Цивільне право [Текст]: підручник: у 2 т. / за ред.: В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького; Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». – Х.: Право, 2014. – Т. 1 / В. І. Борисова [та ін.]. – 2014. – С. 331.
59. Шапп Я. (1996), Основы гражданского права Германии. Учебник Пер. з нем. и предис. Арсланова, К., БЕК, Москва, 304 с.
60. Шафик Ахмед, Интервьюирование клиента: необходимые учебные пособия и материалы, електронний ресурс: www.lawclinic.ru (27/0033). – 3с.
61. Штанько О. Ф., Галай А. О., Стаднік В. В. та ін. (2004), Практичне право: протидія насильству, Атіка, Київ.
62. Arbitration and Mediation Rules, 2014.
63. ADR Rules of the ICC, 2001 (www.iccwbo.org).
64. Bezplatna pomoc prawna: RPO upomina się o kliniki prawa, available at: <http://www4.rp.pl/artukul/1203156-Bezplatna-pomoc-prawna--RPO-upomina-sie-o-kliniki-prawa.html>
65. Katko, P. (1995), Bürgerliches Recht: schnell erfasst, Springer, Berlin [u. a.], 303

66. ICC Mediation Rules, 2014 and Mediation Guidance Notes, 2013.
67. Forrest S. Mosten, The Lawyer as Collaborative and Preventive Peacemaker, Ch. 2, Reinventing the Practice of Law, Emerging Models to Enhance Affordable Legal Services, ABA Standing Committee on the Delivery of Legal Services Handbook 127-150, 2009.
68. Office Manual, 2012, Loyola University Law Center, Chicago, Illinois

